

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

11

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵՎ ԲՆԱԳԻՏԱՍԱԹԵՍԱՏԻԿԱԿԱՆ ՀՈՍԹԵՐ

ԵՐԵՎԱՆ 2010

ՀՏԴ 373.167.1:930.9(075)
ԳՄԴ 63.3(0) ց72
Հ202

Գլխավոր խմբագիր՝

Արամ Քոսյան
Պարմագիրության դոկտոր, պրոֆեսոր

Խմբագիր՝

Արամ Նազարյան
Պարմագիրության թեկնածու

Հեղինակներ՝

Ռուբեն Սաֆրաստյան
Պարմագիրության դոկտոր
(բաժին 1, գլուխ Ա, §§ 1, 2, բաժին 2, գլուխ Ա, §§ 7, 8)
Վալերի Դեշյան
Պարմագիրության թեկնածու, դոցենտ
(բաժին 1, գլուխ Ա, §§ 3-7, գլուխ Բ, §§ 1, 2)
Վահրամ Պետրոսյան
Պարմագիրության թեկնածու, դոցենտ
(բաժին 2, գլուխ Ա, §§ 1-4, 9, գլուխ Բ, §§ 2-7)
Արամ Նազարյան
Պարմագիրության թեկնածու
(բաժին 2, գլուխ Ա, §§ 5, 6, 10-11, գլուխ Բ, §§ 1, 8-9, 10, 11)

**Մեթոդական մասի
հեղինակ՝**

Արմինե Սարգսյան
Պարմաբան, մանկավարժ

Հ202 Համաշխարհային պատմություն: II-րդ դաս.: Ընդհանուր և բնագիտամաթեմատիկական
հոսքերի դասագիրք/Ռ. Սաֆրաստյան, Վ. Դեշյան, Վ. Պետրոսյան, Ա. Նազարյան.— Եր.:
Զանգակ-97, 2010.— 160 էջ:

ՀՏԴ 373.167.1:930.9(075)
ԳՄԴ 63.3(0) ց72

ISBN 978-99941-1-787-1

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ավագ դպրոցի ընդհանուր և բնագիտամաթեմատիկական հոսքերի համար նախատեսված սույն դասագիրքն ընդգրկում է Նոր դարերից երեք թեմա և Նորագույն պատմության 1918–1990 թթ. ժամանակաշրջանը:

Միջնադարի մայրամուտին Եվրոպան թևակոխեց զարգացման նոր ժամանակաշրջան, որը որակապես նոր փուլ էր պատմության մեջ: Դա, այսպես կոչված, արդյունաբերական հասարակության ժամանակաշրջանն է: Հասարակության մեջ առաջատար սոցիալական խմբեր դարձան ձեռներեցներն ու բանվորները: Ձևավորվեց միասնական պետական շուկան, առաջացան խոշոր քաղաքներ, որոնք վերածվեցին արդյունաբերական կենտրոնների:

Արդյունաբերական հասարակության երկրորդ շրջափուլում՝ XIX դարի կեսերից XX դարի սկիզբը, տեղի ունեցավ արտադրության աննախադեպ ընդլայնում, գիտության և տեխնիկայի դերի անշեղ զարգացում, համաշխարհային միասնական շուկայի ձևավորում, բնակչության կենսամակարդակի աճ:

Արդյունաբերական հասարակության կարևոր առանձնահատկություններից է սոցիալական հարաբերությունների զարգացումը: Ավատատիրական ներփակ հասարակությանը փոխարինեց ժողովրդավարական հասարակությունը: Վերջինիս ամրապնդումը հանգեցրեց հասարակության բոլոր անդամների իրավահավասարության: Ձևավորվեց քաղաքացիական հասարակություն:

Սակայն փոփոխությունները տնտեսակարգում և սոցիալական հարաբերություններում միշտ չէ, որ հարթ էին ընթանում: Դրանք հաճախ ուղեկցվում էին սոցիալական լուրջ բախումներով, ապստամբություններով, հեղափոխություններով: Նոր ժամանակների Եվրոպայի, Ասիայի, Ամերիկա մայրցամաքի զարգացման մյուս առանձնահատկությունը տարբեր ժամանակներում իրենց անկախությունը կորցրած ժողովուրդների ազատագրական պայքարն էր ընդդեմ նվաճողների:

Նոր ժամանակներում եվրոպական առաջատար տերությունների տնտեսական և քաղաքական վերելքը հանգեցրեց գաղութային նվաճումների, որոնց արդյունքում ձևավորվեց գաղութային համակարգը:

Նոր դարերի պատմությունն ավարտվում է Առաջին աշխարհամարտով, որը արդյունաբերական հասարակության ճգնաժամի արդյունք էր: Առաջին աշխարհամարտի հարուցած հիմնական խնդիրն այն էր, որ փլուզվեցին ուժերի հավասարակշռության համակարգի գործունեությունն ապահովող կայսրությունները: Ի հայտ եկան համակարգից դուրս գտնվող երկրներ:

Նորագույն պատմությունը XX դարն ընդգրկող ժամանակաշրջանն է: Այն սկսվում է

Առաջին աշխարհամարտից հետո աշխարհակարգում տեղ գտած արմատական վերափոխումներից: Այդ ժամանակահատվածը բաժանվում է հետևյալ փուլերի.

- 1918–1923 թթ. — Եվրոպայում հեղափոխությունների և նոր պետությունների կազմավորում, Վերսալ–վաշինգտոնյան համակարգի կայացում և տնտեսության հետպատերազմյան վերականգնում:
- 1924–1929 թթ. — Արևմուտքի երկրների կյանքի կայունացում բոլոր բնագավառներում:
- 1929–1933 թթ. — Պատմության ընթացքում խոշորագույն համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամ:
- 1933–1939 թթ. — Ճգնաժամի ընթացքում անկում ապրած տնտեսության վերականգնման նպատակով ձեռնարկված մեծածավալ քաղաքական և սոցիալ–տնտեսական վերափոխումներ:
- 1939–1945 թթ. — Երկրորդ համաշխարհային պատերազմ. նոր աշխարհակարգի սկզբնավորում:
- 1945–1991 թթ. — Սառը պատերազմի շրջան, որին բնորոշ էր ԱՄՆ–ի և ԽՍՀՄ–ի գլխավորությամբ հանդես եկող Արևմուտքի երկրների և սոցիալիստական ճամբարի երկրների միջև հակամարտությունը: Սա նաև «բարօրության երկրների» կայացման, գաղութային տերությունների փլուզման, գիտատեխնիկական հեղափոխության և հետադյունաբերական հասարակության անցման, միջազգային ասպարեզում միասնացման փուլ է: Ձևավորվեց հետադյունաբերական հասարակությունը, որի բնորոշ չափանիշ հանդիսացող կարևորագույն փոփոխությունը հետևյալն է. նյութական բարիքների արտադրության փոխարեն կենտրոնական տեղ է գրավում գիտելիքի և ծառայությունների «արտադրությունը»:

ԲԱԺԻՆ 1

ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐ

§ 1. ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ XVII ԴԱՐԻՑ ՄԻՆՁԵՎ
ՆԱԴՈՒԼԵՈՆՅԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ԱՎԱՐՏԸ

Միջազգային համակարգի զարգացման փուլերը նոր ժամանակներում: Միջազգային հարաբերությունների համակարգում աշխարհակարգերի հաստատման և փոփոխման մի քանի փուլեր եղան: Առաջինը Վեստֆալյան համակարգն էր: 1648 թ. կնքված այս հաշտության պայմանագիրը հանրագումարի բերեց համաեվրոպական Երեսնամյա պատերազմը: Ստեղծվեցին որակապես նոր աշխարհակարգ և արժեքների նոր համակարգ: Այս համակարգին բնորոշ էին միմյանց մրցակից ու հաճախակի փոփոխվող քաղաքական դաշինքները: Սա իր հերթին ապահովում էր ուժերի հավասարակշռության միջազգային համակարգի գոյությունը: Համակարգը գոյատևեց մոտ 150 տարի՝ ընդհուպ մինչև Ֆրանսիական մեծ հեղափոխությունը և նապոլեոնյան պատերազմները:

Նապոլեոնյան պատերազմների ավարտին գումարված 1815 թ. Վիեննայի համաժողովը ծնունդ տվեց միջազգային հարաբերությունների նոր աշխարհակարգին: Այս համակարգն անվանեցին Վիեննայի կամ «Հնգյակի» համակարգ, քանի որ դրանում ծանրակշիռ դեր էին խաղում հինգ պետություններ՝ Մեծ Բրիտանիան, Ռուսաստանը, Ֆրանսիան, Պրուսիան և Ավստրիան: Հետագայում «մեծերի ակումբի» անդամ դարձան Օսմանյան կայսրությունը, Ավստրո-Հունգարիան (Ավստրիայի փոխարեն), Գերմանիան (Պրուսիայի փոխարեն), Իտալիան, իսկ ավելի ուշ՝ Ճապոնիան և ԱՄՆ-ը: Վիեննայի կոնգրեսի արդյունքում ստեղծված

ված համակարգում «հավասարակշռության դատավորի» դերում էր Մեծ Բրիտանիան՝ ժամանակի միակ համաշխարհային տերությունը: Հետագա զարգացում ստացավ նաև միջազգային իրավունքը: Այդ համակարգը գոյատևեց մոտ 100 տարի՝ հանգեցնելով երկու հակադիր դաշինքների՝ Անտանտի և Եռյակ միության ստեղծմանը: Համակարգը վերացավ Առաջին համաշխարհային պատերազմի արդյունքում:

Միջազգային հարաբերությունները XVII դարի երկրորդ կեսից մինչև 1780-ական թվականները: 1648 թ. Երեսնամյա պատերազմի ավարտը և կնքված Վեստֆալյան հաշտության պայմանագիրը Եվրոպայում նոր աշխարհակարգի սկիզբը դրեցին: Պատերազմից առավել հզորացած դուրս եկան Ֆրանսիան, Շվեդիան, Ռուսաստանը և Ավստրիան: Անկախություն ձեռք բերեցին Շվեյցարիան և Նիդերլանդները: Եվրոպական թատերաբեմում այսուհետև բավական երկար ժամանակ առաջատար դիրքերում հայտնվեցին Ֆրանսիան, Ռուսաստանը և Ավստրիան:

XVII դարի կեսերից Եվրոպայի առաջատար պետությունների փոխհարաբերություններում հայտնվեց մի նոր գործոն: Եվրոպայից դուրս հումքի նոր աղբյուրների և շուկաների ձեռքբերման պահանջը զարկ տվեց գաղութացման գործընթացին: Այս ասպարեզում Իսպանիային և Պորտուգալիային հետևեցին Անգլիան, Հոլանդիան և Ֆրանսիան: Գաղութացումը հանգեցրեց

սկզբունքային տարաձայնությունների առաջին հերթին հենց վերոհիշյալ պետությունների միջև: Դարի երկրորդ կեսին և XVIII դարի սկզբներին տեղի ունեցան մի շարք պատերազմներ Անգլիայի և Հոլանդիայի, Հոլանդիայի և Ֆրանսիայի միջև: Հոլանդիան կրեց լուրջ կորուստներ՝ կորցնելով իր գաղութների զգալի մասը:

Այս փուլի միջազգային հարաբերություններում ակնհայտ էր մի միտում: Առաջատար պետություններից որևէ մեկի ծավալապաշտական նկրտումները անմիջապես հանգեցնում էին նրա դեմ մի քանի պետությունների համախմբման: Ստեղծվող միությունները ժամանակավոր և անկայուն էին: Երբ 1660-ական թվականներին ընթանում էր պատերազմ Ֆրանսիայի և Իսպանիայի միջև Իսպանիային պատկանող Ֆլանդրիայի և Բրաբանտի համար (ժամանակակից Բելգիա), ապա Ֆրանսիայի դեմ հանդես եկան Հոլանդիան, Շվեդիան և Անգլիան:

Արևելավրոպական տարածաշրջանում միջազգային հարաբերություններն ընթանում էին միևնույն միտումով: Այստեղ առանցքը կազմում էին Ռուսաստանը, Լեհաստանը, Օսմանյան կայսրությունը: 1654–1667 թթ. Ուկրաինայի և Բելոռուսիայի համար Ռուսաստանի և Լեհաստանի միջև սկսված պատերազմի մեջ ներքաշվեցին Շվեդիան և Օսմանյան կայսրությունը:

XVIII դարի երկրորդ կեսին միջազգային հարաբերություններում արմատական փոփոխություններ տեղի չունեցան: Նախկինի պես շարունակվում էին հակասությունները գաղութների համար պայքարում: XVIII դարում միջազգային հարաբերություններում առաջատար դիրքի հասավ Անգլիան: Այն վերածվեց լայնածավալ տերության: Անգլիան Ֆրանսիայից զավթեց վերջինիս ամենախոշոր գաղութ Կանադան (1763 թ.), ինչպես նաև Լուիզիանան՝ Միսիսիպի գետից արևելք: Իսկ Իսպանիայից անգլիացիները վերցրին Ֆլորիդան: Ամերիկյան մայրցամա-

քում Անգլիայի ունեցած հաջողություններն էին պատճառը, որ միջազգային հարաբերություններում լարվածության նոր ալիք սկսվեց՝ կապված Անգլիայի ամերիկյան գաղութների անկախացման համար մղվող պատերազմի հետ: Անգլիայի դեմ միավորվեցին Ֆրանսիան, Իսպանիան և Հոլանդիան: Իսկ Արևելյան Եվրոպայում Ռուսաստանը, հաջողության հասնելով Լեհաստանի դեմ տևական պայքարում, հետևողականորեն շարունակում էր շարժվել դեպի Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ գտնվող Բալկաններ:

Այսպիսով՝ XVII դարի երկրորդ կեսից մինչև Ֆրանսիական մեծ հեղափոխությունն ընկած ժամանակահատվածում միջազգային հարաբերությունների գլխավոր առանձնահատկությունը կայուն աշխարհաքաղաքական համակարգի բացակայությունն էր:

Միջազգային հարաբերությունները Ֆրանսիական մեծ հեղափոխության և նապոլեոնյան պարերազմների շրջանում: Միապետությանը հաղթած Ֆրանսիան սկսեց իրականացնել նոր՝ «ազգային» արտաքին քաղաքականություն, որը սուր հակամարտության մեջ մտավ Եվրոպայի մյուս տերությունների, մասնավորապես Անգլիայի արտաքին քաղաքականության հետ: Հեղափոխական Ֆրանսիան առաջ էր քաշել «*Խրճիթներին՝ խաղաղություն, պալատներին՝ պարերազմ*» կարգախոսը: Ֆրանսիան, սակայն, տարածքներ էր նվաճում՝ հենվելով ժողովրդի ինքնիշխանության սկզբունքի վրա՝ օգտագործելով հանրաքվեների մեխանիզմը: Իրականում դա հեղափոխությունը տարածելու կամ արտահանելու քաղաքականություն էր:

Ֆրանսիան, հայտնվելով դիվանագիտական մեկուսացման մեջ, 1792 թ. պատերազմ սկսեց եվրոպական միապետությունների, առաջին հերթին՝ Ավստրիայի և Պրուսիայի դեմ:

Շրջադարձային եղավ 1794 թվականը:

Հակաֆրանսիական կռաւիցիայի մեջ էին ներգրավվել Եվրոպայի համարյա բոլոր երկրները, նա հարաբերություններ ուներ միայն ԱՄՆ-ի և Շվեյցարիայի հետ: Սակայն ռազմի դաշտում ֆրանսիական բանակը սկսեց հաղթանակներ տանել և ռազմական գործողությունները տեղափոխել հակառակորդի տարածք: Արդյունքում հակաֆրանսիական կռաւիցիան քայքայվեց:

Դիրեկտորիայի շրջանում արդեն հեղափոխական կարգախոսները ծառայում էին զուտ նվաճողական պատերազմները գաղափարապես հիմնավորելու նպատակին: Իր հզորությունը գիտակցած Ֆրանսիան գերիշխանության հետևողական պայքար սկսեց Եվրոպայում:

Արագորեն պարտության մատնվեցին Իսպանիան, Հոլանդիան և Պրուսիան: 1795 թ. Բազել քաղաքում կնքված պայմանագրերով Հռենոսի ձախ ափը (այդ թվում՝ Բելգիան) միացվեց Ֆրանսիային: Հոլանդիան ձանաչեց նրա գերիշխանությունը:

Այս հաջողությունից օգտվելով՝ Ֆրանսիան սկսեց իրագործել երկրի սահմանների ապահովման քաղաքականություն: Այդ նպատակով սահմանակից կամ այլ պետություններից բռնազավթված տարածքների վրա ստեղծվում էին Ֆրանսիայից կախյալ վիճակում գտնվող խամաճիկային «հանրապետություններ»: 1799 թ. Եվրոպայի քաղաքական քարտեզի վրա արդեն կար նման վեց «ինքնիշխան» հանրապետություն:

Սակայն այդ ծրագրի իրական նպատակն ավելի խորքային էր: Այն մաս էր կազմում թերմիդորյան շրջանի ամենակարևոր արտաքին քաղաքական նախաձեռնության՝ Իտալիայի նվաճմանը: Ֆրանսիայի կարևոր նպատակը Լևանտի՝ Միջերկրական ծովի ավազանի արևելյան մասի վրա գերիշխանության հաստատումն էր: 1796–1797 թթ. այդ ծրագիրն իրականացավ երիտասարդ գեներալ Բոնապարտի ռազմական հանձարի շնորհիվ: Իտալիան անցավ Ֆրանսիայի իրական գերիշխանու-

թյան տակ, իսկ եվրոպական դիվանագիտության թատերաբեմում հայտնվեց նոր հզոր գործող անձ՝ գեներալ Բոնապարտը: Հետագայում նա գրավեց նաև Եգիպտոսը: Առաջացավ նոր աշխարհաքաղաքական իրավիճակ: Ֆրանսիան ոչ միայն զգալիորեն ամրապնդել էր իր դիրքերը Եվրոպայում, այլ նաև վտանգ էր ներկայացնում Անգլիայի ամենակարևոր գաղութի՝ Հնդկաստանի համար:

Սակայն Դիրեկտորիայի դիվանագիտությանը չհաջողվեց ամրագրել այդ հաջողությունները: Դիրեկտորիան այլևս ի վիճակի չէր կառավարելու երկիրը: Այս դրությունից վարպետորեն օգտվեց Բոնապարտը և կազմակերպելով դավադրություն՝ 1799 թ. զավթեց իշխանությունը:

1799–1815 թթ. Ֆրանսիան միանձնյա կառավարում էր Բոնապարտը: Նա էր հիմնականում որոշում և ղեկավարում երկրի արտաքին քաղաքականությունը: Նապոլեոնի կողքին էր կոմս Թալեյրանը, որը դասվում է բոլոր ժամանակների լավագույն դիվանագետների շարքին:

Այդ շրջանի ֆրանսիական արտաքին քաղաքականության գերագույն նպատակն էր՝ հենվելով ռազմական ուժի վրա՝ ապահովել Ֆրանսիայի գերիշխանությունը Եվրոպայում և պարտության մատնել իր հիմնական ախոյանին՝ Անգլիային:

Ամյենի հաշտության պայմանագրով (1802 թ.) Անգլիան ստիպված էր ձանաչել Ֆրանսիայի բոլոր տարածքային ձեռքբերումները Եվրոպայում:

1805 թ. ստեղծված հակաֆրանսիական նոր կռաւիցիան նույնպես արագորեն փլուզվեց: Որոշիչ եղավ Աուստերլիցի ճակատամարտում Նապոլեոնի փայլուն հաղթանակը ավստրիացիների ու ռուսների նկատմամբ: Ավստրիան ստիպված էր համաձայնվել հարավգերմանական մանր պետություններից կազմված Հռենոսյան միության ստեղծման հետ: Նորակազմ միությունն ընդունեց Ֆրանսիայի գերիշխանությունը:

Նապոլեոնը որոշեց վերջ տալ նաև Գերմանական ազգի սրբազան հռոմեական կայսրությանը, որը վաղուց արդեն գոյություն ուներ միայն թղթի վրա:

Ռազմական հաղթանակներին հետևում էին դիվանագիտականները: Դրանցից ամենակարևորը 1806 թ. հայտարարված Անգլիայի մայրցամաքային շրջափակումն էր, որն արդյունք էր Ֆրանսիայի ճնշման:

Մայրցամաքային Եվրոպայում միակ չպարտված հզոր տերությունը մնացել էր Ռուսաստանը: 1807 թ. կնքվեց *Տիլզիտ պայմանագիրը*, որով ռուսական կայսր Ալեքսանդր I-ը ճանաչեց Ֆրանսիայի բոլոր տարածքային ձեռքբերումները Եվրոպայում: Փոխարենը նա ստացավ գործողությունների ազատություն իր վաղեմի հակառակորդ Օսմանյան կայսրության և Շվեդիայի դեմ: Դա ռուսական դիվանագիտության կարևոր հաղթանակն էր: Պատահա-

կան չէ, որ հետագայում Նապոլեոնը խոստովանում էր, որ նախքան Ռուսաստանի դեմ 1812 թ. պատերազմը սկսելը ինքը «կիտով չափ» արդեն պարտված էր:

Ֆրանսիայի 1812 թ. ծանր պարտությունը Ռուսաստանից փոխեց ուժերի հարաբերակցությունը Եվրոպայում: Արդեն հաջորդ տարում Ռուսաստանը և Պրուսիան կնքեցին հակաֆրանսիական հերթական դաշինքը, որին շուտով միացավ Ավստրիան: Այդ երկրների միացյալ բանակը պարտության մատնեց Նապոլեոնին 1813 թ. Լայպցիգի մոտակայքում տեղի ունեցած «*ժողովուրդների ճակատամարտում*»: 1814 թ. կնքվեց քառակողմ (Ռուսաստան, Անգլիա, Ավստրիա, Պրուսիա) հակաֆրանսիական պայմանագիր, որը հիմք դրեց հետպատերազմյան Եվրոպայի միջազգային հարաբերությունների նոր համակարգին:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ո՞ր պետությունները առավել շահեցին Վեստֆալյան խաղաղության պայմանագրից: Եվրոպական պետությունների փոխհարաբերություններում XVII դ. երկրորդ կեսին ինչպիսի՞ նոր գործոն հանդես եկավ: Ո՞ր պետություններն էին կազմում միջազգային հարաբերությունների առանցքը Արևելյան Եվրոպայում:
2. Ի՞նչ արտաքին քաղաքականություն էր վարում հեղափոխական Ֆրանսիան: Ինչո՞ւ նա հայտնվեց դիվանագիտական մեկուսացման մեջ: Ցույց տվե՞ք հեղափոխության տարածման քաղաքականության արդյունքները:
3. Ներկայացրե՞ք Դիրեկտորիայի դիվանագիտության մեջ տեղի ունեցած փոփոխությունները և դրա արդյունքները:
4. Ո՞ւմ դեմ էր ուղղված Նապոլեոնի արտաքին քաղաքականությունը: Ո՞վ էր Թալեյրանը, ինչո՞վ է նա հայտնի: Որո՞նք էին ցամաքային Եվրոպայում Նապոլեոնի հաջողությունների պատճառները: Ինչո՞ւ Ֆրանսիան պարտվեց Ռուսաստանին, ի՞նչ հետևանքներ դա ունեցավ:

§ 2. ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1814-1860-ԱՎԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Վիեննայի համաժողովը և Սրբազան դաշինքի ստեղծումը: Վիեննայի համաժողովը (1814-1815 թթ.) իր ժամանակի համար բացառիկ երևույթ էր: Այն ոչ միայն իրականացրեց հետպատերազմյան Եվրոպայի տարածքային վերաբաժանումը, այլև դրեց միջազգային հարաբերությունների նոր համակարգի հիմքը, որը գործեց ավելի քան կես դար: Վիեննայի համաժողովը նաև մշակեց դիվանագիտական գործունեության հիմքերը, որոնք լայնորեն կիրառվում են մինչ օրս:

Նապոլեոնյան Ֆրանսիային հաղթած տերությունները՝ Ռուսաստանը, Անգլիան, Ավստրիան, Պրուսիան Եվրոպայում ուժերի հարաբերակցությունը պահպանելու համար ստիպված էին համաժողովի աշխատանքներին մասնակից դարձնելու պարտված Ֆրանսիային: Մասնակցում էին նաև Շվեդիան, Իսպանիան, Պորտուգալիան, որոնք, սակայն, համաժողովում որոշիչ դեր չէին խաղում:

Համաժողովում գլխավոր դեր էին խաղում ռուսական կայսր **Ալեքսանդր I-ը** և ավստրիական կայսր **Ֆրանց I-ը**, ինչպես նաև ժամանակի խոշորագույն դիվանագետներից Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարար **Թալեյրանը** և Ավստրիայի կանցլեր **Մետերնիխը**:

Թալեյրանը համաժողովի առաջին փուլի իրական առաջատար դեմքն էր: Նրա դիվանագիտական հանձարի մեծագույն նվաճումը հաղթողների միջև գոյություն ունեցող հակասությունների օգտագործման միջոցով պարտված Ֆրանսիայի տեղի վերականգնումն էր Եվրոպայի տերությունների շարքում:

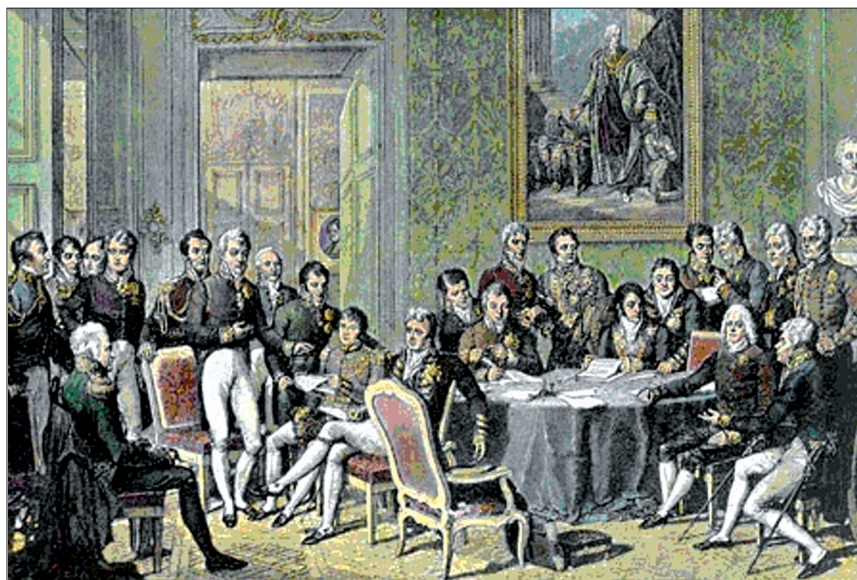
Կայսր Ալեքսանդր I-ը, զիջելով Թալեյրանին դիվանագիտական պայքարում, փորձում էր ստանձնել համաժողովի

հոգևոր ղեկավարի դերը: Նա էր հեղինակել 1815 թ. սեպտեմբերին ընդունված հայտարարագիրը, որը հիմք հանդիսացավ Սրբազան դաշինքի ստեղծման համար:

Քրիստոնեական կրոնի ոգով տոգորված այդ փաստաթղթում նշվում էր, որ այսուհետ տերությունները իրենց միջազգային հարաբերություններում պետք է ղեկավարվեն սիրո, արդարության, խաղաղության և եղբայրության սկզբունքներով: Սակայն իրականությունը շատ հեռու էր այդ վերացական դատողություններից: Համաժողովի մասնակիցների միջև ծավալվել էր կատաղի դիվանագիտական պայքար նոր տարածքներ զավթելու համար: Պրուսիան ձգտում էր իրեն միացնել Սաքսոնիան, Ռուսաստանը՝ Պրուսիայի տիրապետության տակ գտնվող լեհական հողերը, Ավստրիան՝ ավելացնել իր իտալական տիրույթները: Միայն Անգլիան էր, որը չէր ձգտում հասնել տարածքային ձեռքբերումների Եվրոպայում՝ սահմանափակելով իր ախորժակը Հնդկաստանում ու Հնդկասիանում Ֆրանսիայից զավթած գաղութներով:

Համաժողովում ընդգծվում էր նաև միապետերի օրինական իրավունքը ղեկավարելու երկրները և ժողովուրդներին՝ որպես միասնական քրիստոնեական ընտանիքի անդամների հայրեր: Նրանց կամքը համարվում էր սրբազան, իսկ դրա դեմ ամեն մի ընդվզում՝ անօրինական:

Համաժողովը կարևոր նշանակություն ունեցավ միջազգային հարաբերությունների համակարգը մեծ տերությունների կողմից ավելի «կառավարելի» դարձնելու տեսակետից: Համակարգի մասնակից տերությունների միջև հավասարակշռության պահպանումը համարվեց կարևորագույն նպատակ: Այդ համակարգն ընդունված է անվանել նաև «Եվրոպական համերգ»:

Վիեննայի
համաժողովը

Սրբազան դաշինքի գործունեությունը: Սրբազան դաշինքը նախ և առաջ ձգտում էր մեծ տերությունների տարածքային զավթումներին օրինական տեսք հաղորդել և այդպիսով պահպանել համակարգի հավասարակշռությունը: Իսկ մյուս կարևոր նպատակը եվրոպայում ծավալվող հեղափոխությունների դեմ բոլոր միջոցներով պայքարելն էր:

Վիեննայի համաժողովում որոշում ընդունվեց լեհական հողերը բաժանելու Ռուսաստանի, Պրուսիայի և Ավստրիայի միջև: Սաքսոնիայի մեծ մասն անցավ Պրուսիային, ինչպես նաև մի շարք այլ գերմանական հողեր: Այդպիսով ավելի ուժեղացան Պրուսիայի՝ որպես համաժողովի կողմից ստեղծված Գերմանական միության ղեկավարի դիրքերը:

Վիեննայի համաժողովը մերժեց մի շարք ազգերի իրավունքը՝ ստեղծելու իրենց ազգային պետությունները՝ համարելով դա անօրինական: Մերօրյա տեսանկյունից այդ մոտեցումը նշանակում է ազգերի ինքնորոշման իրավունքի չճանաչում: Այդպես իտալացիները, գերմանացիները, լեհերը, բելգիացիները, ֆինները և նորվեգացիները զրկվեցին իրենց միասնական

ազգային պետությունն ունենալու իրավունքից:

Սրբազան դաշինքի անդամ պետությունները պարբերաբար կազմակերպում էին համաժողովներ, որտեղ քննարկվում էին գոյություն ունեցող աշխարհակարգին սպառնացող վտանգները և դրանց կանխմանն ուղղված համատեղ գործողությունները:

Սրբազան դաշինքը, սակայն, միայն ժամանակավորապես ապահովեց ձևավորված աշխարհակարգի անխափան գոյությունը: Արդեն 1820-ական թվականներին սկիզբ առան հեղափոխություններ (Իսպանիա, Իտալիա) և ազգային-ազատագրական շարժումներ: Դաշինքի անունից գործող Ֆրանսիան զորք մտցրեց Իսպանիա և վերականգնեց այնտեղ Բուրբոնների արքայատոհմի իշխանությունը: Նույնը կատարվեց Իտալիայում, որտեղ միայն ավստրիական բանակի ներխուժման շնորհիվ իրենց գոյությունը պահպանեցին Նեապոլի և Պյեմոնտի թագավորությունները:

Այնուամենայնիվ, արդեն նույն՝ 1820-ական թվականներին Դաշինքի անդամների հարաբերություններում սկսեցին նկատվել

տարաձայնություններ՝ կապված այս կամ այն մասնավոր հարցի հետ: Դա դրսևորվեց հունական ապստամբության հարցում:

1821 թ. Հունաստանում սկսվել էր ապստամբություն օսմանյան տիրապետությունից ազատագրվելու նպատակով: Ի վիճակի չլինելով սեփական ուժերով ճնշելու այն՝ սուլթանը հույների դեմ ուղղեց իրենից կախյալ Եգիպտոսի կառավարիչ Մուհամեդ Ալիի բանակը: Եգիպտացիները հասան հաջողության, սակայն կղզիներում հույները դեռևս դիմադրում էին: Սրբազան դաշինքը դատապարտեց հույների ապստամբությունը ընդդեմ «օրինական տիրակալի»: Ավստրիայի կանցլեր Մետերնիխը առաջարկեց չմիջամտել հույների և թուրքերի միջև ընթացող պատերազմին:

Սակայն 1825 թ. Ռուսաստանը, լինելով դաշինքի անդամ, այնուամենայնիվ որոշեց միջամտել հունական գործերին՝ նպատակ ունենալով մեծացնելու իր ազդեցությունը Բալկաններում: Այդպիսի դիրքորոշում որդեգրեց նաև Անգլիան՝ առաջնորդվելով միևնույն դրդապատճառներով: 1827 թ. կնքվեց ռուս-անգլո-ֆրանսիական համաձայնագիր հունական հարցերում համատեղ գործունեության վերաբերյալ: Դաշնակիցները առաջարկեցին սուլթանին գործերը դուրս բերել Հունաստանից և վերջինիս ինքնավարություն տրամադրել: Մերժում ստանալով՝ դաշնակիցների միացյալ նավատորմը Նավարինի մոտ ջախջախեց օսմանյան ուժերը: Հաջորդ տարի Նիկոլայ I-ը պատերազմ հայտարարեց Օսմանյան կայսրությանը, իսկ ֆրանսիական զորքերը ափ իջան Հունաստանում: Շուտով Հունաստանը ձեռք բերեց անկախություն:

Միջազգային հարաբերությունները XIX դարի 30–60-ական թվականներին: Եվրոպայի միջազգային հարաբերություններում շուտով սկսվեցին նոր միտումներ, որոնցից կարևորագույնը Սրբազան դաշինքի անդամների միջև հակասություն-

ների խորացումն էր և արդյունքում՝ Դաշինքի վերացումը:

Դաշնակիցների միջև հակասությունները սրվեցին՝ կապված Օսմանյան կայսրության և կախյալ Եգիպտոսի միջև սկսված պատերազմի հետ: Օգտվելով 1828–1829 թթ. Օսմանյան կայսրության՝ Ռուսաստանից կրած պարտությունից՝ Եգիպտոսի կառավարիչ Մուհամեդ Ալին 1831 թ. զորք մտցրեց Սիրիա և Լիբանան ու պարտության մատնեց թուրքերին: Անգլիան և Ֆրանսիան մերժեցին սուլթանին՝ օգնելու Եգիպտոսի դեմ պատերազմում: Միայն Ռուսաստանը դրական արձագանք տվեց և նույնիսկ մի նավախումբ ուղարկեց Կոստանդնուպոլիս: Մուհամեդ Ալին ստիպված էր հետ քաշել իր զորքերը:

Զգալով Օսմանյան կայսրության վրա Ռուսաստանի ազդեցության խորացումը՝ Անգլիան և Ֆրանսիան իրենց վրա վերցրին թուրքերի և եգիպտացիների միջև բանակցությունները կազմակերպելու խնդիրը: Օսմանյան կայսրության և Եգիպտոսի միջև կնքվեց պայմանագիր, որով Եգիպտոսը, ձևականորեն համարվելով սուլթանից կախյալ, ստացավ Սիրիան և Պաղեստինը:

Եգիպտական միջադեպը եվրոպական տերություններն օգտագործեցին նաև Օսմանյան կայսրության նկատմամբ իրենց վերահսկողությունը մեծացնելու հարցում: 1840 թ. Լոնդոնում Ռուսաստանը, Անգլիան, Ավստրիան, Պրուսիան և Օսմանյան կայսրությունը կնքեցին համաձայնագիր: Ըստ դրա՝ հիշյալ պետությունները պարտավորվում էին աջակցել կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանմանը: Միաժամանակ արգելվեց պետությունների ռազմանավերի մուտքը Բոսֆորի և Դարդանելի նեղուցներ:

Վերոհիշյալ իրադարձությունները հստակորեն դրսևորեցին Սրբազան դաշինքի անկալությունը: Այս շրջանից եվրոպական դիվանագիտական դաշտում սկսվում է դաշնակիցների հարաբերու-

թյունների պարբերական սրում: Եվրոպական տերություններից յուրաքանչյուրը, բացի Վիեննայի համաժողովում իրենց վրա վերցրած համատեղ պարտավորություններից, ունեին սեփական քաղաքական և տնտեսական շահերը, որոնք պատմական որոշակի հանգամանքներում պետք է գերակայեին ընդհանուրի նկատմամբ: XIX դարի կեսերին, նաև հետագայում այդ շահերի կիզակետը Օսմանյան տերությունն էր, հատկապես դրա Բալկանյան հատվածը:

Դա վառ դրսևորվեց Ղրիմի պատերազմում (1853–1856 թթ.), երբ Դաշինքի անդամները հանդես եկան միմյանց դեմ արդեն ոչ թե դիվանագիտական դաշտում, այլ ռազմադաշտում: Այսպիսով՝ Սրբազան դաշինքը և դրա հիման վրա ձևավորված քաղաքական համակարգը անցյալի գիրկն անցան: Միջազգային հարաբերություն-

ներում սկսեց գերիշխել պահի գործոնը, երբ պետությունների միջև հարաբերությունների բնույթը պայմանավորված էր պահի թելադրանքով՝ կապված որևէ որոշակի խնդրի լուծման հետ: Այդպիսի իրավիճակ ստեղծվեց 1858–1861 թթ. Ռումինիայի անկախության խնդրի շուրջ: Մոլդովայի և Վալախիայի միավորմամբ Ռումինիայի ստեղծումը առաջ բերեց Օսմանյան կայսրության, Ավստրիայի և Անգլիայի դժգոհությունը: Սակայն վերջիններին չհաջողվեց արդյունավետ պայքարել այդ փաստի դեմ, քանի որ նրանք աջակցություն չստացան Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի կողմից:

Միջազգային հարաբերություններում որակապես նոր փուլ սկսվեց Գերմանիայի միավորմամբ և դրան հաջորդած 1870–1871 թթ. ֆրանս-պրուսական պատերազմի արդյունքում:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ նպատակով էր գումարվել Վիեննայի համաժողովը: Ովքեր էին գլխավոր դերակատարները միջազգային այդ մեծ հավաքում: Պարզաբանե՞ք Ալեքսանդր I-ի հայտարարագրի էությունը, ի՞նչ դեր խաղաց այն: Բացատրե՞ք նոր աշխարհակարգի բնորոշ կողմերը: Վերհանե՞ք Վիեննայի վեհաժողովի նշանակությունը:
2. Ո՞ր ուղղություններով ծավալեց իր գործունեությունը Սրբազան դաշինքը: Ի՞նչու անտեսվեց ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքը: Ի՞նչ տարաձայնություններ կային Սրբազան դաշինքի տերությունների միջև: Գնահատե՞ք Դաշինքի գործունեությունը:
3. Եվրոպայում XIX դարի կեսերին ի՞նչ նոր միտումներ ի հայտ եկան միջազգային հարաբերություններում: Ներկայացրե՞ք տերությունների միջև ծավալված պայքարը Օսմանյան կայսրությունում իրենց դիրքերն ամրապնդելու համար: Ի՞նչ հետևանք ունեցավ Ղրիմի պատերազմը Վիեննայի աշխարհակարգի համար: Դրանից հետո ի՞նչ գործոն էր գերակշռում եվրոպական միջազգային հարաբերություններում:

§ 3. ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ XIX ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

Միջազգային հարաբերությունների զարգացման նոր դարաշրջանը: Արդյունաբերական հասարակության երկրորդ շրջափուլում ի հայտ եկան նոր իրողություններ, որոնք մեծ դեր էին խաղում պետությունների միջև հարաբերություններում: Նախ՝ համաշխարհային տնտեսության ձևավորումը նպաստեց միջազգային հարաբերությունների ազատականացմանը: Միջազգային տնտեսական համագործակցությունը դարձավ բազմակողմ և բազմաբնույթ:

Միջազգային հարաբերությունների ազատականացման գործում մեծ դեր էին խաղում նաև հասարակական շարժումները, մամուլը, համաեվրոպական մշակութային միջոցառումները և այլն: Եվրոպայում և Ամերիկայում առաջանում էին նաև տարբեր բնագավառներում համագործակցող միջազգային ոչ պետական կազմակերպություններ:

Մարդկանց ամենից շատ մտահոգում էր պատերազմի հիմնախնդիրը: Գիտատեխնիկական մեծ նվաճումները նոր դարաշրջանում հնարավորություն տվեցին կատարելագործելու զենքի տեսակները, ստեղծելու նորերը: Լայն տարածում գտան հրազենի զանազան տեսակները՝ հրացանները և գնդացիները: Անցյալում մնացին ռազմական առագաստանավերը, Ղրիմի պատերազմից ի վեր նրանց փոխարինելու եկան ռազմական շոգենավերը: Պատերազմներն առավել քան երբևէ դարձան ավերիչ և հաճախակի:

Այս ամենը դրդեց տարբեր երկրների առաջադեմ մարդկանց պայքար սկսելու բոլոր տեսակի պատերազմների դեմ: Այսպես առաջացավ խաղաղության կողմնակիցների միջազգային շարժումը: Նրանց մասնակիցներին անվանում էին **խաղաղապաշտներ՝ պացիֆիստներ** (լատ.՝ պացի-

ֆիկուս՝ խաղաղարար): Խաղաղապաշտները համոզված էին, որ բոլոր ներքին և արտաքին հակամարտություններն անխտիր պետք է լուծել բանակցությունների ճանապարհով: 1843 թ. նրանք առաջին անգամ Լոնդոնում գումարեցին Խաղաղության համաշխարհային համաժողով: Այդպիսի համաժողովների հրավիրումը դարձավ ավանդույթ:

Խաղաղապաշտները ծավալեցին հակապատերազմական լայն քարոզչություն, որը մեծ տարածում գտավ XIX դ. 80–90–ական թվականներին: Շարժմանը մասնակցում էին գիտնականներ, մշակույթի գործիչներ, ձեռներեցներ, բանվորներ, խորհրդականներ, լրագրողներ և այլք: Խաղաղապաշտները փորձում էին կրոնական կամ իմաստասիրական գաղափարներով հիմնավորել բոլոր պատերազմների անբարոյականությունը: Նրանք դեմ էին ռազմական ծախսերի մեծացմանը, նոր զինատեսակների տարածմանը: 1891 թ. Բեռնում ստեղծվեց Խաղաղության միջազգային բյուրո: Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին աշխարհի 19 երկրներում գործում էին 136 խաղաղապաշտական կազմակերպություններ: Խաղաղապաշտ նշանավոր գործիչներից 15–ն արժանացել են Նոբելյան մրցանակի:

Միջազգային համագործակցության կողմնակիցների գործունեության արդյունքներից մեկը, որը նպաստեց միջազգային իրավունքի ազատականացմանը, **Միջազգային կարմիր խաչի ընկերության** ստեղծումն էր (1863 թ.): Ընկերությունը, չեզոքություն պահպանելով, նպատակ ուներ օգնելու պատերազմներից բոլոր տուժածներին: Հետագայում կազմակերպությունն իր գործունեությունն ընդլայնեց, դարձավ ազդեցիկ միջազգային ուժ և գործում է ցայսօր:

Միջազգային կյանքում մեծ դեր էին խաղում նաև կրոնական, արհմիութենական, եկեղեցական և կանանց տարաբնույթ կազմակերպությունները: Իսկ 1894 թ. ստեղծվեց *Միջազգային օլիմպիական կոմիտեն*, որը կարգավորում էր միջազգային մարզաշխարհը:

Միջազգային իրավունքի մարդասիրական նորմերի տարածումը նպաստում էր ժողովուրդների փոխըմբռնմանը և խաղաղության պահպանմանը: Միջազգային ոչ պետական կազմակերպությունների գործունեությունը ստիպեց պետություններին ընդլայնելու միջազգային իրավունքը, համագործակցության ձևերը, ավելի մեծ ուշադրություն դարձնելու պատերազմի և խաղաղության հիմնախնդիրներին:

Խաղաղապաշտ խորհրդարանականները հաճախ էին հրավիրում միջազգային համաժողովներ: 1899 թ. նրանք ստեղծեցին Միջխորհրդարանական միություն, որը հրավիրում էր տարեկան նստաշրջաններ:

Իրենց հերթին պետությունները ևս ձգտում էին միջազգային օրենքներով կանոնակարգել պատերազմ վարելու միջոցները, միջպետական համագործակցությունը: 1881–1900 թթ. միջազգային III հավամարտություններ խաղաղ լուծում են ստացել դիվանագետների ջանքերով: 1889 թ. Ռուսաստանի նախաձեռնությամբ *Հասագայում* հրավիրվեց 26 պետությունների *միջազգային համաժողով*: Ընդունված համաձայնագրով երաշխավորվում էր միջազգային վեճերի խաղաղ կարգավորումը: Կարգավորվեցին պատերազմ վարելու առանձին ձևերը: Պետություններին հանձնարարվում էր կրճատել ռազմական ծախսերը և զորքերի թվաքանակը:

1907 թ. Հասագայում ԱՄՆ–ի նախաձեռնությամբ երկրորդ անգամ հրավիրվեց պետությունների համաժողով: Այստեղ կանոնակարգվեցին միջազգային հակամարտությունների լուծման սկզբունքները: Սահմանափակվեց ուժի օրինական օգտա-

գործման շրջանակը, հստակեցվեցին ցամաքում և ծովում պատերազմներ վարելու չափանիշները: Սահմանվեցին նաև չեզոք երկրների իրավունքները և պարտականությունները: Համաժողովում հաստատված պատերազմի մասին միջազգային իրավունքի շատ չափանիշներ այսօր ևս շարունակում են կիրառվել:

Ռազմաքաղաքական դաշինքների ձևավորումը Եվրոպայում:

Արդյունաբերական հեղաշրջման ավարտը նշանավորվեց նոր, հակասական աշխարհաքաղաքական համակարգի ստեղծմամբ: Ինչպես նշվել է, արդյունաբերական ազգերի միջև ընդլայնվեց տնտեսական համագործակցությունը հանուն համաշխարհային պաշարների արդյունավետ օգտագործման: Մյուս կողմից՝ զարգացման այս դրական միտումը հետզհետե հակասական ընթացք էր ստանում: Արդեն գիտեք հետմնացող երկրների և ժողովուրդների գաղութացման արյունոտ ընթացքի և հետևանքների մասին: Հետամնաց ազգերի նկատմամբ սեփական գերազանցության համոզմունքը եվրոպական ազգերի մոտ դարձավ մեծապետական գաղափարախոսության հիմնարար դրույթ: Դա իր տեսական ձևակերպումն ստացավ իմպերիալիզմի գաղափարախոսության տեսքով:

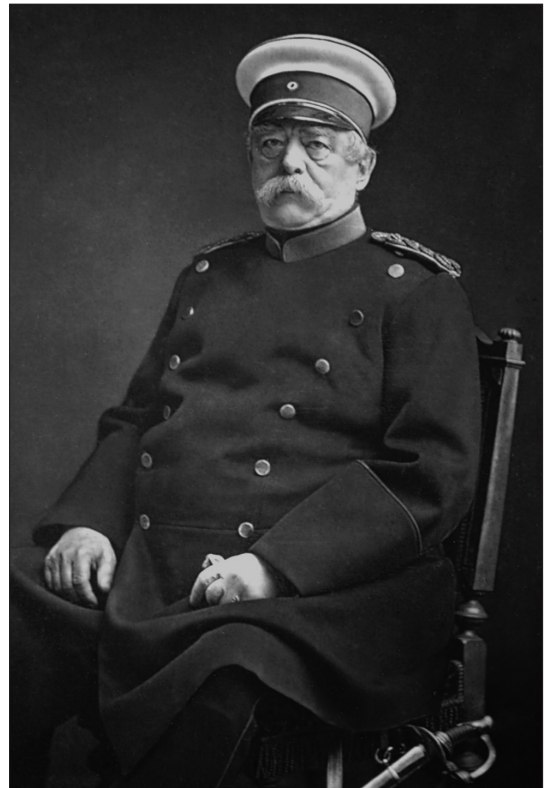
Հակասություններով լեցուն էին նաև զարգացած երկրների հարաբերությունները: Վիեննայի վեհաժողովի հաստատած «ուժերի հավասարակշռությունը» XIX դ. 60–ական թթ. փլուզվեց: Ազգային նոր պետությունների առաջացումը Եվրոպայում (Իտալիա, Գերմանիա, բալկանյան երկրներ) ստեղծեց նոր աշխարհաքաղաքական իրավիճակ: Աշխարհաքաղաքականության գլխավոր փաստարկները դարձան երկրի աշխարհագրական դիրքի ամրապնդման, կենսական տարածքներ գրավելու անհրաժեշտությունը: Ակնհայտ էր, որ եվրոպական տերությունները ոչ մի-

այն ձգտում էին նվաճելու հետամնաց երկրներ, այլև միայնակ տիրելու աշխարհին: Արդյունաբերական ազգերի միջև սկսվեց ռազմական տենդագին մրցավազք: 1883–1903 թթ. եվրոպական պետություններում ռազմական ծախսերն աճեցին 200%-ով, իսկ զինվորների քանակը՝ 25%-ով: Եվրոպայում հակասություններն աստիճանաբար խորանում էին մի կողմից՝ նորաստեղծ Գերմանական կայսրության, Իտալիայի և Ավստրո-Հունգարիայի, մյուս կողմից՝ Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի միջև:

Ֆրանսիան չէր հաշտվում Ֆրանս-պրուսական պատերազմում կրած պարտության և Էլզասի ու Լոթարինգիայի կորստյան հետ: Գերմանիայի կանցլեր Օ. Բիսմարկը ձգտում էր մեկ անգամ ևս ջախջախել թուլացած Ֆրանսիան: Ռուսաստանը դեմ էր դրան, քանի որ չէր ցանկանում իր հարևանությամբ ունենալ հզոր տերություն: Ավստրո-Հունգարիան նպատակ ուներ իր ազդեցությունը տարածելու բալկանյան երկրներում, որին խոչընդոտում էր Ռուսաստանը: Հյուսիսային Աֆրիկայում հակասություններ առաջացան նաև Ֆրանսիայի և Իտալիայի միջև: Ֆրանսիայի հարցում Ռուսաստանի հետ համաձայնության ձևավորումից հետո Օ. Բիսմարկը 1879–1882 թթ. ստեղծեց հզոր ռազմաքաղաքական *Եռյակ դաշինք*՝ Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի և Իտալիայի մասնակցությամբ:

Եռյակ դաշինքի ստեղծումից հետո Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի համար պարզ դարձավ, որ Եվրոպայում իրենց գլխավոր հակառակորդը Գերմանական կայսրությունն է: Ուստի նրանց միջև ավելի վաղ սկսված մերձեցումը 1891–1893 թթ. ավարտվեց ռազմաքաղաքական դաշինքի կնքմամբ:

Այս բոլորը, ինչպես նաև գաղութային նվաճումների ընդլայնումն ավելի սրեցին միջազգային լարվածությունը: Մեծ Բրի-

Օտտո Բիսմարկ

տանիան, որ մինչ այդ վարում էր *«միայլուն մեկուսացման»* քաղաքականություն, երկյուղ կրելով Գերմանիայի հզորացումից և իր գաղութները կորցնելու հեռանկարից, նույնպես դաշնակիցներ էր փնտրում: Դա հանգեցրեց երկու դարավոր հակառակորդների՝ Ֆրանսիայի և Մեծ Բրիտանիայի մերձեցմանը: Արդյունքում՝ 1904 թ. հարթվեցին բոլոր տարաձայնությունները, և աշխարհի ազդեցության ոլորտների բաժանման մասին նրանք եկան *«սրբագին համաձայնության»* (Ֆրանսերեն՝ Entente cordiale, կրճատ՝ Անտանտ): 1907 թ. Անտանտին միացավ նաև Ռուսաստանը, որով համաձայնությունը դարձավ եռակողմ: *Եռյակ դաշինքի և Եռյակ միության*՝ Անտանտի մրցակցությունն ի վերջո հանգեցրեց համաշխարհային պատերազմի:

ԵՎՐՈՊԱՆ ԸՍՏ ՎԻԵՆԱՅԻ ՎԵՀԱԺՈՂՈՎԻ

ԱՄՆ-ը միջազգային հարաբերություններում: XIX դ. վերջին տասնամյակներում և XX դ. սկզբին միջազգային հարաբերություններում կարևոր տեղ էր զբաղեցնում նաև ԱՄՆ-ը: Ճիշտ է, ԱՄՆ-ը չէր խառնվում եվրոպական գործերին: Մի կողմից՝ դա վկայում է այն մասին, որ նա դեռևս չէր կարող իր կամքը թելադրել եվրոպական տերություններին: Մյուս կողմից՝ ԱՄՆ-ն այնքան էր հզորացել, որ չէր ցանկանում իր գործունեությունը սահմանափակել պայմանագրերով և դրանցից թխող պարտավորություններով:

ԱՄՆ-ի աշխարհաքաղաքական շահերը տվյալ դարաշրջանում ներառում էին Լատինական Ամերիկան, Խաղաղ օվկիանոսի

ավազանի և հատկապես Հեռավոր Արևելքի երկրները:

ԱՄՆ-ը Լատինական Ամերիկայում վարում էր «*մեծ մահակի*», այսինքն՝ բռնի ուժով իր ազդեցությունն այնտեղ հաստատելու քաղաքականություն: *Կուբան* իր ազդեցությանը ենթարկելուց հետո (1898–1901 թթ.) ԱՄՆ-ը 1903 թ. Պանամայում խռովություն հրահրեց: *Պանաման* անջատվեց Կոլումբիայից և դարձավ առանձին պետություն: Միայն դրանից հետո ԱՄՆ-ը կարողացավ իրագործել Պանամայի ջրանցքի կառուցումը, որը տնտեսական մեծ նշանակություն ուներ: Նույն ձևով ԱՄՆ-ը Լատինական Ամերիկայի երկրներին պարտադրում էր պայմանագրեր, ինչն իրավունք էր տա-

լիս նրան միջամտելու այդ պետությունների ներքին գործերին:

ԱՄՆ-ը բոլոր միջոցներով ձգտում էր նաև տիրել Խաղաղ օվկիանոսի հաղորդակցության ուղիներին: XIX դ. վերջին նա կարողացավ իր հովանավորությունը տարածել Ֆիլիպինների, Հավայան կղզիների և Սամոայի մի մասի վրա: Միննույն ժամանակ սկսվեց նաև ներթափանցումը

Կորեա և Չինաստան: Այդ ժամանակ արդեն մեծ տերությունները Չինաստանը բաժանել էին ազդեցության գոտիների: Սակայն ԱՄՆ-ը 1899 թ. հայտարարեց, որ ինքը Չինաստանում վարելու է «**բաց դռների և հավասար հնարավորությունների**» քաղաքականություն: Այդպես նա ապահովեց իր ներկայությունը նաև Չինաստանում:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ նոր իրողություններ ազդեցին միջազգային հարաբերությունների զարգացման վրա Նոր դարերում: Ի՞նչը նպաստեց խաղաղապաշտական շարժման առաջացմանը: Թվարկե՛ք միջազգային նորաստեղծ մյուս կազմակերպությունները: Ի՞նչ նշանակություն ունեցան Հաագայի 1889 թ. և 1907 թ. միջազգային համաժողովները:
2. Նշե՛ք Եվրոպայում ռազմաքաղաքական երկու դաշինքների առաջացման պատճառները: Ե՞րբ դրանք ստեղծվեցին, թվարկե՛ք մասնակից երկրներին:
3. Որո՞նք էին ԱՄՆ-ի միջազգային դերի աճին նպաստող գործոնները: Ինչո՞ւ ԱՄՆ-ը չէր խառնվում եվրոպական գործերին: Ո՞ր տարածքներն էին մտնում նրա աշխարհաքաղաքական շահերի ոլորտը: Բացատրե՛ք «մեծ մահակի» ու «բաց դռների և հավասար հնարավորությունների» արտաքին քաղաքական սկզբունքների էությունը. ո՞ր երկրների նկատմամբ էր ԱՄՆ-ը կիրառում դրանք:

§ 4. ՆՎԱՃՈՂԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ XIX ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

Նոր դարերի պատերազմների բնույթը: Պատերազմները միշտ ուղեկցել են մարդկությանը և եղել համաշխարհային պատմական գործընթացի անբաժան մասը: Նոր դարերում պատերազմների գլխավոր պատճառ դարձավ հումքի և սպառման շուկաների համար պետությունների տարածքային և գաղութային ընդարձակման անգուսպ միտումը: Մյուս կարևոր պատճառը նոր՝ ազգային պետությունների առաջացման անկասելի գործընթացն էր, որն անհնար էր առանց բռնության և ուժի կիրառման: Այս պատճառներից ելնելով՝ պատերազմներն իրենց բնույթով կարող են լինել **արդարացի և անարդարացի:**

Արդարացի են այն պատերազմները, որոնք նպատակ ունեն ազգն ազատագրելու մեկ այլ ազգի տիրապետությունից, բուն պատմական սահմաններում ստեղծելու ազգային պետություն: Նոր ժամանակներում այդպիսի ազատագրական պատերազմների գլխավոր գաղափարը **ազգերի ինքնորոշման բնական իրավունքն էր:** Այդպիսի պատերազմների արդյունքում են առաջացել Բալկանյան թերակղզու և Լատինական Ամերիկայի պետությունները: Արդարացի պատերազմներն ուղեկցվել են նաև հասարակությունների արդիականացմամբ, որի ընթացքում մարդն ազատագրվել է սոցիալական և կրոնական ճնշումներից: Արդարացի պատերազմների օրինակ են ազգային հեղափոխությունները, երբ ազգն ազատագրվում է օտար տիրապետությունից կամ բռնի ուժով հաղթահարում մասնատվածությունը և պայմաններ ստեղծում տնտեսական ու սոցիալական զարգացման համար: Իհարկե, այս բաժանումները պայմանական են, որովհետև արդարացի պատերազմների նպատակը թե՛ ազգի, թե՛

մարդու ազատագրումն է բոլոր տեսակի ճնշումներից:

Անարդարացի են այն պատերազմները, որոնք նպատակ ունեն բռնությամբ յուրացնելու այլ ազգերի տարածքները և շահագործելու նվաճված ժողովրդին: Ինչպես նշվեց, նոր ժամանակներում այդպիսի զավթողական պատերազմների մեծ մասը տեղի էր ունենում գաղութացման ընթացքում: Պատերազմներ տեղի էին ունենում ոչ միայն բնիկ ժողովուրդների դեմ, այլև գաղութատեր երկրների միջև:

Աշխարհի տարածքային բաժանման համար պատերազմները: XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին երկրագնդի տարբեր կողմերում աշխարհի տարածքային բաժանման համար տեղի էին ունենում բազմաթիվ տեղական պատերազմներ: Դրանք անարդարացի, զավթողական կամ, ինչպես հաճախ անվանում են, իմպերիալիստական պատերազմներ էին: Դրանցից էր **խապանա-ամերիկյան** պատերազմը Կուբայում գերիշխելու համար:

Լատինական Ամերիկայում գտնվող Կուբան դեռևս շարունակում էր մնալ Իսպանիայի գաղութ: Իսպանական լծի դեմ 1895-1898 թթ. հերթական անգամ բռնկվեց ազատագրական պատերազմ: Այս անգամ այն հաջողություն ունեցավ, և մոտ էր հաղթանակը: Սակայն 1898 թ. ԱՄՆ-ը Կուբային օգնելու պատրվակով պատերազմ հայտարարեց Իսպանիային: Կարճ ժամանակում Իսպանիան պարտվեց, իսկ ԱՄՆ-ի զորքերը հաստատվեցին Կուբայում: Կուբան ձևականորեն հռչակվեց անկախ պետություն (1902 թ.): Ամերիկյան զորքերը «Համաշխարհային շաքարամանից», ինչպես անվանվում էր Կուբան, հեռացան միայն այն բանից հետո, երբ նրա սահմանադ-

րության մեջ ամրագրվեց երկրի ներքին գործերին ԱՄՆ-ի միջամտության և նրա տարածքն օգտագործելու իրավունքը:

Մեծ Բրիտանիան ամեն կերպ ձգտում էր զավթել բուրական երկու հանրապետությունների՝ *Տրանսխաայի և Օրանժի*՝ ավաստով հարուստ հողերը: 1899-1902 թթ. նրանց միջև տեղի ունեցավ պատերազմ: Այդ պատերազմին բնիկ աֆրիկացիները չէին մասնակցում: Երկու ձակատամարտերում բուրերին պարտվելուց հետո անգլիացիներն իրենց զորքի թիվը հասցրին 450 հազարի: Չնայած փոքրաթիվությանը՝ բուրերը կռվում էին մեծ անձնագոհությամբ: Անգլիացիները կազմակերպում էին զանգվածային ջարդեր, ստեղծում համակենտրոնացման ձամբարներ: Ի վերջո բուրերի ուժերը սպառվեցին, և նրանք հանձնվեցին:

Աֆրիկայում և Ասիայում զավթողական պատերազմներ էր վարում նաև Ֆրանսիան: Գաղութային տևական պատերազմներ էին վարում նաև Գերմանիան և Իտալիան: Վերջինս, որ երազում էր վերականգնել երբեմնի Հռոմեական կայսրությունը, նվաճումներ սկսեց Աֆրիկայում: 1911-1912 թթ. պատերազմելով Օսմանյան տերության դեմ՝ Իտալիան նրանից զավթեց *Տրիպոլի-լիանիան և Կիրենաիկան*: Այդ տարածքում ստեղծվեց *Լիբիա* գաղութը:

Երկու կողմերի համար անարդարացի և զավթողական էր նաև 1904-1905 թթ. *ռուս-ճապոնական պատերազմը*: Ռուսաստանը և Ճապոնիան ձգտում էին իրենց գերիշխանությունը հաստատելու Չինաստանի հյուսիսարևելյան մասում, Կորեայում, Սախալինում և այլուր: Մեծ զոհերի գնով Ճապոնիային հաջողվեց հաղթել և զավթել Սախալինի հարավային մասը, ամրապնդվել Կորեայում և Ռուսաստանին հարող ծովերում:

***Բալկանյան ժողովուրդների ազա-
րագրական պատերազմները և Եվրո-
պան:*** Արևելյան հարցը, ինչպես նշվել է, Օս-

մանյան տերության լինել-չլինելու, հպա-
տակ ազգերի ազատագրման դժվարին
հիմնախնդիրների ամբողջությունն է: Օս-
մանյան ժառանգության համար սուր պայ-
քար էին մղում Ռուսաստանը, Մեծ Բրիտա-
նիան, Ֆրանսիան, Ավստրո-Հունգարիան,
ավելի ուշ՝ Գերմանիան և Իտալիան: Արևել-
յան հարցում տերություններն իրենց մի-
ջամտությունն արդարացնում էին քրիս-
տոնյաներին պաշտպանելու կամ Օսման-
յան տերության ամբողջականության պահ-
պանման պատճառաբանությամբ:

Հերթական պատերազմը օսմանյան ժա-
ռանգության համար տեղի ունեցավ
1877-1878 թթ.: Պատերազմում Ռուսաստա-
նը հաղթեց և կնքեց իր համար շահավետ
Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը: Այն
նպաստեց բալկանյան ազգերի ազատա-
գրմանը, որոնք արդարացի պատերազմի
մեջ էին սուլթանի դեմ: Օսմանյան կառավա-
րությունը պարտավորվեց նաև Արևմտյան
Հայաստանում կատարել բարեփոխումներ:
Օսմանյան տերությունը կանգնած էր փլուզ-
ման շեմին: Վախենալով Բալկաններում և
Մերձավոր Արևելքում Ռուսաստանի գերիշ-
խանությունից՝ տերությունները 1878 թ.
Բեռլինում՝ հրավիրեցին վեհաժողով:
Նրանք պատերազմի սպառնալիքով ստի-
պեցին Ռուսաստանին հրաժարվելու իր
նվաճումների մի մասից: Սուլթանին օգնե-
լու դիմաց Ավստրո-Հունգարիան գրավեց
Բոսնիան և Հերցեգովինան, իսկ Անգլիան՝
Կիպրոսը, փոքր-ինչ ուշ՝ նաև Եգիպտոսը:

XX դ. սկզբներին Անտանտի և Եռյակ
դաշինքի երկրների միջև հակամարտու-
թյունները հաջորդում էին մեկը մյուսին:
Գերմանիան, Ավստրո-Հունգարիայի հետ
դաշնակցելով, ավելի եռանդուն սկսեց ներ-
թափանցել Բալկաններ և Օսմանյան կայս-
րություն, որոնք ավանդաբար Անգլիայի և
Ռուսաստանի ազդեցության ոլորտներն
էին: Օգտվելով երիտթուրքական հեղա-
շրջումից՝ 1908 թ. Ավստրո-Հունգարիան
բռնակցեց Բոսնիան և Հերցեգովինան:

Բալկանյան պետությունների գլխավոր հակառակորդը նախկինի պես մնում էր Օսմանյան տերությունը: Օգտվելով նրա թուլացումից՝ Բուլղարիան, Սերբիան, Հունաստանը, Չեռնոգորիան ստեղծեցին Բալկանյան միությունը: Այս դաշինքին ոգևորում էր Անտանտը: 1912 թ. *հոկտեմբերին* դաշնակիցները պատերազմ սկսեցին Օսմանյան տերության դեմ (վերջինիս պաշտպանում էր Եռյակ դաշինքը):

Անշուշտ, *Բալկանյան առաջին պատերազմն* արդարացի պատերազմ էր, քանի որ նվաճված հողերը օսմանների կողմից բռնազավթված ազգային տարածքներ էին: Սակայն Բալկանյան միությունը չկարողացավ օգտվել հաղթանակից, որովհետև դաշնակիցները դրանից հետո անտեսեցին ազատագրված հողերի ազգային պատկանելությունը: Նրանք փորձեցին իրար մեջ բաժանել Մակեդոնիան և

Ալբանիան: Բալկանյան միությունը քայքայվեց: Սերբիան, Հունաստանը, Ռումինիան և պարտված Օսմանյան տերությունը դաշինքի մեջ մտան ընդդեմ Բուլղարիայի: Բուլղարիան, որին աջակցում էր Եռյակ դաշինքը, 1913 թ. ամռանը ռազմական գործողություններ սկսեց Սերբիայի դեմ: Այսպես սկսվեց *Բալկանյան երկրորդ պատերազմը*, որտեղ բուլղարական բանակը պարտվեց: Բուխարեստում կնքված հաշտության պայմանագրով Հունաստանը ստացավ Էգեյան ծովի կղզիները, Կրետեն, Էպիրոսը, Հարավային Մակեդոնիան, Սերբիան ստացավ Մակեդոնիայի մեծ մասը, Ռումինիան՝ Դոբրուջան, թուրքերը՝ Ադրիանապոլիսը:

Բալկանյան պատերազմները խորացրին հակասությունները Անտանտի և Եռյակ դաշինքի միջև և արագացրին Առաջին աշխարհամարտի սանձազերծումը:

ՀԱՐՑՆԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Նոր դարերում որո՞նք էին պատերազմների գլխավոր պատճառները: Ըստ այդմ՝ ինչ բնույթ էին ունենում պատերազմները: Բերե՞ք օրինակներ:
2. Ո՞րն էր աշխարհի տարբեր մասերում բռնկված զավթողական տեղական ռազմական բախումների գլխավոր պատճառը: XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին ո՞ւմ միջև, երբ և ո՞ր երկրների համար տեղի ունեցան նման պատերազմներ: Ներկայացրե՞ք դրանց արդյունքները:
3. Ցույց տվե՞ք ռուս-ձապոնական պատերազմի պատճառները: Ներկայացրե՞ք դրա ընթացքն ու արդյունքները:
4. Բալկանյան տարածաշրջանի համար ո՞ր տերություններն էին պայքարում: Ինչի՞ հասան նրանք XIX դ. երկրորդ կեսին և XX դ. սկզբին: Ի՞նչ արդյունքներ տվեց Բալկանյան առաջին պատերազմը: Ինչո՞ւ տեղի ունեցավ Բալկանյան երկրորդ պատերազմը: Ձեր կարծիքով՝ ո՞վ ավելի շատ շահեց դրանից:

Արդյունաբերական քաղաքակրթության ճգնաժամը: Արդյունաբերական քաղաքակրթությունը հիմնականում ընդգրկում էր Եվրոպան և Ամերիկան: Այն որակում են որպես եվրոպակենտրոն, քանի որ ձևավորվել է Եվրոպայում: Եվրոպան համարել են աշխարհի կենտրոնն ու բարձունքը, իսկ մնացյալ աշխարհը՝ հետամնաց ծայրամաս: Այսինքն՝ Եվրոպան կարողանում է գտնել զարգացման և հասարակական բարեկեցության հաստատման լավագույն ուղիները, որով և հավակնում է դառնալու համաշխարհային քաղաքակրթություն:

Միևնույն ժամանակ արդյունաբերական քաղաքակրթությանը բնորոշ են նաև պարբերաբար կրկնվող ճգնաժամերը: XX դարի սկզբին ակնհայտ դարձավ, որ Եվրոպայում կուտակվել են չլուծված լուրջ հակասություններ, որոնք սպառնում են կործանել արդյունաբերական քաղաքակրթությունը: Կասկածի տակ դրվեց վերջինիս ամենագլխավոր հատկանիշը՝ արդիականացումը:

Որո՞նք էին ընդհանուր ճգնաժամի գլխավոր պատճառները: Ճգնաժամի նյութական հիմքը շուկայական տնտեսության մեծ թռիչքն էր: Համաշխարհային տնտեսության առաջացումը տարբեր երկրների միջև սրեց մրցակցությունը հայրենական ապրանքների սպառման շուկաների համար: Մյուս կողմից՝ ազգային ձեռներեցության հետագա զարգացման համար անհրաժեշտ էին նաև նորանոր տարածքներ: XIX դարի վերջին մեծ տերությունների միջև ավարտվեց աշխարհի տարածքային բաժանումը: XX դարի սկզբին բաժանված աշխարհի վերաբաժանման համար պայքարը սպառնալի չափեր ընդունեց: Հենց դա էլ արդյունաբերական քաղաքակրթության ճգնաժամին տվեց համաշխարհային բնույթ:

Ճգնաժամն ուներ նաև սոցիալական բովանդակություն: Մեքենայացված արտադրությունում աշխատանքի բնույթը կոլեկտիվ էր, որը հանգեցրեց անհատի դիմագրկման: Հենց այդ պատճառով առաջացավ զանգվածային գիտակցություն, որը դուրս մղեց արևմտյան քաղաքակրթության հումանիստական հիմքը կազմող մարդու անհատականությունը: Հասարակության հիմնական զանգվածը՝ բանվորությունը, դառնում է մեքենայի կցորդ, դիմագուրկ զանգված, որն ապրում է մշտական դժվարությունների և դաժան մրցակցության պայմաններում: Այսպիսի իրավիճակում արդյունաբերական քաղաքակրթության գլխավոր արժեքները՝ ժողովրդավարությունը, ազատությունը, քաղաքացիական հասարակության գոյությունը դառնում են հարցական:

Սոցիալականից բացի, հակասությունների սրմանը նպաստում էին նաև այլ գործոններ: Արդեն նշվել է այն դրական պատմական մեծ դերը, որ խաղացել է ազգայնականությունը XVIII–XIX դարերում: Հենց դրա գաղափարների դրոշի ներքո ստեղծվում էին սահմանադրական կարգեր, առաջանում ազգային նոր պետություններ: Սակայն XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին ազգայնականությունը շատ երկրներում վերաճեց ազգայնամոլության, որի դրսևորումները դարձան մեծապետական շովինիզմը, ռասիզմը և օտարատյացությունը: Ազգը, ինչպես նաև նրա համախմբման և կազմակերպման քաղաքական ձևը՝ պետությունը, սրբազնվեցին որպես բարձրագույն արժեքներ: Ազգային պետության գաղափարը փոխարինելու եկավ ժողովրդավարությանը: Այսպիսի պայմաններում արդարացվում էին հպատակ ազգերի նկատմամբ բռնաձնշումները, այլ երկրների գաղութային

նվաճումները և այլն: Ազգայնամոլությունը դարձավ զանգվածային գիտակցություն, որն աղետալի հետևանքներ ունեցավ: Եվրոպական բոլոր պետություններն անընդմեջ ավելացնում էին ռազմական ծախսերը, ստեղծում նոր զինատեսակներ, վարում նվաճողական պատերազմներ: Եվ այդ հակամարտությունն ընթանում էր միևնույն քաղաքակրթության մաս կազմող երկրների միջև:

Առաջին աշխարհամարտի մասնակիցների նպատակները: 1914 թվականին ակնհայտ դարձավ Եվրոպայում ձևավորված երկու ռազմաքաղաքական դաշինքների՝ Եռյակ միության և Անտանտի հակամարտության անհաշտելի ընթացքը: Պատերազմի մասնակից գլխավոր երկրների նպատակներն անարդարացի էին և իմպերիալիստական:

Գերմանական կայսրությունը ձգտում էր իրագործելու համագերմանական գաղափարները՝ Եվրոպայի կենտրոնում ստեղծել «Մեծ Գերմանիա», զավթել Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Բելգիայի գաղութները, Ռուսաստանից խլել Ուկրաինան, մերձքաղթյան երկրները, լեհական հողերը, գերիշխել Բալկանյան թերակղզում և Մերձավոր Արևելքում: Գերմանացիների կարծիքով՝ այդ բոլորն ի վերջո կհանգեցնեին Գերմանիայի համաշխարհային գերիշխանության:

Գերմանիայի դաշնակից Ավստրո-Հունգարիան խնդիր էր դրել Գերմանիայի հետ միասին կանխելու սլավոնական նոր պետությունների կազմավորումը Բալկաններում, ինչպես նաև զավթելու Սերբիան, Չեռնոգորիան, Ռուսաստանի կազմում գտնվող լեհական հողերի մի մասը, գերիշխելու Ադրիատիկ, Սև և Էգեյան ծովերում:

Իտալիան ձգտում էր Ավստրո-Հունգարիայից խլելու Ադրիատիկ ծովի հյուսիսային ափերը, զավթելու Ալբանիան, հողեր Փոքր Ասիայում, Էգեյան ծովի կղզիները,

գերիշխելու Միջերկրական ծովում: Ծայրահեղ ազգայնամոլները նույնիսկ երազում էին վերականգնել Հռոմեական կայսրության երբեմնի փառքը:

Մեծ Բրիտանիան նպատակ ուներ պահպանելու իր գաղութային կայսրության ամբողջականությունը և ջախջախելու իր գլխավոր մրցակից Գերմանիային: Բացի այդ, նա մտադիր էր մասնատել Օսմանյան կայսրությունը, տիրել Միջագետքին, Պաղեստինին, Արաբիային և ամրապնդվել Եգիպտոսում:

Ֆրանսիան ծրագրել էր ոչ միայն վերադարձնել 1871 թ. Գերմանիային զիջած Էլզասը և Լոթարինգիան, այլև զավթել հանքերով հարուստ Հռենոսի ձախ ափը: Ֆրանսիան խնդիր էր դրել նաև նվաճելու Սիրիան, արաբական այլ հողեր, Կիլիկիան և գերմանական գաղութներ:

Ռուսաստանը ձգտում էր ջախջախելու Գերմանիային և Ավստրո-Հունգարիային, իր գերիշխանությունը տարածելու բալկանյան երկրներում, մասնատելու Օսմանյան տերությունը, զավթելու Բոսֆորի և Դարդանեղի նեղուցները, Արևմտյան Հայաստանը, հասնելու Միջերկրական ծով: Ռուսաստանի ծրագրերի մեջ էր մտնում նաև Ավստրո-Հունգարիայի կազմում գտնվող Գալիցիայի նվաճումը:

Օսմանյան տերությունը խնդիր էր դրել մասնատելու Ռուսաստանը, նրանից զավթելու Արևելյան Հայաստանը, Վրաստանը, ամբողջ Կովկասը, Ղրիմը, Միջին Ասիան, իսկ Իրանից՝ Իրանական Ատրպատականը: Իշխանության գլուխ գտնվող երիտթուրքերը դրանով իսկ մտադիր էին իրագործելու իրենց երազած պանթյուրքական ծրագիրը: Այդ ծրագրի մաս էր կազմում Հայաստանի հայաթափումը և հայերի զանգվածային ոչնչացումը:

Ճապոնիան մտադիր էր ոչ միայն Խաղաղ օվկիանոսում խլելու գերմանական գաղութները, այլև տիրելու Չինաստանին:

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, որ պատերազմի մեջ մտավ ավելի ուշ, ձգտում էր ստանալու տնտեսական օգուտներ, ամրապնդելու իր դիրքերը Լատինական Ամերիկայում և ամբողջ աշխարհում:

Առաջին աշխարհամարտի մեջ ներքաշվել էին նաև երկրներ, որոնք հետապնդում էին ազատագրական նպատակներ: Այդպիսին էին Սերբիան, Չեռնոգորիան, Հայաստանը և այլ երկրներ:

Պատերազմի սկիզբը և ռազմական գործողությունները 1914-1916 թվականներին:

1914 թ. ամռանը Եվրոպայում քաղաքական իրադրությունը չափազանց սրվել էր: Մեծ պատերազմի առիթը դարձավ սերբ ազգայնական մի կազմակերպության կողմից Ավստրո-Հունգարիայի թագաժառանգ Ֆրանց Ֆերդինանդի սպանությունը: Ավստրո-Հունգարիան իր դաշնակից Գերմանիայի հետ խորհրդակցելուց հետո պատերազմ հայտարարեց Ռուսաստանի դաշնակից Սերբիային: Ռուսաստանը զորահավաք սկսեց: Ի պատասխան՝ Գերմանիան *օգոստոսի 1-ին* պատերազմ հայտարարեց Ռուսաստանին, իսկ օգոստոսի 3-ին՝ Ֆրանսիային: Գերմանիան, խախտելով Բելգիայի չեզոքությունը, նրա տարածքով հարձակվեց Ֆրանսիայի վրա: Դա առիթ դարձավ, որ օգոստոսի 4-ին Անգլիան պատերազմ հայտարարի Գերմանիային: Նույն ամսին Գերմանիային պատերազմ հայտարարեց նաև Ճապոնիան: Երեք ամիս անց Անտանտի դեմ պատերազմի մեջ մտավ Օսմանյան տերությունը: Հետզհետե պատերազմական վիճակում հայտնվեցին նորանոր երկրներ, և պատերազմը դարձավ համաշխարհային: Անտանտի դաշինքի պետությունների թիվն, ի վերջո, կազմեց 34, գերմանական խմբավորմանը՝ 4, ընդամենը՝ 38:

Ռազմական գործողություններն ընթանում էին Եվրոպայում, Ասիայում, Աֆրիկա-

յում, ինչպես նաև օվկիանոսներում և ծովերում: Պատերազմի ռազմաբեմերում կռվում էր 70 միլիոնից ավելի զինվոր: Գլխավոր ճակատները երկուսն էին: Առաջինը Արևմտաեվրոպական ռազմական թատերաբեմն էր, որը Ֆրանս-գերմանական սահմանով և Բելգիայով ձգվում էր մոտ 700 կիլոմետր: Երկրորդը Արևելաեվրոպական (ռուսական) ճակատն էր, որն անցնում էր ռուս-գերմանական և ռուս-ավստրիական սահմանների երկայնքով:

Կարևոր էր նաև Կովկասյան ճակատը: Օսմանյան Թուրքիան այս ճակատում պատերազմում էր Ռուսաստանի դեմ: Ռազմական գործողությունները հիմնականում ընթանում էին Հայաստանի տարածքում:

Պատերազմն ընթանում էր նաև արաբական երկրներում, Դարդանեղում, Բալկաններում և այլուր:

Համաշխարհային պատերազմի սկզբում կռվող կողմերի ռազմական ծրագրերը ձախողվեցին: Գերմանիան չկարողացավ խուսափել երկու ճակատով պատերազմելուց: Ռուսական բանակը, չսպասելով զորահավաքի ավարտին, ներխուժեց Գերմանիա: 1914 թ. ամենախոշոր ճակատամարտը տեղի ունեցավ Մառն և Էն գետերի շրջանում: Երկու կողմերը տվեցին 600 հազար զոհ, որից հետո Արևմտյան ճակատում սկսվեց դիրքային պատերազմ:

Կովկասյան ճակատում *1914 թ. դեկտեմբերի 22-ից մինչև 1915 թ. հունվարի 18-ը Սարիղամիշի մոտ* ռուսական բանակը ծանր պարտության մատնեց օսմանյան զորքին: Դրանից հետո ռուսական բանակը թուրքերին դուրս մղեց Իրանի Ատրպատական նահանգից:

1915 թ. Իտալիան անցավ Անտանտի կողմը, իսկ Բուլղարիան միացավ գերմանական խմբավորմանը, որը սկսեց կոչվել Քառյակ միություն: Ռուսական բանակը ծանր դրության մեջ դրեց Ավստրո-Հունգարիային: Գերմանիան լայնածավալ հար-

ձակում սկսեց Ռուսաստանի դեմ՝ նպատակ ունենալով նրան լիովին ջախջախելու: Չնայած մեծ զոհերին՝ Ռուսաստանը կարողացավ դիմակայել գերմանական հարձակմանը:

Բալկանյան ճակատում Իտալիան հաջողությունների չհասավ: Ավստրո-Հունգարիան նվաճեց Չեռնոգորիան և Ալբանիան: Բուլղարական զորքերը պարտության մատնեցին սերբերին: Սերբիան նվաճվեց և ավերվեց:

Կովկասյան ճակատում ռուսական բանակը հայ կամավորների մասնակցությամբ գրավեց Վանը և Արևմտյան Հայաստանի մի շարք շրջաններ:

Երիտթուրքերի կառավարությունը, որը դեռ պատերազմից 3-4 տարի առաջ ծրագրել էր հայերի ցեղասպանությունը, ձեռնամուխ եղավ դրա իրագործմանը: 1914-1916 թթ. տեղահանվեց և ոչնչացվեց Փոքր Ասիայի և Արևմտյան Հայաստանի հայությունը: Հայոց *Մեծ եղեռնի* ժամանակ

մեկուկես միլիոն հայ սպանվեց, ևս մեկ միլիոնը ունեգրվեց ու հայրենագրվեց:

1916 թ. Արևելյան ճակատում ռուսական բանակը ջախջախեց Ավստրո-Հունգարիային: Դա փրկեց Իտալիային վերջնական պարտությունից: Իսկ Արևմտյան ճակատում Վերդենի արյունալի ճակատամարտը կողմերին հաջողություն չբերեց. երկուստեք զոհվեց մեկուկես միլիոն մարդ: Դրանից հետո անգլո-ֆրանսիական զորքերը Սոմ գետի մոտ փորձեցին անցնել հակահարձակման: Ճակատամարտը ձգձգվեց մինչև տարեվերջ, որն աննշան հաջողություն բերեց Անտանտին:

1914-1916 թթ. ռազմական գործողությունների արդյունքում Քառյակ միությունը թուլացավ: Սակայն Անտանտը չկարողացավ հասնել վճռական հաղթանակի: Միաժամանակ կողմերի տնտեսական և ռազմական կարողություններն սկսեցին սպառվել: Եվ չնայած դրան՝ կողմերը չէին կորցրել հաղթանակի հույսը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ դրսևորումներ ունեցավ արդյունաբերական քաղաքակրթության ճգնաժամը: Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ XX դ. սկզբին սրվեց պայքարը աշխարհի վերաբաժանման համար: Ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ ազգայնամոլությունը:
2. Ի՞նչ նպատակներ էին հետապնդում Առաջին աշխարհամարտի մասնակից գլխավոր երկրները:
3. Ո՞ր իրադարձությունը առիթ հանդիսացավ Առաջին աշխարհամարտի սանձազերծմանը: Ե՞րբ սկսվեց Առաջին աշխարհամարտը և մինչև ե՞րբ շարունակվեց: Ո՞ր ճակատներում էին ծավալվել ռազմական գործողությունները: Նկարագրեք ռազմական գործողությունները 1914 թ.:
4. Ի՞նչ նպատակներ ունեին երիտթուրքերը: Ինչո՞ւ նրանք իրականացրին Մեծ եղեռնը: Նկարագրեք պատերազմի ընթացքը ռուս-թուրքական ճակատում 1914-1916 թթ.: Ե՞րբ է տեղի ունեցել Վերդենի ճակատամարտը: Ի՞նչ արդյունք ունեցավ այն:

Տնտեսական և ռազմաքաղաքական ճգնաժամի խորացումը: 1917 թ. սկզբին պատերազմի հարուցած ճգնաժամը հասավ իր գագաթնակետին: Գերմանիան և նրա դաշնակիցները, հայտնվելով ծանր վիճակում, փորձեցին բանակցություններ սկսել և իրենց համար պատվավոր հաշտություն կնքել: Սակայն Անտանտը մերժեց, և պատերազմը շարունակվեց նոր ուժով: Ավելացավ պատերազմի մասնակիցների թիվը: Անտանտի կողմից պատերազմի մեջ մտավ ԱՄՆ-ը: Դա տեղի ունեցավ այն բանից հետո, երբ գերմանացիները խորտակեցին ԱՄՆ-ի մի քանի նավ, որն էլ պատերազմ սկսելու առիթ դարձավ: Անտանտի կողմից պատերազմի մեջ մտան նաև Լատինական Ամերիկայի 14 երկրներ, Սիամը (Թաիլանդ), Լիբերիան, Հունաստանը և Չինաստանը:

Աշխարհամարտը առանձնակի ծանր ազդեցություն ունեցավ երկրների տնտեսության վրա: Ամենից առաջ սահմանափակվեցին տնտեսական կապերը, կազմալուծվեց միջազգային շուկայական համակարգը: Բնականաբար, պատերազմող կողմերը տնտեսական կարողություններն ի սպաս էին դրել պատերազմի կարիքներին: Իսկ դա նշանակում էր առաջին անհրաժեշտության սպառման ապրանքների կրճատում: Արտադրությունում աշխատողների թիվը կրճատվել էր միլիոնավոր մարդկանց բանակ գորակոչելու պատճառով: Մյուս կողմից՝ պատերազմող երկրներում սկսել էր սպառվել արդյունաբերական հումքի և մթերքների պաշարները: Առաջացավ տնտեսության ընդհանուր փլուզման սպառնալիք:

Առաջին աշխարհամարտը տնտեսության մեջ առաջացրեց նաև որակական փոփոխություններ: Նախ՝ գաղութներում և կիսագաղութներում արագացան տեղական արդյունաբերության զարգացումը և ձեռնե-

րեցությունը: Դա նպաստեց այդ երկրների ազատագրական պայքարի վերելքին: Կտրուկ մեծացավ տնտեսության մեջ պետության դերը: Նախկինում պետությունը չէր միջամտում տնտեսությանը, ձեռներեցները և մոնոպոլիաները գործում էին ազատ: Պատերազմի կարիքները փոխեցին իրավիճակը. պետական մարմիններն սկսեցին զբաղվել տնտեսության կարգավորմամբ:

Պատերազմը սոցիալական ծայրահեղ թշվառ վիճակի հասցրեց միլիոնավոր մարդկանց: Տարածվեցին սովը և հիվանդությունները: Շատ երկրներում պետությունները մտցրեցին մթերքների սպառման քարտային համակարգ և սահմանեցին խիստ վերահսկողություն: Տնտեսության ռազմականացումը նույնպիսի բնույթ տվեց բանվորների և ծառայողների աշխատանքին: Արգելվեցին գործադուլները, ցույցերը, դադարեց գործել աշխատանքային օրենսդրությունը:

Չնայած պետական խիստ վերահսկողությանը՝ պատերազմող երկրներում ժողովրդի ծանր և անելանելի վիճակը առաջացրեց հեղափոխական իրադրություն: Գործադուլները և տարաբնույթ ընդվզումները դարձան սովորական: Հակապատերազմական տրամադրություններն աճում էին մեծ արագությամբ: Հաճախակի դարձան այն դեպքերը, երբ զինվորները չէին ցանկանում ենթարկվել հրամանատարությանը: Հեղափոխության իրական հեռանկարը դամոկլյան սուր դարձավ պատերազմի մասնակից գլխավոր երկրներում:

Հեղափոխական մեծ ճգնաժամը Ռուսաստանում: Առաջին աշխարհամարտի պատճառով սրված քաղաքակրթական ճգնաժամը ամենից շատ ողբերգական ընթացք ունեցավ Ռուսաստանում: Դրա գլխավոր պատճառներից մեկը,

Կարմիրբանակային
ցուցարարների երթը
Պետրոգրադ,
1917 թ. հունվար

ի տարբերություն Եվրոպայի, հասարակության արդիականացման ցածր մակարդակն էր: Հենց այդ էր պատճառը, որ պատերազմը Ռուսաստանում հասարակական հակասություններն ավելի սրեց, քան մյուս կռվող երկրներում: Խափանվել էին երկաթուղիների կանոնավոր երթևեկությունը, բանակի մատակարարումները: Կազմալուծվել էր երկրի ֆինանսական համակարգը, պետական պարտքը քառապատկվել էր: Ժողովրդի մեջ աճում էր դժգոհությունը Նիկոլայ II ցարից և նրա արքունիքից: Պարենային ձգնաժամը քաղաքներում հասել էր ծայրահեղ չափերի: Պետրոգրադում և Մոսկվայում խանութների վրա հաճախ կարելի էր կարդալ հայտարարություն՝ «Հաց չկա և չի լինելու»: Մթերքների գներն աճեցին 5–8 անգամ:

1917 թ. փետրվարի վերջին Պետրոգրադում սկսված գործադուլը դարձավ համընդհանուր: Զորքը, որի վրա հույս էր դրել ցարը, անցավ ժողովրդի կողմը: Համընդհանուր գործադուլը վերածվեց զինված ապստամբության: *Փետրվարի 27-ին* մայրաքաղաք Պետրոգրադը հայտնվեց ապստամբների ձեռքում, հեղափոխությունը հաղթեց: Առաջացավ *երկիշխանություն*՝

Բանվորների ու զինվորների պայքարա-վորների խորհուրդ և Պետական դումայի կոմիտե, որը դարձավ *Ժամանակավոր կառավարություն*: Մարտի 2-ին Նիկոլայ II-ը հրաժարվեց գահից, որով Ռուսաստանում ինքնակալության դարաշրջանն ավարտվեց: Ստեղծվեց հասարակության արդիականացման իրական հնարավորություն: Հռչակվեց քաղաքացիների իրավահավասարություն, համընդհանուր և հավասար ընտրական իրավունք, խոսքի, մամուլի, ժողովների և գործադուլների ազատություն: Փետրվարյան հեղափոխության շնորհիվ իշխանության գլուխ եկան ժողովրդավարական քաղաքական ուժեր:

Երկիշխանության հաստատումից հետո քաղաքական ուժերի մեծ մասը ձգտում էր Ռուսաստանը դարձնել ժողովրդավարական հանրապետություն: Սակայն դա պետք է կատարվեր համաշխարհային պատերազմի շարունակման պայմաններում: Ապրիլին Ժամանակավոր կառավարությունը դիմեց Անտանտի իր դաշնակիցներին և հավաստիացրեց, որ Ռուսաստանը պատերազմը շարունակելու է մինչև հաղթական ավարտը: Դրությունը ծանրացավ, երբ 1917 թ. Անտանտն Արևմտյան ճակատում անհաջողու-

թյուններ կրեց: Ձախողվեց նաև ռուսական գորքերի հունիսյան հարձակումը:

Պատերազմական նոր կորուստները և տնտեսական քայքայման շարունակումը ավելի խորացրին ձգնաժամը: Հենց այդ ժամանակ էլ սկսեց մեծանալ Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության ծայրահեղ հեղափոխական թևի՝ բոլշևիկների ազդեցությունը: Նրա գաղափարական առաջնորդ Վլադիմիր Լենինը հայտարարեց, որ ձգնաժամից դուրս գալու միակ ելքը *սոցիալիստական հեղափոխությունն է և պրոլետարիատի (բանվորների) դիկտատուրայի հաստատումը*: Պատերազմից հոգնած, թշվառ և սովահար ժողովրդի վրա բոլշևիկները սկսեցին մեծ ազդեցություն ունենալ: Նրանք պախարակում էին ժամանակավոր կառավարության ներքին և արտաքին քաղաքականությունը, խոստանում խաղաղություն, սոցիալական արդարություն, գյուղացիներին՝ հող, բանվորներին՝ գործարաններ և ֆաբրիկաներ, բարեկեցություն:

1917 թ. *հոկտեմբերի 25-ին* (նոր տոմարով՝ նոյեմբերի 7-ին) Պետրոգրադում բոլշևիկները կատարեցին զինված հեղաշրջում: Ժամանակավոր կառավարությունը տապալվեց, և իշխանությունն անցավ բոլշևիկյան կուսակցությանը: Իշխանության գավթումը չնայած կատարվեց զինված ապստամբության միջոցով, գործնականում տեղի ունեցավ անարյուն: Բոլշևիկները Ռուսաստանի 80 քաղաքներից միայն 15-ում ուժ գործադրեցին: Զինված պայքարը հատկապես ուժեղ ընթացք ստացավ Մոսկվայում:

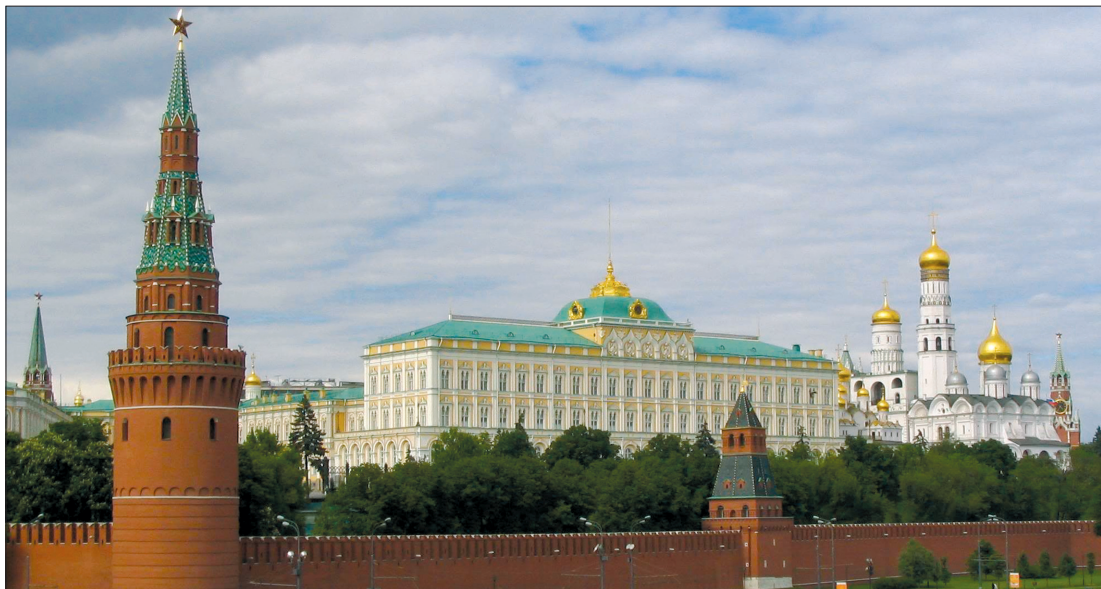
Հոկտեմբերյան հեղափոխության քաղաքակրթական հեղևանքը: 1917 թ. հոկտեմբերի 25-ին՝ զինված ապստամբության հաղթանակի օրը, Պետրոգրադում իր աշխատանքներն սկսեց բանվորների և զինվորների *խորհուրդների համառուսաստանյան II համագումարը*, որի պատ-

գամավորների կեսից ավելին բոլշևիկներ էին: Համագումարը հռչակեց իշխանության անցումը խորհուրդներին, Ռուսաստանը հայտարարվեց խորհրդային հանրապետություն: Ստեղծվեց խորհրդային առաջին իշխանությունը՝ *Ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը* (Ժողկոմխորհ), որի ղեկավար ընտրվեց Վլադիմիր Լենինը: Բոլշևիկները 1918 թ. հունվարին ցրեցին ժողովրդի կողմից ընտրված Սահմանադիր ժողովը:

Հոկտեմբերյան հեղաշրջումը և բոլշևիկյան կուսակցության կողմից իշխանության բռնազավթումը ոչ միայն Ռուսաստանի, այլև Եվրոպայի ու աշխարհի համար ունեցան քաղաքակրթական մեծ հետևանք: Ռուսաստանի արդիականացման՝ հակասություններով լեցուն այդ պահը կարելի է բնութագրել որպես քաղաքակրթական ձգնաժամ:

Բոլշևիկները սկիզբ դրեցին արդյունաբերական քաղաքակրթական շրջանակներում մի նախագծի իրագործման, որն ընդունված է անվանել *սոցիալիզմ* կամ *կոմունիզմ*: Այն նախատեսում էր ստեղծել համընդհանուր սեփականության և կոլեկտիվ արտադրության վրա հիմնված հասարակարգ: Նրանում աշխատանքի արտադրողականությունը, տնտեսության արդյունաբերականացումը, սոցիալական արդարությունը, ժողովրդավարությունը, մշակույթի աշխարհիկացումն ավելի բարձր պետք է լինեին, քան Արևմուտքում: Դրան հասնելու ուղի հռչակվեց պետության դերի աննախադեպ մեծացումը, նոր արժեքների հիման վրա ազգերի միջև բարեկամության հաստատումը և նոր հասարակարգի մարդու դաստիարակումը:

Բոլշևիկները նոր քաղաքակրթական նախագծի անհապաղ իրագործման գլխավոր միջոց ընտրեցին բռնությունը և համաշխարհային հեղափոխությունը: Դեպքերի ողբերգական ընթացքը պայմանավորված էր նաև նրանով, որ Ռու-

Մոսկվայի Կրեմլը 1918 թվականի մարտից դարձավ բոլշևիկների խորհրդային իշխանության նստավայրը:

սաստանի հասարակության զգալի մասը թշնամանքով ընդունեց կոմունիստական գաղափարները և բոլշևիկների հեղափոխական-ծայրահեղական գործելաոճը: Ահա թե ինչու Հոկտեմբերյան հեղաշրջմանը հաջորդեց ծանր, ավերիչ և երկարատև քաղաքացիական պատերազմը

(1918–1920): Բնականաբար, բոլշևիկների իշխանության գլուխ գալը թշնամանքով ընդունեցին նաև Արևմուտքի երկրները: Գլխավոր պատճառն այն էր, որ բոլշևիկների որդեգրած կոմունիստական գաղափարներն անհարիր էին արևմտյան շատ արժեքների:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչո՞ւ ԱՄՆ–ը պատերազմի մեջ մտավ Անտանտի կողմից: Ուժերի հարաբերակցությունը ինչպե՞ս փոխվեց 1917 թ.:
2. Աշխարհամարտը ի՞նչ բացասական ազդեցություն ունեցավ պատերազմող երկրների տնտեսության վրա: Ինչո՞ւ պետությունը սկսեց զբաղվել տնտեսության կարգավորմամբ:
3. Ինչո՞ւ քաղաքակրթական ձգնաժամը առավել ծանր ընթացք ունեցավ Ռուսաստանում: Ե՞րբ հաղթանակեց Փետրվարյան հեղափոխությունը Ռուսաստանում: Ի՞նչ է երկիշխանությունը:
4. Ճգնաժամից դուրս գալու ի՞նչ ելք էին առաջարկում բոլշևիկները: Ե՞րբ և ի՞նչ ձանապարհով բոլշևիկները եկան իշխանության: Ե՞րբ Ռուսաստանը հայտարարվեց խորհրդային հանրապետություն:
5. Ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ Հոկտեմբերյան հեղաշրջումը: Ի՞նչ քայլեր կատարեցին բոլշևիկները նոր հասարակարգի կառուցման համար: Իրենց գաղափարներն իրականացնելու համար նրանք ի՞նչ միջոցներ էին ընտրել:

Խորհրդային Ռուսաստանը և Առաջին աշխարհամարտը: Խորհուրդների համառուսաստանյան II համագումարը 1917 թ. հոկտեմբերի 26-ին օրենք (դեկրետ) ընդունեց հաշտության մասին: Համագումարը դիմեց բոլոր երկրներին և ժողովուրդներին՝ առաջարկելով դադարեցնել պատերազմը և կնքել համընդհանուր հաշտություն՝ առանց ուրիշի հողերի բռնակցման և ռազմատուգանքների: Խորհրդային կառավարությունը հրապարակեց Ռուսաստանի դաշնակիցների հետ նախկինում կնքված գաղտնի պայմանագրերը, որոնք նախատեսում էին բռնակցումներ:

Բոլշևիկները համոզված էին, որ իրենց հակապատերազմական քաղաքականությունը բոլոր երկրներում կառաջացնի հեղափոխական վերելք և կստիպի պետություններին հրաժարվելու պատերազմից: Դա նաև հնարավորություն կտար ձնշված ժողովուրդներին ինքնորոշվելու, այսինքն՝ սեփական կամքով որոշելու անկախության, հասարակական-քաղաքական կարգի և ազգային մյուս հիմնախնդիրները: Բոլշևիկների մեջ տարածված էր այն կարծիքը, որ հեղափոխական ալիքը շատ արագ կտարածվի աշխարհում, և բոլոր ազգերը կընտրեն սոցիալիզմի ուղին:

Հաշտության կնքումը և խաղաղությունը նաև անհրաժեշտ էին բոլշևիկներին խորհրդային կարգերի ամրապնդման և երկրում սկսված ներքաղաքական պայքարում հաղթելու համար: Հենց այդ պատճառով նրանք 1917 թ. վերջին բանակցություններ սկսեցին Գերմանիայի և նրա դաշնակիցների հետ: Հաշտության պայմանագիրը կնքվեց *Բրեստ-Լիտովկում 1918 թ. մարտի 3-ին*՝ Գերմանիայի առաջադրած պայմաններով: Խորհրդային իշխանությունը հրաժարվում էր Լեհաստանից, Ֆինլանդիայից, Բելոռու-

սիայի մի մասից, Ուկրաինայից և մերձբալթյան երկրներից: Ռուսաստանը պարտավորվեց նաև վճարել 6 միլիոն ոսկե մարկ ռազմատուգանք:

Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը հատկապես աղետալի հետևանքներ ունեցավ Հայաստանի համար: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին ռուսական բանակի կազմում տարբեր ձակատներում կռվել էր 200 հազար հայ զինվոր: Բացի այդ, հայերը տվել էին նաև տասը հազար կամավորներ: Վերջիններիս եռանդուն մասնակցությամբ ռուսական բանակը թուրքերից գրավել էր Արևմտյան Հայաստանը: Մինչդեռ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով Օսմանյան Թուրքիային էին տրվում ոչ միայն *Արևմտյան Հայաստանը*, այլև *Կարսը և Արդահանը*: Սակայն դրանով չարիքը չավարտվեց: Ռուսական զորքերի հեռանալուց հետո Հայաստանը միայնակ էր մնում Օսմանյան Թուրքիայի դեմ պատերազմում և ստիպված էր կենաց-մահու կռիվ մղել իր գոյատևման համար:

Քառյակ միության պարտությունը:

Բոլշևիկների հույսերը, որ կռվող երկրների ժողովուրդները խաղաղության և սոցիալիզմի համար հեղափոխություն կսկսեն, չարդարացան: Ազգային-պետական շահերի գիտակցումը և հայրենասիրությունը մարդկանց համար գլխավոր արժեքներն էին մնում նույնիսկ պատերազմի չորրորդ տարում: Այդ իսկ պատճառով 1918 թվականին պատերազմը շարունակվեց նախկին ուժգնությամբ:

Արևելյան (Ռուսական) ձակատի վերացումը Գերմանիային հնարավորություն տվեց պատերազմը շարունակելու միայն Արևմտյան ձակատում: Գերմանիայում այս հանգամանքը մեծացրեց հաղթանակի հույսը: Բրեստ-Լիտովսկի հաշտությունից

հետո Գերմանիան պաշտպանությունից անցավ լայնածավալ հարձակման: Հարձակմանը մասնակցում էր 4 միլիոն զինվոր, կիրառվում էր 15000 հրանոթ, 3000 ինքնաթիռ և 10 տանկ: Դրա դեմ դաշնակիցներն ունեին 5 միլիոն մարդ, 16000 հրանոթ, 3800 ինքնաթիռ և 800 տանկ: Գերմանացիներին հաջողվում է ձեռք բերել դաշնակիցների պաշտպանությունը, հասնել Մառն գետի շրջանը: Գերմանական հրետանին 70 կիլոմետր հեռավորությունից սկսում է ռմբակոծել Փարիզը: Սակայն դա գերմանացիների վերջին հաջողությունն էր: Սեպտեմբերին նախաձեռնությունն անցնում է Անտանտին: Բալկանյան ճակատում Բուլղարիան պարտվում է և սեպտեմբերի վերջին կնքում զինադադար: Անգլո-ֆրանս-ամերիկյան զորքերն Արևմտյան ճակատում հակահարձակման են անցնում և ջախջախում գերմանացիներին: Գերմանիան ևս զինադադար է խնդրում:

Սեպտեմբերին օսմանյան բանակը ևս պարտություն է կրում Պադեստինում և Մակեդոնիայում: Երիտթուրքական կառավարությունը հրաժարական է տալիս: Սուլթանը *հոկտեմբերի 30-ին* զինադադար է կնքում և իրեն հանձնում դաշնակիցների ողորմածությանը: Կ. Պոլիսը (Ստամբուլ) անցնում է դաշնակիցների վերահսկողությանը:

Նոյեմբերի 3-ի զինադադարով իրեն պարտված է ճանաչում նաև Ավստրո-Հունգարիան: Նույն պահին հեղափոխություն է սկսվում Գերմանիայում: Վիլհելմ II կայսրը հրաժարական է տալիս և հեռանում երկրից: Նոր կառավարության պատվիրակությունը *նոյեմբերի II-ին* Կոմպիենյան անտառում՝ դաշնակից զորքերի հրամանատար մարշալ Ֆ. Ֆոշի շտաբ-վագոնում, ստորագրում է զինադադար, որով Գերմանիան ընդունում է իր պարտությունը: *Գերմանիայի անձնաքվությանը աւարտվում է Առաջին աշխարհամարտը:*

Առաջին աշխարհամարտի հետևանքները: Առաջին աշխարհամարտը՝ որպես արդյունաբերական քաղաքակրթության մեծ ձգնաժամ, ունեցավ ծանր հետևանքներ: Թեև դրա կենտրոնը Եվրոպան էր, պատերազմի աղետն իր բնույթով համամարդկային էր: Այն ընդգրկեց ամբողջ աշխարհը և իր կնիքը թողեց ոչ միայն անմիջական մասնակիցների, այլև չեզոք երկրների հետագա զարգացման վրա: Աշխարհամարտի հետևանքներն, ըստ իրենց բնույթի, կարելի է համակարգել հետևյալ կերպ՝ մարդկային կորուստներ և նյութական կորուստներ:

Մարդկային կորուստների ճիշտ չափը որոշելը, իհարկե, դժվարին խնդիր է. չէ՞ որ պատերազմական պայմանները հաճախ ստեղծում են անվերահսկելի իրավիճակներ: Իսկ երբեմն էլ պետությունները տարբեր նպատակներով խեղաթուրում են դրանք: Պատմաբանների հետազոտությունների համաձայն՝ պատերազմի ողջ ընթացքում սպանվել է 10 միլիոնից ավելի զինվոր: Ռազմական գործողությունների և ահաբեկությունների հետևանքով զոհվել է մոտ 13 միլիոն քաղաքացիական բնակչություն: Վիրավորվել և խեղանդամ է դարձել 20 միլիոն մարդ, 9 միլիոն երեխա որբացել է ծնողների զոհվելու հետևանքով: Գերիների թիվը հասել է 3 միլիոնի, գաղթականների թիվը՝ 10 միլիոնի: Այս դժբախտությունների հետևանքով խեղվել է մարդկանց առնվազն երեք սերունդների կյանքը: Բոլորից շատ մարդկային կորուստներ տվել է Ռուսաստանը, այնուհետև՝ Գերմանիան, Ավստրո-Հունգարիան, Ֆրանսիան, Անգլիան և ապա՝ մյուսները: Պատերազմի հետևանքով բարոյագրկվեցին նաև միլիոնավոր մարդիկ, տարածվեցին հանցագործությունները, հարբեցողությունը և թմրամոլությունը:

Առաջին աշխարհամարտի *նյութական կորուստները* հասնում են մեծ չափերի: Պատերազմ վարելու համար տարբեր

Առաջին աշխարհամարտի Արևմտյան Ճակատ. զինվորները գրոհի պահին

զինատեսակների և ռազմամթերքի արտադրության համար ծախսվել է 240 միլիարդ դոլար, իսկ դրանց պատճառած նյութական վնասը կազմում է 350 միլիարդ դոլար: Պատերազմի ծախսերը միջին հաշվով կազմեցին գլխավոր մասնակիցների ազգային հարստության 1/3-ը: Պատերազմի հետևանքով քայքայվեց բազմաթիվ երկրների տնտեսությունը, ամայացան հսկայական տարածքներ, կործանվեցին հազարավոր քաղաքներ, գյուղեր, կամուրջներ և այլն: Ոչնչացվեցին նաև մեծ քանակությամբ մշակութային արժեքներ, որոնց մի մասը՝ անվերադարձ: Օրինակ՝ գերմանական բանակը հիմնովին ավերեց և կողոպտեց Բելգիայի Լուվեն քաղաքը, որը համարվում էր մշակութային արժեքների թանգարան:

Առաջին աշխարհամարտը կյանքի կոչեց **զենքի նոր տեսակներ**, որոնք հնարավոր դարձրին մարդկանց զանգվածային ոչնչացումը: Ստեղծվեցին նոր հրանոթ-

ներ, որոնք կարող էին հարվածել մինչև 100 կմ հեռավորության վրա: 1916 թ. Սոմ գետի ճակատամարտում անգլիացիներն առաջին անգամ օգտագործեցին տանկեր, որոնք հետո մեծ տարածում գտան: 1915 թ. սկսած՝ նախ Գերմանիան և ապա մյուս երկրները հակառակորդի դեմ սկսեցին օգտագործել քիմիական զենք: Բելգիայի Իպր քաղաքի մոտ օգտագործված գազը թունավորեց 15 հազար զինվորի, որոնցից 5 հազարը մահացավ:

Պատերազմի մեջ նորություն էր նաև ինքնաթիռների օգտագործումը: Դրանք զանգվածաբար կիրառվում էին որպես հետախուզական և ռազմական հարվածող ուժ: Տասն անգամ աճեց մարտական ինքնաթիռների արտադրությունը և հասավ 10 հազարից ավելի միավորի:

Կատարելագործվեցին ռազմանավերը և ծովային ականները: Պատերազմում առանձնակի նշանակություն ձեռք բերեցին սուզանավերը: Սուզանավային պատերազ-

մը Գերմանիայի կողմից դարձավ ծովերում պատերազմ վարելու գլխավոր միջոցը:

Առաջին աշխարհամարտն առանձնացավ նաև **քաղաքական** առումով: Պարտությունների և հեղափոխությունների հետևանքով փլուզվեցին չորս կայսրություններ՝ Ռուսաստանը, Գերմանիան, Օսմանյան տերությունը և Ավստրո-Հունգարիան: Արդյունքում առաջացան նոր պետություններ՝ Լեհաստան, Լատվիա, Ֆինլանդիա, Լիտվա, Էստոնիա, Հարավսլավիա, Ավստրիա, Հունգարիա, Հայաստան, Վրաստան և Ադրբեջան:

Պատերազմի հետևանքով Գերմանիան թուլացավ, իսկ Անգլիան, Ֆրանսիան, Ճապոնիան և հատկապես ԱՄՆ-ը հզորացան: Մյուս կողմից՝ գաղութներում սկսեց վերելք ապրել ազատագրական պայքարը:

Առաջին աշխարհամարտի ռազմաքաղաքական գործընթացներում առանձնա-

ցավ ևս մի երևույթ, որն ուղեկցվեց խաղաղ բնակչության ծրագրված զանգվածային ոչնչացմամբ ու տեղահանումներով. սրանք բնորոշ են **ցեղասպանությանը**: Աշխարհամարտի ժամանակ **Օսմանյան տերությունն** այդպիսի **ցեղասպանություն իրագործեց** հայերի, ինչպես նաև հույների և ասորիների նկատմամբ, որին զոհ գնացին սեփական հայրենիքում ապրող միլիոնավոր մարդիկ:

Խորհրդային Ռուսաստան պետության ստեղծումը Առաջին աշխարհամարտի գլխավոր հասարակական-քաղաքական հետևանքն էր: Որպես քաղաքակրթական զարգացման այլընտրանք՝ Խորհրդային Ռուսաստանը սկսեց հակադրվել Արևմուտքին: Դրանով իսկ համաշխարհային զարգացման հակասությունները չհաղթահարվեցին, և քաղաքակրթական ձգնաժամը շարունակվեց:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Երբ է ընդունվել հաշտության մասին օրենքը Ռուսաստանում: Ինչո՞ւ էր բոլշևիկներին անհրաժեշտ հաշտության կնքումը: Որտե՞ղ և ե՞րբ կնքվեց հաշտության պայմանագիրը: Ի՞նչ պայմաններ դրվեցին Ռուսաստանի առջև: Ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը Հայաստանի համար:
2. Արդարացա՞ն արդյոք բոլշևիկների հույսերը պատերազմող երկրներում՝ հեղափոխություններ սկսվելու հետ կապված, ինչո՞ւ:
3. Արևելյան ռազմաճակատի վերացումը ի՞նչ հնարավորություն ընձեռեց Գերմանիային: Ինչպե՞ս ընթացան ռազմական գործողությունները դրանից հետո: Ի՞նչը ստիպեց Գերմանիային զինադադար կնքելու: Ե՞րբ և որտե՞ղ դա տեղի ունեցավ:
4. Ներկայացրե՞ք Առաջին աշխարհամարտի հետևանքները մարդկային կորուստների և նյութական վնասների առումով:
5. Ի՞նչ նոր զինատեսակներ և պատերազմական միջոցներ կիրառվեցին Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում: Ի՞նչ փոփոխություններ կրեց աշխարհի քաղաքական քարտեզը:

Նոր ժամանակներում արդյունաբերական հասարակության բնույթն այնպիսին էր, որ մշտապես խթանում էր մշակույթի զարգացումը:

Քաղաքակրթական այս փուլում բոլոր ժողովուրդները արեղծեցին իրենց յուրահա-

տուկ ազգային մշակույթը: Դրանցից յուրաքանչյուրը համաշխարհային քաղաքակրթության կարևոր մաս է կազմում: Եվրոպան և ԱՄՆ-ը նոր մշակույթի գլխավոր օջախներն էին:

§ 1. ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Կրթությունը մշակույթի զարգացման հիմքն է, հասարակական առաջընթացի գլխավոր ցուցանիշներից մեկը: Արդյունաբերական հասարակությունում կրթության դերն աննախադեպ աճեց: Կրթության հասարակական պահանջարկը նոր դարերում մեծանում էր և համահունչ դառնում արդյունաբերական հասարակության զարգացմանը:

Նոր դարերում կրթության զարգացմանը մեծապես խթանել են հումանիզմի գաղափարները, լուսավորական շարժումը, հեղափոխությունները, ժողովրդավարության հաստատումը, գրադարանաբանության և հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունները: Գլխավոր առանձնահատկությունը կրթության աշխարհիկ բովանդակության հաստատումն էր: Այսինքն՝ վերջնական արդյունքում կրթության համակարգը դուրս բերվեց եկեղեցու տնօրինումից և դարձավ պետության գործը: Հիմնական դարձավ գործնական գիտելիքներ տվող բնագիտական և մյուս առարկաների ուսուցումը: Իսկ դա ձեռք է բերվել տեղական հասարակական սուր պայքարի արդյունքում: Այս գործում առաջինը հաջողության հասավ *Ֆրանսիան*, որտեղ 1905 թ. *դպրոցն անջատվեց եկեղեցուց, իսկ եկեղեցին՝ պետությունից*:

Կրթական մակարդակի մյուս ցուցանիշը տարրական պարտադիր կրթության ու հա-

մատարած գրագիտության հաստատումն էր: Այս գործում մեծ դեր կատարեցին լուսավորչական միապետերի կրթական բարեփոխումները XVII-XVIII դարերում: Տարրական պարտադիր կրթությունն առաջինը հաստատվեց Պրուսիայում, ապա Ավստրիայում (XVIII դ.), Շվեդիայում (1842 թ.) և Շվեյցարիայում (1848 թ.): XIX դարի վերջին տասնամյակներում տարրական կրթությունը պարտադիր և անվճար դարձավ Եվրոպայի մյուս երկրներում և ԱՄՆ-ում: Այս ամենի արդյունքում առաջավոր երկրներում բնակչության մեծ մասը դարձավ գրագետ: Օրինակ՝ 1911 թ. դրությամբ Ֆրանսիայում գրագետ մարդիկ կազմում էին բնակչության 89 %-ը: Կրթության մասին օրենքները մեծ մասամբ արտացոլվում էին նոր ընդունված սահմանադրություններում:

Մեծ զարգացում ապրեց նաև միջնակարգ և բարձրագույն կրթությունը: Այդպիսի կրթօջախները դարձան բազմազան և զանգվածային: Արդյունաբերության մեջ նոր տեխնիկայի ներդրումն անհրաժեշտ էր դարձնում մասնագիտական ուսումնարանների և համալսարանական բուհերի ստեղծումը: Հատկապես լայն տարածում գտավ համալսարանական կրթությունը: Միջնադարյան սակավաթիվ համալսարաններին ավելացան հարյուրավոր նոր բուհեր: Դրանցում ուսանում էին նաև հե-

Ռենե Դեկարտ

ռավոր երկրներից եկած երիտասարդներ, որը նպաստում էր մշակութային փոխազդեցության տարածմանը: Համալսարանները միաժամանակ գիտական հետազոտությունների կարևոր կենտրոններ էին:

Գիտական աշխարհընկալման զարգացումը Եվրոպայում XVII-XVIII դարերում: Վերածննդի դարաշրջանը, որը աշխարհի նոր գիտական ընկալման սկիզբը դրեց, նախադրյալ դարձավ XVII դարի յուրատեսակ գիտական հեղափոխության: Անգլիացի **Ֆ. Բեկոնին** է պատկանում *«Գիտելիքն ուժ է»* հանրահայտ ասույթը: Նա ստեղծեց գիտական հասարակության մի իդեալ, որին մարդկությունը հետևում է ցայսօր:

XVII դարը հաճախ անվանում են մաթեմատիկայի դար: Դեռևս դարասկզբին Գ. Գալիլեյը պնդում էր, որ բնությունը «գիրք է՝ գրված մաթեմատիկայի լեզվով»: Այս տեսակետը հետագայում խորացրին ֆրանսիացիներ **Պ. Ֆերման** և **Ռ. Դեկարտը**: Վերջինս առաջին անգամ շրջանառության մեջ մտցրեց մաթեմատիկական նոր հասկացու-

թյուններ՝ կոորդինատներ, պարաբոլ և այլն: Ընդամին՝ իմացության գլխավոր և համընդհանուր հնարը, որի միջոցով միայն կարելի է հասնել ճշմարտության, Ռ. Դեկարտը համարում էր մաթեմատիկական բանաձևը և դրա ապացուցումը: Ռ. Դեկարտը կոչ էր անում բոլոր ճշմարտությունները կասկածի տակ առնել և գիտականորեն ապացուցել դրանց գոյությունը: Իր իսկ գոյությունը նա ապացուցում էր այսպես. *«Ես մտածում եմ, հետևաբար գոյություն ունեմ»*:

Ռ. Դեկարտի գիտաիմաստասիրական հետազոտությունները լայն արձագանք գտան Եվրոպայում: Գիտության նկատմամբ հարգանքը և լրջությունը մեծացան: Ֆրանսիայում, Անգլիայում, Գերմանիայում պետական մակարդակով ստեղծվեցին ակադեմիաներ: Հենց այդ գիտական հիմնարկներում էր աշխատում ժամանակի գիտական ընտրանին: Նրանցից մեկն էլ անգլիացի **Ի. Նյուտոնն** էր, որը եզրափակեց XVII դարի գիտական հեղափոխությունը: Նրա հիմնական աշխատությունը՝ *«Բնափիլիսոփայության մաթեմատիկական սկզբունքները»* (1687 թ.), դարձավ դարաշրջանի գիտական խորհրդանիշը: Շարժման մասին նրա հայտնագործած երեք օրենքները, տիեզերական ձգողության օրենքը և մյուսները փոխեցին մինչ այդ եղած աշխարհի գիտական ընկալումը: «Աշխարհի նյութոնյան պատկերի» համաձայն՝ բնության մեջ և տիեզերքում հաստատված կարգը գործում է բացառապես նրանում առկա բացարձակ օրենքներով: Եվ այդ կարգը կարելի է ուսումնասիրել միայն ճշգրիտ հաշվարկներով, այսինքն՝ գիտության օգնությամբ:

Աշխարհի նյութոնյան ընկալումը, հիրավի, հեղաշրջում առաջացրեց եվրոպացիների աշխարհայացքում և մեծ արդյունքներ տվեց XVIII դարում: Հասարակական կյանքում այն ամրապնդեց մարդու բնական իրավունքի մասին նոր ձևավորվող տեսությունը, որը մեծ տարածում գտավ Լուսավորության դարում:

Լուսավորության դարը եվրոպական գիտության զարգացման հաջորդ փուլն է: XVIII դարի գիտնականներն առանձնանում էին գիտության ամենատարբեր բնագավառներին վերաբերող գիտելիքների անսովոր առատությամբ: Նրանց բազմապիսի հայտնագործությունները խորացրին աշխարհի ամբողջական գիտական ընկալումը: Գիտական արդյունքները ստանում էին հստակ ձևակերպումներ, դառնում դրույթներ, որոնք գոյություն ունեն՝ անկախ մարդու գիտակցությունից: Որպես ուսումնասիրման հնարներ՝ գիտափորձը և մաթեմատիկական վերլուծությունը խթանեցին հիմնարար գիտությունների զարգացումը: Աննախադեպ չափով մեծացավ հետաքրքրությունը բնության երևույթների նկատմամբ: Մեխանիկան, էլեկտրականությունը, ջերմության ուժի ուսումնասիրումը դարձան գիտության առանձին բնագավառներ: Ֆրանսիայում գիտական նվաճումների յուրահատուկ ամփոփումը դարձավ աշխարհում առաջին **«Գիտությունների, արվեստների և արհեստների հանրագիրարանը»** (1751–1776 թթ.): Նրա խմբագիրներն էին իմաստասեր **Դենի Դիդրոն** և նշանավոր մաթեմատիկոս **ժ. դ'Ալանբերը**: Գերմանիայում գիտության զարգացման իմաստասիրական հիմնավորումներով մեծ դեր կատարեց **Ի. Կանտը**: Նրա վաստակը մեծ էր նաև տիեզերագիտության բնագավառում:

Բնագիտությունը և տեխնիկան: XVII–XVIII դարերը եվրոպական գիտության հաստատման ժամանակաշրջանն էր, իսկ XIX դարը և XX դարի սկիզբը՝ նրա առաջընթացի մեծ թռիչքը և հաղթարշավն աշխարհում: Դարաշրջանում միահյուսվեցին փորձարարական գիտությունը և արդյունաբերությունը: Տեխնիկայի առաջընթացը (արտադրական անհաշիվ նոր սարքավորումները, երկաթուղին, շոգենավը, ավտոմեքենան, ինքնաթիռը, հեռագիրը,

Ֆրենսիս Բեկոն

հեռախոսը և այլն) հնարավորություն տվեց աննախադեպ արագ հաղթահարելու տարածությունը և ժամանակը: Պատմության մեջ առաջին անգամ երկրագունդը մարդու համար դարձավ հասկանալի, ընկալելի և յուրացված: Նրա մտահորիզոնն իր բնույթով դարձավ համաշխարհային: Գիտությունը՝ որպես մշակույթի առաջատար բնագավառ, մտավ հասարակական կյանք, դարձավ արդիականացման չափանիշ:

XIX դարում աշխարհի ֆիզիկական պատկերն ուսումնասիրվում էր երկու փոխկապակցված բնագավառներում՝ ջերմության մեխանիկական ազդեցությունների (թերմոդինամիկա) և էլեկտրամագնիսական գործընթացների: Գիտության այս ճյուղերում աչքի ընկան ֆրանսիացի **ժ. Ֆուրյեն**, անգլիացիներ **Ջ. Ջոուլը**, **Մ. Ֆարադեյը**, ռուս **Է. Լենցը**, գերմանացի **Գ. Օհմը**, շոտլանդացի **Ջ. Մաքսվելը** և շատ ուրիշներ:

Մեծ էին նվաճումները նաև գիտության մյուս բնագավառներում: Քիմիական գիտության մեջ հիմք դրվեց ատոմամոլեկուլային տեսությանը: Այդ գործում մեծ էր

Ջ. Դալպունի, Ժ. Գեյ-Լյուսակի և **Ա. Ավուգադրոյի** դերը: 1871 թ. քիմիական բոլոր նյութերի բնույթը մեկ պարբերական աղյուսակում ամփոփեց ռուս **Դ. Մենդելեևը**:

XIX դարի գիտական հայտնագործությունների մեջ առանձնանում է անգլիացի կենսաբան **Ջ. Դարվինի** էվոլյուցիոն ուսմունքը: Ըստ նրա՝ կենսաբանական տեսակները ծագել են տևական պայքարի՝ բնական ընտրության ճանապարհով: Հատկապես մեծ վեճերի տեղիք տվեց նրա տեսակետը մարդու կենդանական ծագման մասին: Այս բոլորն արմատապես փոխեցին մարդու պատկերացումները բնության և իր աստիճանական զարգացման մասին:

XIX–XX դարերի սահմանագծում գիտական աշխարհում տեղի ունեցավ մեծ բեկում: «Աշխարհի նյութոտնյան պատկերը» հակասության մեջ մտավ անհաշիվ գիտական հայտնագործությունների հետ:

Նյութի զանգվածի, էներգիայի, շարժման, ինչպես նաև ժամանակի ու տարածության վերաբերյալ գիտական նոր հայտնագործություններն արմատապես փոխեցին մարդու հայացքները բնության և տիեզերքի մասին: Դրանում մեծ դեր կատարե-

ցին գերմանացիներ **Հ. Հերցը** (ռադիոալիքներ), **Մ. Պլանկը** (էներգիայի ճառագայթման քվանտային բնույթը), **Վ. Ռենսգենը** (ռենտգենյան ճառագայթներ), ֆրանսիացի **Պ. Կյուրին**, նրա կինը՝ լեհուհի **Մ. Կյուրին** (ռադիոակտիվ ճառագայթներ), անգլիացի **Է. Ռեզերֆորդը** (ատոմի կառուցվածքի մասին ուսմունքը) և շատ ուրիշներ: Դարաշրջանի գիտության յուրատեսակ ամփոփումը և հետագա զարգացման հիմքը դարձավ գերմանացի գիտնական **Ա. Այնշթայնի** հարաբերականության տեսությունը: Պարզվեց, որ բնության խոր գաղտնիքների մեջ թափանցելու համար զգացվում է մարդու գիտական երևակայության սուր կարիք, կռահողական դատողություն, որը հիմնված չէ ապացույցների տրամաբանության վրա:

Ոչ միայն ֆիզիկայի, այլև մաթեմատիկայի, կենսաբանության և քիմիայի բնագավառներում սկիզբ առան գիտական նոր ճյուղեր: Ավելին՝ նրանց միջև սահմանները դարձան հարաբերական և միահյուսված: Այդ օրինաչափության արդյունքում առաջացան ֆիզիկական քիմիան, կենսաքիմիան, աստղաֆիզիկան և այլն:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ գործոններ խթանեցին կրթության զարգացումը: Ի՞նչ է նշանակում կրթության աշխարհիկ բովանդակության հաստատում: Ե՞րբ և ո՞ր երկրներում առաջինը հաստատվեց պարտադիր տարրական կրթությունը:
2. Ովքեր են Ֆ. Բեկոնը և Գ. Գալիլեյը: Մաթեմատիկական ի՞նչ նոր հասկացություններ շրջանառության մեջ մտցրեց Ռ. Դեկարտը: Ո՞վ եզրափակեց XVII դարի գիտական հեղափոխությունը, ո՞րն էր նրա հիմնական աշխատությունը: Գիտության ի՞նչ նոր բնագավառներ առաջացան: Ո՞ր երկրում և ե՞րբ է հրատարակվել աշխարհում առաջին հանրագիտարանը. ովքեր էին նրա խմբագիրները: Ի՞նչ բնագավառներում էր հայտնի Ի. Կանտը:
3. Ներկայացրե՞ք գիտատեխնիկական առաջընթացի նվաճումները XIX դարում: Աշխարհի ֆիզիկական պատկերի ուսումնասիրման ի՞նչ նոր բնագավառներ առաջացան: Ովքեր էին գիտության այդ ճյուղերի նշանավոր ներկայացուցիչները:
4. Ովքեր էին քիմիայի բնագավառի նշանավոր ներկայացուցիչները: Ո՞վ է էվոլյուցիոն ուսմունքի հիմնադիրը, և ո՞րն է դրա էությունը: XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին գիտության բնագավառում ովքեր և ի՞նչ հայտնագործություններ կատարեցին. ի՞նչ գիտեք նրանց մասին: Ո՞վ է Ա. Այնշթայնը և ի՞նչ տեսություն ստեղծեց:

XVII–XVIII դարերի գեղարվեստական մշակույթը: Վերածննդի մշակույթը հզոր նախադրյալ դարձավ XVII–XVIII դարերում գեղարվեստական մշակույթի զարգացման համար: Իր հերթին նոր դարաշրջանում գեղարվեստական մշակույթի վերելքին խթանեց մարդու գիտական աշխարհընկալման խորացումը, լուսավորական շարժումը, լուսավորյալ արքաների բարեփոխումները: Հասարակական առաջընթացին համահունչ խորացավ գեղարվեստական մշակույթի աշխարհիկ բնույթը:

XVII դարում առաջացան փոխկապակցված երկու գեղարվեստական ուղղություն՝ **բարոկկո** և **կլասիցիզմ**:

Բարոկկո ոճը (իտալերեն՝ արտասովոր, տարօրինակ) ամենից շատ դրսևորվեց կերպարվեստում, ինչպես նաև գրականության և երաժշտության մեջ: Ժամանակի ոգուն համահունչ բարոկկոն ձգտում է զանազան տպավորիչ հնարներով արտացոլել կյանքի շարժումը և արագ փոփոխվող աշխարհը: Այդ ոճի կառույցներում ճարտարապետությունը, քանդակագործությունը և գեղանկարչությունը միահյուսված են զարմանահրաշ ներդաշնակությամբ: Շենքերն ունեն հսկայական և վեհաշուք քանդակի տեսք, որոնք կարծես թե շարժվում են դեպի անսահմանություն: Կառույցների ներսը, որոնք զարդարված են միմյանց կապակցված բազմաթիվ քանդակներով, նկարներով, գորելեններով և հայելիներով, նույնպես ստեղծում են անսահմանության տպավորություն և պատրանք:

Բարոկկոն մեծ ծաղկում ապրեց Իտալիայում, Իսպանիայում, Բելգիայում, Ավստրիայում և այլուր: Իհարկե, բոլոր երկրներում բարոկկոն ուներ ազգային յուրահատկություններ: Իտալիայում նշանավոր ճարտարապետներ և քանդակագործներ էին **Լ. Բերնինին** և **Ֆ. Բորրոմինին**: Գեղա-

նկարչության մեջ Եվրոպայում մեծ ազդեցություն թողեցին իտալացի **Մ. Կարավաջոն** և ֆլամանդացի (Բելգիա) **Պ. Ռուբենսը**:

Երաժշտության բնագավառում բարոկկո արվեստի անմիջական արդյունքն օպերայի առաջացումն է: Առաջին օպերաները ստեղծվել են Իտալիայում, ապա տարածվել Եվրոպայում:

XVII դարում բարոկկո արվեստի այլընտրանք դարձավ կլասիցիզմը (լատ.՝ օրինակելի): Կլասիցիզմի գեղագիտության հիմքում ընկած են մարդկային ոգու խորության և պարզության պահանջը և բանականությունը: Ըստ կլասիցիզմի՝ գեղեցիկն անփոփոխ է և հավիտենական, ինչպես բնությունը: Կլասիցիզմի սկզբունքների համաձայն՝ պետք է ստեղծագործության մեջ սահմանազատել բարոյական որակները՝ վեհը և նսեմը, հերոսականը և առօրեականը, այսինքն՝ կատարյալը և անկատարը: Անթույլատրելի է համարվում նույն ստեղծագործության մեջ միախառնել ողբերգականը և երգիծականը: Դրամատուրգիայում տիրում էր եռմիասնության կանոնը, համաձայն որի՝ պետք է լինի տեղի, ժամանակի և գործողության միասնություն: Կլասիցիզմի արվեստն իր ծաղկմանը հասավ **Ֆրանսիայում**: Մինչև այսօր էլ մեր ժամանակակիցներին հուզում են **Պ. Կոռնելի**, **ժ. Ռասինի** ողբերգությունները և **ժ. Մոլիերի** կատակերգությունները:

XVIII դարն առանձնանում է գեղարվեստական ոճերի բազմազանությամբ: Արվեստի բոլոր ոլորտներում գերակշռում էր աշխարհիկ կյանքի թեման. ճարտարապետության մեջ՝ քաղաքացիական շինարարությունը, կերպարվեստում՝ բնանկարը, նատյուրմորտը, դիմանկարը, կենցաղը, երաժշտության մեջ՝ քնարերգությունն ու հերոսականությունը: Լուսավորականների շնորհիվ ծնունդ առավ գեղագիտությունը,

որը մեծապես խթանեց գեղարվեստական մտքի զարգացումը:

Գեղարվեստական մշակույթի առաջատար դերը կատարում էր Ֆրանսիան, որը նաև լուսավորական շարժման կենտրոնն էր:

XIX դարի գեղարվեստական մշակույթի գլխավոր ուղղությունները:

Ֆրանսիական մեծ հեղափոխությունը շրջադարձային պահ դարձավ նաև գեղարվեստական մշակույթի բնագավառում: Ամենից առաջ դա արտացոլվեց կլասիցիզմի արվեստում: Գրականության և արվեստի մեջ նոր ոգեշնչում ստացավ անտիկ աշխարհը, ուր գովերգվում էին հերոսությունը և անձնագոհությունը: Հերոսությունը մեկնաբանվում էր որպես քաղաքացիական պարտք, աներեր նվիրվածություն երկրին և ազգին: Այդպիսին էր **Ժակ Լուի Դավիդի** ստեղծագործությունը, որում նա անմահացրել է իր ժամանակի հերոսներին: Միևնույն ժամանակ Ֆրանսիական մեծ հեղափոխությունն առաջացրեց հին և նոր աշխարհների գա-

ղափարական սուր բախում, որի արդյունքում առաջացավ **ռոմանտիզմը**:

Ռոմանտիզմն սկզբնավորվեց XVIII դ. վերջին և շարունակեց վերելք ապրել մինչև XIX դ. կեսը: Այն նախ ձևավորվեց Գերմանիայում, Ֆրանսիայում, Անգլիայում, քիչ ուշ՝ եվրոպական մյուս երկրներում և ԱՄՆ-ում: Ռոմանտիզմն ընդգրկեց հոգևոր մշակույթի բոլոր ոլորտները՝ ստանալով նաև ազգային առանձնահատուկ երանգավորումներ: Ո՞րն էր ռոմանտիզմի աշխարհայացքի էությունը:

Մեծ հեղափոխությունը կոչված էր իրականացնելու լուսավորական գաղափարները, ստեղծելու հասարակարգ՝ հիմնված հավասարության, եղբայրության և ազատության վրա: Դա տեղի չունեցավ, ուստի վրա հասավ համընդհանուր հիասթափությունը: Շատերի համար լուսավորականության գաղափարների իրագործումը պատրանք էր թվում, հեղափոխություններն՝ անպտուղ և վնասակար: Ուստի սկսվեցին կատարյալին և գեղեցիկին հասնելու նոր որոնումներ:

Ժակ Լուի Դավիդ. «Հորացիոսների երդումը» (Լուվր, 1784)

Կլոդ Մոնե. «Հովանացով կինը»

Ռոմանտիկ արվեստին բնորոշ է հակակրանքը դեպի մարդկային տառապանքները, բռնությունները, պատերազմներն ու անարդարությունը: Այդ բոլորին ռոմանտիզմը հակադրում էր մտացածին, գեղեցիկ երանգներով լի աշխարհը, որտեղ տիրում են սերը, բարությունը և շիտակությունը:

Ռոմանտիկ արվեստագետը կյանքը պատկերում է ոչ թե այնպես, ինչպես կա իրականում, այլ այնպես, ինչպես ցանկալի է: Նրանցից ոմանք գեղեցիկը փնտրում էին անցյալում, ոմանք, տազնապաժ արագ փոխվող աշխարհից, կոչ էին անում դրան հասնել պայքարով: Ռոմանտիկները կերտում էին հերոսներ, որոնք միշտ գործում էին արտասովոր կամ խորհրդավոր իրավիճակներում: Հերոսը կարող է լինել միջնադարյան ասպետ, միայնակ խռովարար կամ այլ մարդ, բայց միշտ ազնիվ, արդարամիտ, քաջ և անձ-

նագոհ: Դասական ստեղծագործության հերոսը գործում է բանականությամբ, ռոմանտիկը՝ զգացմունքներով և սրտի թելադրանքով: Գեղեցիկի այդպիսի ընկալման շնորհիվ ռոմանտիկ հերոսը միշտ հանդես է գալիս հաղթողի դերում:

XIX դարի գեղարվեստական մշակույթի մյուս խոշոր ուղղությունը *ռեալիզմն* էր: Ռեալիզմը (լատ.՝ իրական) կյանքի ճշմարտացի պատկերման, գնահատման և մեկնաբանման ուղղությունն է: Այն սկիզբ է առնում Վերածննդի մշակույթից և հաստատվում Լուսավորականության դարում: Առաջին անգամ *ռեալիզմ* եզրը, որպես ռոմանտիզմին այլընտրանք, օգտագործվել է Ֆրանսիայում XIX դարի կեսերին:

Եթե ռոմանտիկները մերժում էին արդյունաբերական հասարակությունը, ապա ռեալիստները փորձում էին այն հասկանալ: Արվեստի դերը նրանք համարում էին հասարակական արատների վերհանումը և քննադատությունը: Ահա թե ինչու ռեալիզմի այդ նոր պոթելումը հաճախ անվանում են *քննադատական ռեալիզմ*:

Ռոմանտիկ գրականության նշանավոր դեմքեր են Անգլիայում՝ Ջ. Բայրոնը, Վ. Սքոթը, Ֆրանսիայում՝ Վ. Հյուգոն, Ա. Դյուման, Ռուսաստանում՝ Մ. Լերմոնովը, Իրալիայում՝ Ա. Մանձոնին, Գերմանիայում՝ Հ. Հայնեն, ԱՄՆ-ում՝ Ֆ. Կուպերը և է. Պոն:

Ռոմանտիկ նշանավոր երաժիշտ-երգահաններ էին Ն. Պազանինին, Ջ. Ռոսինին (Իրալիա), Ֆ. Շոպենը (Ավստրիա), Ռ. Վագները (Գերմանիա), Հ. Բեռլիոզը (Ֆրանսիա), Ֆ. Լիստը (Հունգարիա), Ֆ. Շոպենը (Լեհաստան) և այլք:

Ռոմանտիկ գեղանկարչության ականավոր դեմքեր էին Թ. Ժերիկոն, Է. Դելակրուան (Ֆրանսիա), Ու. Թրնները (Անգլիա) և այլք:

Ռեալիստական արվեստը կերտեց նոր տեսակի հերոս. նա չի տրվում զգացմունքներին, այլ դժվարին իրավիճակներում գտնում է իր «ճշմարտությունը» և պայքարում դրա համար:

Ռեալիստական արվեստի նշանավոր ներկայացուցիչներ էին գրողներ Օ. դը Բալզակը, Գ. Զյոբերը (Ֆրանսիա), Չ. Դիքենսը (Անգլիա), Ա. Պուշկինը (Ռուսաստան), Մ. Տվենը (ԱՄՆ):

Գեղանկարչության մեջ ռեալիստական հզոր ուղղություն էին Բարբիզոնյան դպրոցը (Ֆրանսիա), «Նախառաֆայելյան եղբայրությունը» (Անգլիա), Պերեդվիժնիկները (Ռուսաստան) և այլն:

Մեծ ծաղկում ապրեց նաև ռեալիստական երաժշտությունը: Ֆրանսիայում առաջացավ երաժշտական թեթև ժանրը՝ օպերետը (բառա՝ փոքր օպերա): Վիեննայում այդ ժանրի խոշոր դեմք էր Յ. Շտրաուս-որդին: Իտալիայում ռեալիստական երաժշտության բնագավառում համաներկրական դեր կատարեց Զ. Վերդին, Ռուսաստանում՝ Պ. Չայկովսկին:

Օգյուստ Ռոդեն. «Մրաժողը»:

Գեղարվեստական մշակույթի ձգնաժամը: Ինչպես նշվել է, XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին առաջացավ արդյունաբերական քաղաքակրթության մեծ ձգնաժամ: Գիտնականները հաճախ բնութագրում են այդ դարաշրջանը որպես «Եվրոպայի մայրամուտ»:

Հասարակական հետագա զարգացման անորոշությունը ձգնաժամ առաջացրեց նաև մշակույթում: Այն սկսվեց ռեալիստական արվեստում ստեղծագործական ինքնարտահայտման նոր ձևեր գտնելու փորձերից: Դրանցից մեկն էր **նատուրալիզմը** (լատ. և ֆր.՝ բնական, բնություն), որում առաջին քայլը կատարեց ֆրանսիացի նկարիչ Գ. Կուրբեն XIX դարի կեսերին: Մինչև նույն դարի վերջը Ֆրանսիայից նատուրալիզմը տարածվեց Եվրոպայի մյուս երկրներում և Ամերիկայում: Հակադրվելով ռոմանտիզմին՝ նատուրալիստները կարծում էին, որ արվեստում ամենագլխավորը փաստն է, բնականը և բնությունը: Նրանք իրենց խնդիրը համարում էին իրական կյանքի նույնական, լուսանկարչական ձգճարտությամբ պատկերումը: Մարդկային

միջավայրի այդպիսի մանրակրկիտ նկարագրումը համընդհանուր քննարկման դրեց կյանքի մինչ այդ մութ շերտերը: Նրանք արվեստում վերլուծում էին թեմաներ, որոնք նախկինում համարվում էին ոչ նպատակահարմար կամ արգելված:

Նատուրալիզմի տեսությունն ավարտուն է դարձել ֆրանսիացի մեծ գրող **Էմիլ Զոլայի** (1840–1902 թթ.) աշխատություններում: Նրան մտահոգում էին արդյունաբերական հասարակության արատները: Հավատալով մարդկության առաջադիմությանը՝ գրողը խնդիր էր դրել իր գրական արվեստով նպաստելու դրան:

Նատուրալիզմին մոտ էր **իմպրեսիոնիզմը** (ֆրանս.՝ տպավորություն), որի հետևորդների համոզմամբ՝ արվեստագետը պետք է ոչ թե պատճենահանի բնությունը, այլ գույների անսովոր համադրմամբ ցույց տա իր ակնթաթային տպավորության գեղեցկությունը: Դրա համար նույնիսկ փորձում էին օգտագործել գիտության նվաճումները: Այդպիսի գեղանկարիչներ էին ֆրանսիացիներ Կ. Մոնեն, Է. Դեգան, հոլանդացի Վ. վան Գոգը,

Ֆրանսիացի քանդակագործ *Օ. Ռոդենը*, երաժիշտ *Կ. Դեբյուսին* և այլք:

XIX դարի 80–ական թվականներին առաջացավ գրականության և արվեստի մի նոր ուղղություն՝ *սիմվոլիզմը* (խորհրդապաշտություն): Սիմվոլիզմի գեղագիտության համաձայն՝ մեզ շրջապատող անարդար աշխարհից բացի, կա մի ավելի գեղեցիկ և կատարյալ իրականություն: Եվ այդ իրականությանը հասնելու միակ միջոցը դիմելն է սիմվոլի հնարին՝ բառ, պատկեր, փոխաբերություն և այլն: Սիմվոլիզմի գրական հերոսը փախչում է դաժան կյանքից և տրվում անուրջներին: Բայց քանի որ դա ելք չէ, և կյանքը դրանով իսկ չի բարելավվում, սիմվոլիզմի արվեստն ի վերջո ապագայի նկատմամբ տոգորվեց հոռե-

տեսությամբ և XX դարի սկզբին սկսեց մարել: Սիմվոլիզմը կարողացավ նորովի վերհանել մարդկային հոգեբանության դրսևորումները և զգացմունքների աշխարհը:

XIX դարի գեղարվեստական մշակույթի յուրահատուկ ամփոփումը դարձավ *մոդեռն* ոճը: Նրա մեջ ներառված էին նատուրալիզմի, սիմվոլիզմի և մյուս գեղարվեստական ուղղությունների գծերը: Մոդեռն ոճն ամենից շատ դրսևորվեց ճարտարապետության մեջ:

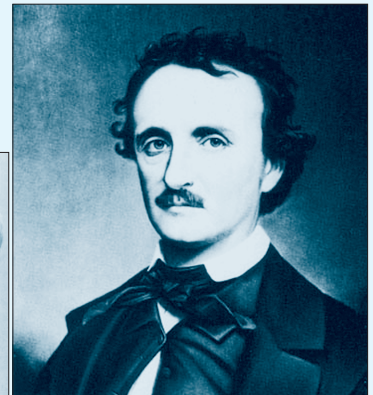
XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին մոդեռն ոճը հայտնվեց փակուղում: Արվեստը սկսեցին դիտել ոչ թե որպես մարդկային հանճարի դրսևորում, այլ մշակույթի անկում՝ *դեկադենտություն*

Էմիլ Զոլա

Չարլզ Դիքենս

Էդգար Պո

Զորջ Բայրոն

Ալեքսանդր Դյումա

XIX դարի մշակույթի ականավոր ներկայացուցիչներից

(լատ. և ֆր.՝ անկում): Անկման գաղափարը և վատատեսությունը սկսեցին գերիշխել ամենուր: Դեկադենտները XIX դարը գնահատում էին որպես բոլոր դարերից ամենավատը և միակ փրկությունը համարում էին նյութականի համար մրցավազքից փախուստը դեպի գեղեցիկը: Նրանք պահանջում էին «մաքուր արվեստ»՝ գեղեցկության փառաբանում հա-

նուն գեղեցկության: Կասկածի տակ առնվեց հետագա զարգացման հեռանկարը: Շատերը համոզված էին, որ եկել է «Եվրոպայի մայրամուտը»:

XX դ. սկզբին առաջացան արվեստի նոր ոճեր և ուղղություններ, որոնց մի ընդհանուր անունով անվանում են **ավանգարդիզմ**: Այն զանգվածային մշակույթի նոր գործընթացի սկիզբը դրեց:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. XVII դարում գեղարվեստական ինչ նոր ուղղություններ առաջացան: Ի՞նչ գիտեք դրանց մասին, ո՞ր երկրներում ծաղկում ապրեցին: Թվարկե՛ք տարբեր բնագավառներում այդ ուղղությունների մի քանի ստեղծագործություններ:
2. Ե՞րբ և որտեղ է ձևավորվել ռոմանտիզմը: Ո՞րն էր դրա աշխարհայացքային և գեղագիտական էությունը: Աղյուսակի տեսքով ներկայացրե՛ք երկրները, մշակույթի տարբեր բնագավառները, նշանավոր ներկայացուցիչներին և նրանց ստեղծագործությունները: Բացատրե՛ք ռեալիզմի էությունը:
3. Ո՞ր երկրում է առաջացել նատուրալիզմը, և ո՞վ է առաջին ներկայացուցիչը: Ո՞րն էր դրա էությունը: Ինչո՞վ նշանավորվեց Է. Զոլան այս ուղղությամբ: Ի՞նչ էր բնորոշ իմպրեսիոնիզմին: Թվարկե՛ք նշանավոր իմպրեսիոնիստների անուններ: Ո՞րն էր սիմվոլիզմի էությունը: Ո՞րն էր մոդեռն ոճի էությունը: Ի՞նչ են դեկադենտությունը և ավանգարդիզմը:

ԲԱԺԻՆ 2

ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆ

§ 1. ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄԸ

Փարիզի խորհրդածողովը: Ինչպես գիտեք, 1918 թ. նոյեմբերի 11-ին կնքված Կոմայենի զինադադարով ավարտվեց Առաջին աշխարհամարտը: Համաշխարհային պատմության մեջ նոր էջ էր բացվում: Նոր աշխարհակարգի ձևավորման սկզբունքների մեջ ներառվեցին ԱՄՆ-ի նախագահ Վ. Վիլսոնի 14 կետերը և վերջինիս կողմից առաջ քաշված մի շարք նոր գաղափարներ՝ *մանդատային համակարգի ներմուծում, Միջազգային արդարադատության մշտական դատարանի հիմնում, հավաքական անվրանգության սկզբունք* և այլն: Այս բոլոր խնդիրների լուծումը տրվեց հետպատերազմյան խորհրդածողովների ընթացքում:

Դրանցից գլխավորը՝ Փարիզի խորհրդածողովը, իր աշխատանքներն սկսեց 1919 թ. *հունվարի 18-ին*: Այնտեղ ի սկզբանե իշխում էին «մեծ հնգյակի» պատվիրակությունները, որ ներկայացված էին ի դեմս Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ *Լ. Ջորջի*, Ֆրանսիայի վարչապետ *Ժ. Կլեմանսոյի*, ԱՄՆ-ի նախագահ *Վ. Վիլսոնի*, Ճապոնիայի վարչապետ *Սայոնիի* և Իտալիայի վարչապետ *Օռլանդոյի*:

1919 թ. *հունիսի 28-ին* Վերսալյան պալատում ստորագրվեց Գերմանիայի հետ հաշտության պայմանագիրը: Հաշտության պայմանները ծանր էին Գերմանիայի համար: Նա կորցրեց Էլզասն ու Լոթարինգիան, որոնք անցան Ֆրանսիային: Ի հաշիվ Գերմանիայի՝ տարածքային ձեռքբերումներ ունեցան նաև Բելգիան և Դանիան: Դանցիգը (Գդանսկ) ստացավ ազատ

քաղաքի կարգավիճակ: Սաարի անկախության շրջանը 15 տարով դրվում էր միջազգային վերահսկողության տակ, որից հետո հանրաքվեն պետք է որոշեր այդ տարածքի պատկանելությունը: Հռենոսի գոտին ապառազմականացվում էր: Տարածքային շոշափելի ձեռքբերումներ ունեցավ նաև Լեհաստանը՝ ի հաշիվ Գերմանիայի: Ընդհանուր առմամբ Գերմանիան կորցրեց իր տարածքի 1/8-րդ մասը, ինչպես նաև զրկվեց իր բոլոր գաղութներից: Գերմանիային արգելվում էր ունենալ ստորջրյա նավատորմ և ռազմական օդուժ, իսկ նրա բանակը սահմանափակվում էր 100 հազարով: Գերմանիան պարտավորվում էր փոխհատուցել հաղթող երկրների նյութական վնասները:

Վերսալ-վաշինգտոնյան համա-կարգը: Վերսալյան պայմանագրից հետո 1919-1920 թթ. հաշտության պայմանագրեր կնքվեցին նաև Գերմանիայի նախկին դաշնակիցների՝ Ավստրիայի, Բուլղարիայի, Հունգարիայի և Օսմանյան կայսրության հետ: Դրանց արդյունքում ձևավորվեց Վերսալյան համակարգը:

Վերոհիշյալ պայմանագրերն ամրագրում էին Ավստրո-Հունգարիայի և Օսմանյան կայսրության փլուզումից հետո ի հայտ եկած նոր երկրների սահմանները: Գերմանիայի նախկին դաշնակիցները ևս ունեցան տարածքային մեծ կորուստներ: Ինչպես և Գերմանիայի դեպքում, նախատեսվում էր պարտված երկրների զինված ուժերի թվաքանակի սահմանափակում, և

նրանց կողմից ռեպարացիաների (ֆինանսական և նյութական փոխհատուցումներ) վճարում հաղթողներին: Սակայն հետագայում քեմալական Թուրքիային հաջողվեց հասնել Սևրի պայմանագրի վերանայմանը, և 1923 թ. կնքվեց *Լոզանի հաշտության պայմանագիրը*: Մյուս երկրների հետ կնքված պայմանագրերը մնում էին ուժի մեջ:

Սակայն հետպատերազմյան կարգավորումը չէր սահմանափակվում միայն Եվրոպայով և Միջին Արևելքով: Առկա էին էական խնդիրներ նաև Հարավարևելյան Ասիայում և Խաղաղօվկիանոսյան տարածաշրջանում:

Հեռավոր Արևելքում առկա խնդիրների կարգավորման նպատակով *Վաշինգտոնում* հրավիրվեց խորհրդածողով (1921 թ. նոյեմբեր-1922 թ. փետրվար): Մասնակցում էին ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի, Ճապոնիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Բելգիայի, Հոլանդիայի, Պորտուգալիայի և Չինաստանի պատվիրակությունները: Այն ավարտվեց երեք հիմնական պայմանագրերի ստորագրումով, որոնց շնորհիվ Հեռավոր Արևելքում և Խաղաղօվկիանոսյան տարածաշրջանում հաստատվում էր կայունություն: Բացի այդ, համաձայնեցվում էին հինգ առաջատար երկրների վերջրյա ծովային նավատորմերի միջև չափաբա-

Վերսալյան պալատում Գերմանիայի հետ հաշտության պայմանագրի ստորագրման արարողությունը. 1919 թ. հունիսի 28

ժինները, ինչպես նաև վերացվում էին առանձին երկրների ազդեցության գոտիները Չինաստանում: Փոխարենը ամրագրվեցին Չինաստանի ինքնիշխանությունն ու տարածքային ամբողջականությունը: Հռչակվեց այդ երկրում մեծ տերությունների համար «բաց դռների» և «հավասար հնարավորությունների» սկզբունքը:

Վերսալ-վաշինգտոնյան համակարգի ձևավորումը կարևորագույն իրողություն էր, քանի որ այն ապահովեց՝

- հետպատերազմյան լարվածության թուլացումն ու 1920–ական թթ. «բարգավաճման ժամանակաշրջանի» գերիշխումը,
- միջազգային հարաբերությունների սկզբունքների նորացումը (ազգերի ինքնորոշման իրավունքի ճանաչում և կիրառում, հրաժարում պատերազմից՝ իբրև հակամարտությունների կարգավորման միջոցի և այլն),
- կախյալ տարածքների կառավարման նոր՝ մանդատային համակարգի ստեղծումը,
- միջազգային նոր կազմակերպությունների ու կառույցների ստեղծումը,
- մի շարք երկրների անկախության ճանաչումը:

Սակայն Վերսալ-վաշինգտոնյան համակարգն անկայուն էր ու անհաստատ, և դա ուներ իր պատճառները:

Դրանցից առաջինը դաշնակիցների կողմից հետպատերազմյան կարգավորման ընթացքում տնտեսական խնդիրների կարևորության թերագնահատումն էր: Հաղթողները ձգտում էին պարսլողներից ստանալու որքան հնարավոր է շատ, մինչդեռ անհրաժեշտ էր մտածել նաև պարսլողների տնտեսական վերականգնման մասին: Առանց տնտեսական կազդուրման վերջիններս անօգնական էին ներքին ծայրահեղական շարժումների դեմ պայքարում: Պարտված երկրների ուսերին թողնելով հետպատերազմյան կարգավորման

ողջ ծանրությունը՝ ճանապարհ էր բացվում Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայում սոցիալական ու քաղաքական ցնցումների և էթնիկական խնդիրների սրման համար: Այսպիսով՝ նոր համակարգի էական թերությունն էր Եվրոպայի վերականգնման տնտեսական ծրագրերի բացակայությունը:

Հարավարևելյան և Արևելյան Եվրոպայում ստեղծվել էր նոր ու փոքր պետությունների մի համակարգ: Սակայն այդ պետություններն անզոր էին ապահովելու իրենց անվտանգությունը: Հետագայում այս տարածաշրջանը դարձավ մեծ տերությունների շահերի բախման թատերաբեմը: Այսպիսով՝ համակարգի խոցելի իրողություններից էր Եվրոպայում հովանավորների կարիք զգացող փոքր պետությունների համակարգի ստեղծումը:

Եվրոպայի նոր պետությունների սահմանները որոշվեցին՝ առանց հաշվի առնելու այնտեղ բնակվող ժողովուրդների շահերը: Մոտավորապես 30 միլիոն մարդ հայտնվեց ազգային փոքրամասնության կարգավիճակում (գերմանացիները՝ Լեհաստանում, Չեխոսլովակիայում, Հարավսլավիայում, հունգարները՝ Ռումինիայում, Չեխոսլովակիայում, Հարավսլավիայում և այլն): Հարավսլավիայի ստեղծումից հետո կաթոլիկ խորվաթներն ու սլովենները և Բոսնիայում ու Մակեդոնիայում ապրող մուսուլմանները հայտնվեցին կրոնադավանական փոքրամասնության կարգավիճակում: Ուղղափառ սերբերը վերահսկում էին նոր պետության բանակն ու պետական կառավարման մարմինները, ունեին վճռական դեր այդ պետության մեջ, ինչը պայմաններ էր ստեղծում ապագա հակամարտությունների համար:

Խորհրդային Ռուսաստանը ներկայացված չէր ոչ Փարիզի վեհաժողովում և ոչ էլ Վաշինգտոնի խորհրդաժողովում: Այն նաև միջազգային մեկուսացման ենթարկվեց:

ԵՎՐՈՊԱՆ 1923 ԹՎԱԿԱՆԻՆ

Սկզբում նրան դուրս թողեցին Վերսալ-վաշինգտոնյան համակարգից, վերջինիս դեմ կազմակերպեցին ինտերվենցիա (զինված ներխուժում), իսկ հետո փորձեցին նրա հետ խոսել իբրև պատերազմում տանուլ տված երկրի: Ոչինչ չարվեց պարտված տերություններին բարի դրացիների վերաձեռնու ուղղությամբ: Գերմանիային ու նրա նախկին դաշնակիցներին առաջադրվեցին ուժերից վեր պահանջներ: Ավելին՝ բացառապես Գերմանիային ու նրա դաշնակիցներին վերագրվեցին պատերազմի սանձազերծման մեղքերը, և պարտված բոլոր երկրները ուժերից վեր փոխհատուցումներ պետք է վճարեին:

Մեծ տերությունների միջև հակասու-

թյունները չէին կարող ապահովել Վերսալ-վաշինգտոնյան համակարգի կենսունակությունը: Նոր համակարգը էականորեն թուլացրեց նաև այն, որ ԱՄՆ-ը հրաժարվեց Վերսալյան պայմանագիրը վավերացնելուց և որդեգրեց մեկուսացման քաղաքականություն:

Ի սկզբանե թույլ էին նաև Ազգերի լիգայի դիրքերը: Մինչդեռ Ազգերի լիգան Վերսալ-վաշինգտոնյան համակարգի կարևորագույն միջազգային կազմակերպությունն էր, որ կոչված էր ապահովելու խաղաղությունն ու միջազգային անվտանգությունը: Ազգերի լիգայից դուրս մնաց Ռուսաստանը: Չանդամակցեց Ազգերի լիգային նաև ԱՄՆ-ը, որը Գերմանիայի հետ

1921 թ. առանձին հաշտության պայմանագիր կնքեց:

Պարտված երկրները համարում էին, որ ոտնահարվել են իրենց կենսական շահերը: Գերմանիայում, Հունգարիայում և Բուլղարիայում կորուսյալ տարածքների վերադարձի խնդիրը պատճառ դարձավ ռազմատենչ ու ռևանշիստական ուժերի համախմբման համար: Նույնիսկ հաղթողների ճամբարին պատկանող Իտալիայում քաղաքական գործիչների մեծամասնությունն այն կարծիքին էր, որ գաղութների բաժանման ընթացքում իրենց շահերը հաշվի չեն առնվել:

Չարդարացան նաև գաղութային երկրների ժողովուրդների այն հույսերը,

թե իրենց խնդիրներն արդարացի լուծում կգտնեն: Նույնիսկ մանդատային համակարգի ներմուծումը այդ ժողովուրդները դիտում էին իբրև գաղութային ավարի ավանդական կայսերական բաժանման շարունակություն:

Հետպատերազմյան կարգավորման ընթացքում իրենց արդարացի լուծումը չգտան հայկական, արաբական, ասորական և քրդական հարցերը:

Հետպատերազմյան համակարգի հիմնական նպատակը պետք է լիներ միջազգային հարաբերություններում այնպիսի հավասարակշռության ստեղծումը, որն անկարելի լիներ խարխլել: Դրան հասնել չհաջողվեց:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ե՞րբ է ավարտվել Առաջին աշխարհամարտը և ի՞նչ հետևանքներ է ունեցել: Ե՞րբ է իր աշխատանքներն սկսել Փարիզի խորհրդաժողովը: Ովքե՞ր էին «մեծ հնգյակի» ներկայացուցիչները: Ե՞րբ և որտե՞ղ ստորագրվեց պարտված Գերմանիայի հետ հաշտության պայմանագիրը: Գնահատե՞ք Գերմանիային պարտադրված հաշտության պայմանները:
2. Գերմանիայի նախկին դաշնակիցների հետ ի՞նչ պայմանագրեր կնքվեցին: Ե՞րբ և ինչո՞ւ հրավիրվեց Վաշինգտոնի խորհրդաժողովը. թվարկե՞ք մասնակից երկրներին: Ի՞նչ նշանակություն ունեցավ Վաշինգտոնի խորհրդաժողովը:
3. Հետպատերազմյան աշխարհում ի՞նչ իրողություններ ապահովեց Վերսալ-վաշինգտոնյան համակարգը: Վերհանե՞ք Վերսալ-վաշինգտոնյան համակարգի հակասությունները: Ինչո՞ւ Խորհրդային Ռուսաստանը այդ համակարգի մաս չկազմեց:

Հեղափոխականության իրավիճակը:

XX դարի առաջին կեսին աշխարհը շարունակում էր մնալ եվրոպակենտրոն: Քաղաքական կարևորագույն որոշումները կայացվում էին եվրոպական առաջատար երկրների մայրաքաղաքներում: Նույնիսկ պատմական իրադարձությունները ուշադրության էին արժանանում այնքանով, որքանով դրանք առնչվում էին եվրոպային: *Եվրոպան ավանդաբար դիտվում էր իբրև աշխարհի կենտրոն:* Սակայն «Եվրոպայի քաղաքակրթական ինքնասպանություն» որակված Առաջին աշխարհամարտը հանգեցրեց հոգևոր ճգնաժամի: Իր կորստաբերությամբ այն աննախադեպ էր պատմության մեջ:

Պատերազմի հետևանքով տեղ գտած տնտեսական փլուզումն ակնհայտ էր: Այն ներառել էր ոչ միայն Եվրոպան, այլև Ասիայի ու Աֆրիկայի շատ շրջաններ: Սակայն ռազմական գործողությունները գերազանցապես ընթացել էին Եվրոպայում: Ձնչելով ձակատի և թիկունքի սահմանագիծը՝ պետություններն իրենց ողջ տնտեսական ներուժը նվիրաբերել էին հաղթանակի հեռանկարին:

Պատերազմի ավարտն ուղեկցվում էր սոցիալական և աշխարհաքաղաքական ուժգին ցնցումներով՝ հեղափոխություններ, կայսրությունների փլուզում, նորանկախ պետությունների ստեղծում, գաղութային տարածքների վերաբաժանում:

Հեղափոխական շարժման աննախադեպ պայթյուն եղավ գրեթե բոլոր երկրներում: Ուժգին հեղափոխություններ եղան Ռուսաստանում (1917 թ. փետրվար և հոկտեմբեր), Գերմանիայում (1918 թ.), հեղափոխական շարժումներ՝ Ֆինլանդիայում, Ավստրիայում, Չեխոսլովակիայում: Կազմավորվեցին Բալկանյան և Հունգարիայի խորհրդային հանրապետությունները:

Պատերազմի և սոցիալական լարվածության պայմաններում իրենց դիրքերն ամրապնդեցին սոցիալ-դեմոկրատական, սոցիալիստական և կոմունիստական կուսակցությունները: Ավելին՝ Աշխարհամարտի արդյունքում ձևավորվեց միջազգային կոմունիստական շարժումն ու Կոմունիստական ինտերնացիոնալը:

Համաշխարհային աղետը սոցիալ-հոգեբանական ցնցում առաջացրեց մասնակից երկրներում: Խրամատներում և ռազմագերիների ճամբարներում տևական գոյապայքարը բացասաբար էր անդրադարձել զինվորների հոգեբանության վրա: Կտրուկ աճել էր որբերի թիվը:

Պատերազմը բացասաբար անդրադարձավ մարդկանց կենսամակարդակի ու պետությունների ֆինանսական դրության վրա:

Պատերազմի արդյունքում էական փոփոխություններ կրեց նաև աշխարհի քաղաքական քարտեզը: Փլուզվեցին Ավստրո-Հունգարիան, Ռուսական և Օսմանյան կայսրությունները: Գերմանիան դարձավ ժողովրդավարական հանրապետություն: Եվրոպայում և Միջին Արևելքում ի հայտ եկան նորանկախ պետություններ: Գաղութային ժողովուրդների շրջանում անկախացման հեռանկարի իրական հույսեր արթնացան: Նրանք տեսան, որ «սպիտակամորթները»՝ գերմանացիներն ու անգլիացիները, հավասարապես կարող են պարտություն կրել:

Այսպիսով՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմը խորապես ցնցեց եվրոպական հասարակության հիմքերը: Հեղափոխություններն ու քաղաքական ճգնաժամերը, ժողովուրդների սնանկացումն ու ապագայի անորոշությունը պահանջում էին նոր գաղափարներ ու քաղաքական նոր կուրսի մշակում:

Պետական-մոնոպոլիստական կապիտալիզմ: Հոգևոր ձգնաժամին և դրա հաղթահարմանը զուգահեռ էական փոփոխություններ եղան նաև տնտեսական համակարգում: Հետագա զարգացում ապրեց պետական-մոնոպոլիստական կապիտալիզմը: Վերջինիս բնորոշ են պետության հետ մոնոպոլիստական ուժերի սերտաճումը մոնոպոլիստական համակարգի պահպանման և ամրապնդման նպատակով:

Մոնոպոլիստական կապիտալիզմի վերաճումը պետական-մոնոպոլիստական համակարգի որոշակի միտումների արդյունք է: Դրանք իրենց զգացնել տվեցին դեռ XIX և XX դարերի սահմանագծին, երբ մրցակցության դաշտը փոքրանում էր, իսկ մոնոպոլիաները միավորվում էին: Դրանց միավորումից առաջացան կարտելներ, սինդիկատներ, տրեստներ, կոնցեռններ:

Կարպելի հիմքում դրված էր արտադրության ծավալների, աշխատանքի ընդունելու պայմանների և արտադրանքի իրացման վերաբերյալ պայմանագիրը: Պահպանվում էր ձեռնարկությունների արտադրական և առևտրական ինքնուրույնությունը:

Սինդիկատը ստեղծվում էր միասնական արտադրական ներկայացուցչության ստեղծման վերաբերյալ պայմանագրի հիման վրա: Պահպանվում էր կողմերի արտադրական ինքնուրույնությունը:

Տրեստի դեպքում պահանջվում էր ավելի սերտ համագործակցություն: Այստեղ առկա է արտադրության և իրացման միասնական կառավարման համակարգի ստեղծում:

Կոնցեռնի դեպքում որոշակի միաձուլում է կատարվում: Կոնցեռնը ներկայացնում է մասնակիցների կապիտալի փաստացի միաձուլում և միասնական միջձյուղային ֆինանսական ու արտադրական համակարգ:

Պետական-մոնոպոլիստական կապիտալիզմի թվարկված դրսևորումներն ու

միավորման ձևերը ավելի ակնհայտ դարձան Առաջին աշխարհամարտի արդյունքում: Պատերազմող երկրների տնտեսական ռեսուրսների կենտրոնացման և տնտեսության ռազմականացման անհրաժեշտությունը հանգեցրեց պետության անմիջական միջամտությանը տնտեսական կյանքին:

Առաջին աշխարհամարտից հետո ձեռներեցության նկատմամբ պետական վերահսկողությունը գրեթե վերացվեց: Սակայն զարգացում ստացավ պետության ֆինանսավարկային գործունեությունը, որն ուղղված էր տնտեսական աղետի եզրին կանգնած երկրների փրկությանը: Գերմանիայի ռեպարացիաների խնդրի կարգավորմանն ուղղված ամերիկյան բանկիրներ Դաուեսի և Յանգի պլանները դրա ամենավառ վկայությունն են:

Գաղափարական և քաղաքական նոր ուղղություններ: Եվրոպայի պատմության ընթացքում առաջին անգամ սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունները գլխավորեցին կառավարություններ կամ մտան կառավարող կոալիցիաների մեջ: Սոցիալ-դեմոկրատների ազդեցության աճին նպաստում էր բոլոր եվրոպական երկրներում ընդունված համընդհանուր ընտրական իրավունքը: Ընտրելու իրավունք ստացան նաև կանայք, որոնք պատերազմից առաջ զրկված էին դրանից: 1920-ական թթ. քաղաքական պայքարում կարևոր դեր սկսեց խաղալ մամուլը, որ ներկայացնում էր տարբեր սոցիալական շերտերի ու քաղաքական խմբերի շահերը: Տեղեկատվության ազդեցիկ միջոցներ դարձան ռադիոն, կինեմատոգրաֆը: Ծնունդ առան «**զանգվածային մշակույթն**» ու զանգվածային հանդիսությունները:

Կայունացման և բարեփոխումների իրականացման միտումը բնորոշ էր ոչ միայն կայուն խորհրդարանական համակարգ

ունեցող երկրներին (Մեծ Բրիտանիա, ԱՄՆ, Ֆրանսիա, սկանդինավյան երկրներ): 1920-ական թվականներին ժողովրդավարացման ու բարեփոխումների միտումներ սկսվեցին նաև այն երկրներում, որտեղ մեծ դեր էին խաղում աշխատավորական շարժումները: Այստեղ ձևավորվում էր բարենորոգչական շարժում, որն ընդունակ էր ազդելու պետական կառավարման գործընթացների վրա:

Այն երկրներում, որտեղ կայունության երաշխավոր կենտրոնը հաստատուն չէր, հասարակությունն ի գործու չէր լինում արգելելու աջ կամ ձախ ծայրահեղական ուժերի անցումն իշխանության (Իտալիա, Գերմանիա, Ռուսաստան): Այս երկրները շարժվեցին *ամբողջարիություն* ուղիով: Կար նաև մեկ այլ միտում՝ *տիրազորական* (ավտորիտար) վարչակարգերի հաստատումը: Այն գերիշխում էր Եվրոպայի անցումային փուլը հաղթահարող երկրներում (Հունգարիա, Բուլղարիա, Հունաստան, Ալբանիա):

Պացիֆիստական շարժումն ու հավաքական անվրանգության գաղափարը: Էականորեն ծավալվում է նաև պացիֆիստական (խաղաղապաշտական) շարժումը: Ի տարբերություն խաղաղասերների՝ խաղաղապաշտները ձգտում էին բացառելու պատերազմներն ու ամեն գնով ապահովելու խաղաղությունը: Նման մոտեցումը կարող էր հանգեցնել ինչպես դրական, այնպես էլ բացասական արդյունքների: Այսպես՝ 1928 թ. մի շարք երկրներ ստորագրեցին Փարիզի պայմանագիրը կամ *Բրիան-Քելլոգի պակտը*: Այն հռչակում էր պայմանագրի մասնակիցների հրաժարումը պատերազմից՝ որպես միջազգային վեճերի կարգավորման միջոցի և ազգային քաղաքականության գործիքի: Պետությունների միջև վեճերն ու բախումները այսուհետև ենթակա էին լուծման բացառապես խաղաղ միջոցներով: Պակտը

Վուդրո Վիլսոն
ԱՄՆ-ի 28-րդ նախագահը

հեռու էր կատարյալ լինելուց, սակայն ուղղված էր նվաճողական պատերազմների դեմ, և նրա մասնակիցներ դարձան տասնյակ երկրներ:

Հաշվի առնելով խաղաղապաշտական տրամադրությունները՝ բազմաթիվ երկրների (Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա) կառավարություններ 1930-ական թթ. վարում էին, այսպես կոչված, «խաղաղեցման»՝ ագրեսորին մեծ զիջումների գնով պատերազմելու մտադրությունից հեռացնելու քաղաքականություն:

Առաջին և Երկրորդ աշխարհամարտերի միջև ընկած ժամանակահատվածում միջազգային հարաբերությունների հիմքում դրվեց նաև նախագահ Վ. Վիլսոնի գաղափարը՝ *հավաքական անվրանգության սկզբունքը*: Եթե նախկինում միջազգային կայունությունը ձգտում էին ապահովել դաշինքներ ստեղծելու և ուժերի հավասարակշռություն հաստատելու միջոցով, ապա այժմ պետք է աշխատելն դրան հասնել հավաքական անվտանգության համակարգի միջոցով:

Իրենց էությանը հավաքական անվրանգության և դաշինքների արեղծման համակարգերը լիովին փայլաբեր են: Այսպես.

- Դաշինքներն ուղղված են ընդդեմ կոնկրետ սպառնալիքի և ենթադրում են կոնկրետ պարտավորություններ երկրների որոշակի խմբի համար: Մինչդեռ հավաքական անվրանգության սկզբունքը չի ներառում կոնկրետ սպառնալիքի առկայություն և չի տրախ երաշխիքներ որևէ առանձին երկրի: Այն հակադրվում է խաղաղության դեմ ուղղված ցանկացած սպառնալիքի, անկախ նրանից, թե ով է դրա կրողը, կամ ում դեմ է այն ուղղված:
- Դաշինքները ենթադրում են կոնկրետ հակառակորդի առկայություն: Մինչդեռ հավաքական անվրանգության համակարգը պաշտպանում է միջազգային իրավունքը վերացականորեն: Կարգուկանոնը նրա միջոցով ապահովվում է ձիշր այնպես, ինչպես

քրեական օրենսգիրքն է ապահովում երկրի իրավական համակարգը:

- Դաշինքների դեպքում պարտագն սկսելու հիմնավոր պարճառ (կազուս բեյլի) է դաշինքի անդամ երկրներից որևէ մեկի շահերի կամ անվրանգության դեմ ուղղված ուրնճությունը: Մինչդեռ հավաքական անվրանգության համակարգի համար պարտագն սկսելու հիմնավոր պարճառը վիճելի խնդիրների խաղաղ կարգավորման սկզբունքի խախտումն է:
- Հավաքական անվրանգության համակարգն անվրանգությունն ապահովում է միայն այն դեպքում, եթե բոլոր երկրները մարտահրավերի բնույթի վերաբերյալ ունեն մտավորասպես նման տեսակետներ և պարտաւոր են պարճամիջոցներ կիրառելու՝ անկախ րվյալ իրողության հետ կապված կոնկրետ ազգային շահերից:

Այսպիսով՝ Առաջին աշխարհամարտին հաջորդած ժամանակաշրջանին բնորոշ էին թե՛ հոգևոր ճգնաժամը, թե՛ այդ ճգնաժամից նոր գաղափարների իրագործման ճանապարհով դուրս գալու միտումը:

1920-ական թթ. կեսերին առաջատար երկրներում տեղ գտած տնտեսական բարգավաճումն ու «անհոգ տարիներն» առժամանակ լավատեսություն ներշնչեցին Եվրոպային և ԱՄՆ-ին:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Բացատրե՛ք «Եվրոպակենտրոն աշխարհ» արտահայտությունը: Ներկայացրե՛ք Առաջին աշխարհամարտի աղետալի հետևանքները Եվրոպայի համար: Ինչպիսի՞ սոցիալական և աշխարհաքաղաքական ցնցումներ հետևեցին Առաջին աշխարհամարտին: Հատկապես ո՞ր երկրներում էին դրանք ավելի զգալի: Ինչպիսի՞ փոփոխությունների ենթարկվեց աշխարհի քաղաքական քարտեզը:
2. Ձեր կարծիքով՝ ի՞նչը նպաստեց Եվրոպայում սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունների ազդեցության աճին: Ինչո՞ւ Եվրոպայի որոշ երկրներ զարգացան ավտորիտար և ամբողջատիրական ուղիով: Որո՞նք էին դրանք:
3. Ներկայացրե՛ք պացիֆիստական շարժման էությունը: Ե՞րբ կնքվեց Բրիան-Բեկոդի պակտը, ի՞նչ էր այն նախատեսում: Ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ այն:
4. Համեմատե՛ք հավաքական անվտանգության համակարգի և միջազգային կայունություն ապահովող դաշինքների սկզբունքները:

Ամբողջատիրության էությունը:

Կառավարման ոչ ժողովրդավարական վարչակարգերը ներկայանում են **ամբողջատիրության** (տոտալիտարիզմ) և **գիւրազորության** (ավտորիտարիզմ) տարբեր տարատեսակներով: Ամբողջատիրության էությունը հիմնավորել է իտալական ֆաշիզմի գաղափարախոս Զ. Ջենտիլեն: Նրա համոզմամբ՝ մարդը ամբողջովին պետք է ենթարկվի պետությանը, քանի որ մարդկային և հոգևոր ամեն ինչ կորցնում է իր արժեքը պետությունից դուրս: *Ամբողջատիրություն* տերմինը քաղաքական բառապաշար մտավ 1925 թ. Իտալիայի առաջնորդ Բ. Մուսսոլինիի կողմից: Հետագայում ֆաշիզմի ընդդիմախոսները սկսեցին այդ հասկացությունն օգտագործել բացասական իմաստով՝ իբրև ժողովրդավարության հակադիր բևեռ: Սկզբում ամբողջատիրություն ասելով՝ հասկանում էին ֆաշիստական վարչակարգն Իտալիայում և նացիոնալ-սոցիալիստական շարժումը Գերմանիայում: Սակայն 1929 թ. սկսած՝ այն կիրառվում էր նաև ԽՍՀՄ-ի քաղաքական վարչակարգի նկատմամբ:

Ամբողջատիրական երկրում առկա է միակուսակցական բռնապետությունը, որն իր հետ բերում է պետական և կուսակցական կառույցների միաձուլում: Կուսակցությունը յուրացնում է հասարակության անունից խոսելու իրավունքը: Նման երկրում առկա է ահաբեկման համակարգը, տնտեսության կենտրոնացված կառավարումը: Ամբողջատիրական իշխանության բուրգի գագաթը ներկայանում է ի դեմս առաջնորդի կերպարի:

Առաջնորդի գործողություններն ու կուսակցական դոգմաները ենթակա չեն քննադատության: Ամբողջատիրական իշխանությունն իր վերահսկողությունը տա-

րածում է կյանքի բոլոր ասպարեզների վրա: Հատկապես մեծ ուշադրություն է դարձվում մարդկանց ազատ ժամանակի անցկացման խնդրին: Հետևելով «*Երբ մարդիկ անելու ոչինչ չունեն, նրանք հաճախ հիմարություններ են անում*» գաղափարին՝ պետությունը կուսակցական գաղափարախոսությամբ է լցնում այդ ազատ ժամանակը: Գործում է հետևյալ սկզբունքը. «*Անհայր անձ է մնում միայն քնած մարդը*»: Այսպիսով՝ պետություն-կուսակցությունն իրագործում է համընդհանուր վերահսկողություն հասարակության, այդ թվում անհատի կենսագործունեության նկատմամբ: Ամբողջատիրությունը մի փակ համակարգ է, որում ամեն ինչ՝ երեխաների դաստիարակությունից մինչև ցանկացած արտադրանքի բացթողումը, վերահսկվում է պետության կողմից:

Ամբողջատիրական վարչակարգերը բաժանվում են *աջ* և *ձախ* տարատեսակների: Աջ վարչակարգն իր զարգացումն է գտել Իտալիայում 1922 թ. և Գերմանիայում՝ 1933 թ. սկսած: Աջ տիպի ամբողջատիրական վարչակարգեր հաստատվեցին նաև Թուրքիայում, Իրանում, Արգենտինայում և այլ երկրներում:

Ձախ կամ կոմունիստական ամբողջատիրությունը հաստատվել է ԽՍՀՄ-ում և մի շարք այլ երկրներում: Եթե ձախ ամբողջատիրությունը հենվում է դասակարգային պայքարի և կոմունիզմի տարածման գաղափարի վրա, ապա աջ ամբողջատիրության նպատակը ազգն է ու վերջինիս համար «կենսական տարածքի» ապահովումը:

Ֆաշիստական վարչակարգը Իտալիայում: Ֆաշիզմը ձևավորվել է Իտալիայում: Այդ հասկացությունը ծագել է *ֆաշիո* (խուրձ, միություն) բառից:

Ֆաշիոն կամ ֆասցիան կարմիր ժապավենով ամրացված կեչու ձյուղերի տրցակ է: Այդ ձյուղերից հյուսվում էին լիկորոնների՝ Հին Հռոմի բարձրաստիճան պաշտոնյաների թիկնապահների տապարները:

Հռոմեացիների համար իշխանության խորհրդանիշ հանդիսացող ֆասցիաներն արտացոլվեցին Մուսսոլինիի կուսակցության զինանշանի վրա:

Ֆաշիզմի ծագումն ու ամրապնդումը ուներ հիմնավոր պատճառներ: Պատերազմից հետո Իտալիան «հաղթող երկրների մեջ պարտված» պետություն էր: Նա ոչ միայն չունեցավ տարածքային ձեռքբերումներ, այլև կրեց նյութական ու մարդկային խոշոր կորուստներ: Տնտեսական դժվարությունները դժգոհության և ձգնաժամի պատճառ դարձան: 1919–1922 թթ. փոխվեց հինգ կառավարություն: Միապետությունը՝ Վիկտոր Էմանուիլ III–ի գլխավորությամբ, անկարող էր կարգավորելու ներքին և արտաքին քաղաքական խնդիրները: Ջորաջրված զինվորականներն ու երիտասարդությունը գտնում էին, որ դաշնակիցները թալանել են Իտալիան: Հասարակական գիտակցության մեջ լայն տարածում էր գտնում փոփոխությունների ձգտումը:

Դեռ 1919 թ. իտալական ֆաշիզմի առաջնորդ (իտալերեն՝ *դուչե*) Մուսսոլինին հիմնեց «**Ֆաշի դի կոմբատիվներուն**» («**Մարտական միություն**»), որտեղից էլ տարածվեց շարժման անունը: 1922 թ. ստանձնելով վարչապետի պաշտոնը՝ նա սկսեց ամրապնդել իր վարչակարգը: Իտալիայում արմատավորվում էր Մուսսոլինիի պաշտամունքը: «Մուսսոլինին միշտ իրավացի է» կարգախոսը կարելի էր հանդիպել ամենուր: Նրա հռչակած նպատակը ազգի վեհության ապահովումն էր, Հռոմի փառքի վերականգնումը:

Իտալական ֆաշիզմն անհամեմատ ավելի լիբերալ էր գերմանական նացիզմից: Մուսսոլինին անհերքերություն էր հա-

մարում գերմանացիների՝ իբրև բարձրագույն ռասայի մարմնավորման նացիստական գաղափարը: Ինչ վերաբերում է հակահրեական տեսություններին, ապա Մուսսոլինին այն անվանում էր «գերմանական չարիք» և ասում, որ Իտալիայում չկա հրեական հարց:

Իտալիայում շրջանառության մեջ դրվեց **կորպորատիվ համակարգը**: Տնտեսության հիմնական ձյուղերն ու սոցիալական ոլորտը հանդես էին գալիս իբրև առանձին միավորներ՝ ի դեմս կորպորացիաների (ընկերությունների): Դրա նպատակը կարգապահ տնտեսության և կայուն սոցիալական համակարգի ստեղծումն էր: Դասակարգային պայքարը այս համակարգի օգնությամբ բացառվում էր: Շրջանառության մեջ դրվեց նաև **սովյարկիան**՝ ինքնապահովումը: Նպատակը մեկն էր՝ սկսել արտադրել Իտալիայում այն ամենը, ինչ ներմուծվում էր: Մուսսոլինիի օրոք Իտալիան ունեցավ տարածքային ձեռքբերումներ (Եթովպիա, Ալբանիա): Նա մտադիր էր նաև Միջերկրական ծովը վերածելու «իտալական լճի»: Մուսսոլինիի կարևոր ձեռքբերումներից էր Վատիկանի հետ պայմանագրի կնքումը 1929 թ.: Դրանով Իտալիան և Վատիկանը միմյանց ճանաչում էին իբրև սուվերեն պետություններ:

Մուսսոլինին նաև հակաթուրքական տրամադրություններ ունեցող գործիչ էր: Նա մտադիր էր տարածքային ձեռքբերումներ ունենալու ի հաշիվ Թուրքիայի: Գիտակցելով, որ այդ հարցում հայերը կարող են օգտակար լինել, նա ընդգծում էր հայ ժողովրդի նկատմամբ իր համակրանքը: Նա մեծ օգնություն ցուցաբերեց հայերին: Հիտլերը հայերին դասել էր հրեական ծագում ունեցող ժողովուրդների շարքին, հետևաբար հայերը ենթակա էին ոչնչացման: Սակայն Մուսսոլինիի կողմից Իտալիա հրավիրված մի շարք հայագետներ գրեցին «Հայերը՝ արիացիներ» աշխատությունը: Դրա շնորհիվ մեր ժողովուրդը

խուսափեց նոր ցեղասպանությունից Գերմանիայի կողմից ռազմակալված տարածքներում:

Նացիոնալ-սոցիալիզմը Գերմանիայում: Նացիոնալ-սոցիալիզմը Գերմանիայի նացիոնալ-սոցիալիստական բանվորական կուսակցության հայեցակարգն է: Այն ծայրահեղ ազգայնամոլական և ռասայական խտրականության քաղաքականության խառնուրդ է: Նացիզմի հիմքում դրվեց Հիտլերի «Իմ պայքարը» գիրքը:

1933 թ. հունվարի 30-ին Հիտլերը զբաղեցրեց Գերմանիայի *ռայխսկանցլերի* (վարչապետի) պաշտոնը: Իսկ 1934 թ. օգոստոսի 1-ին՝ նախագահ Հինդենբուրգի մահից հետո, նախագահի պաշտոնը լուծարվեց, և իշխանությունը կենտրոնացվեց Հիտլերի ձեռքում: Վերջինս դարձավ *Ֆյուրեր* («առաջնորդ») և «ցմահ ռայխսկանցլեր», որը նրան իրավունք էր տալիս ոչ միայն նշանակելու կայսերական կառավարության անդամներին, բոլոր բարձրաստիճան պաշտոնյաներին, այլև իր ժառանգորդին: Գերմանական ժողովրդի մոլեռանդ ենթակայությունը Հիտլերին նացիստների

ծրագրային դրույթների իրագործման կարևոր նախապայմանն էր:

Նացիստական վարչակարգի հաստատումը պայմանավորված էր մի շարք հանգամանքներով: Մոնոպոլիստական շրջաններն ի դեմս նացիզմի տեսնում էին տնտեսական ճգնաժամի արդյունքում ստեղծված անկայուն քաղաքական իրավիճակից դուրս գալու միջոց: Մանր ձեռնարկատերերն ու գյուղացիությունը նացիզմի հետ նույնպես մեծ հույսեր էին կապում՝ գտնելով, որ այն կմեղմացնի տնտեսական ճգնաժամի արդյունքում ի հայտ եկած դժվարությունները: Իսկ Գերմանիայի ձախ ուժերը պառակտված էին, քանզի սուր պայքար էր գնում կոմունիստների և սոցիալիստների միջև:

Նացիստական պետության հիմքում դրվեցին երեք գաղափարներ՝ առաջնորդի բացարձակ իշխանությունը, ռասայական տեսությունը և ուժի պաշտամունքը: Գերմանիայում չկային Հիտլերի իշխանությունը սահմանափակող օրենսդիր և գործադիր մարմիններ: Պատահական չէ, որ խորհրդարանը (Ռայխստագ) հաճախ անվանում էին «աշխարհում ամենաբարձր

Մուսոլինին և
Հիտլերը

Ռայխստագի նիստ

վարձատրվող տղամարդկանց երգչախումբ»։ Բանն այն էր, որ Ռայխստագը ինքնուրույն ոչ մի օրենք չէր ընդունում։ Ուղղակի յուրաքանչյուր նիստից առաջ և հետո պատգամավորները կանգնում և երգում էին Գերմանիայի օրհներգը։ Հիտլերի որոշումները չէին քննարկվում, այլ ընկալվում էին իբրև հրաման, իսկ 1934 թ. սկսած՝ կառավարությունը չէր հավաքվում նստաշրջանի։

Արմատավորվում էր Հիտլերի պաշտամունքը։ Նացիստական կուսակցության անդամները պարտավոր էին տանը ունենալ ֆյուրերի լուսանկարը։

Մյուս հիմնարար սկզբունքը ռասայական տեսությունն էր։ Նացիստների կարծիքով՝ գոյություն ունեին երեք ռասաներ՝ բարձր, ոչ լիարժեք և ցածր։ Այդ տեսություն-

նից բխում էր, որ «ցածրագույն ռասաները» ներկայացնող ժողովուրդները պետք է ոչնչացվեն, իսկ ոչ լիարժեք ռասաները ենթարկվեն արիացիներին։ Նացիստների կարծիքով՝ Գերմանիան իրավունք ուներ հավակնելու աշխարհում գերիշխող դիրքի։ 1935 թ. ընդունվեցին ռասայական օրենքներ, որոնցում նշվեցին հակահրեական միջոցառումները։ Պետության մեջ անձի իրավական կարգավիճակի համար վճռական նշանակություն ստացավ նրա ռասայական և ազգային պատկանելությունը։ Խստորեն արգելվում էին ամուսնությունները արիացիների և ոչ արիացիների միջև։

Նացիստների երրորդ հիմնարար սկզբունքը ուժի պաշտամունքն էր։ Ըստ Հիտլերի՝ ռասաների միջև պայքարում հաղթում է ուժեղը։ Ուժի պաշտամունքը միահյուսվում էր «կենսական տարածքների» գաղափարի հետ։ Այդ գաղափարի էությունը հետևյալն էր. Գերմանիան գերբնակեցված է ու չի կարող ինքն իրեն կերակրել։ Խնդրի լուծումը կարող է լինել միայն կենսական տարածքի ընդլայնումը։

Հատուկ ուշադրություն էր դարձվում քարոզչությանն ու գրաքննությանը։ Յուրաքանչյուր ընտանիք պարտավոր էր տանն ունենալ Գերմանիայի կեռախաչով (սվաստիկա) դրոշը։ Արգելվում էին սպորտային այնպիսի հաղորդագրությունները, որոնցում նշվում էին գերմանացի մարզիկների պարտությունները։ Սգո հայտարարություններում արգելվում էր նշել այն մասին, որ անձը մահացել է վիրաբուժական գործողության ընթացքում, քանզի դա անվանարկում էր գերմանական բժշկությունը։ Երեխաները և երիտասարդությունը պետք է դաստիարակվեին նացիստական նվաճողական ոգով։ 10–18 տարեկան բոլոր երեխաներն ու պատանիները ներգրավվում էին երիտասարդական շարժման՝ *Հիտլերյուգենդի* մեջ։ 1939 թ. այդ շարժման մեջ գրանցվածների թիվը շուրջ 7 մլն 300 հազար էր։

Գերմանիայի կառավարման համակարգը ձեռք բերեց բրգաձև կառուցվածք: Հիտլերի մերձավոր համախոհները՝ Բորմանը, Գյորինգը, Հիմլերը և Գեբելսը, ստանձնեցին կարևորագույն պետական պաշտոններ:

Գալով իշխանության՝ նացիստները սկսեցին վարել ակտիվ արտաքին քաղաքականություն: Հասնելով Վերսալ-վաշինգտոնյան համակարգի վերանայմանը՝ նրանք որդեգրեցին ծավալապաշտական քաղաքականություն: Այդ ծրագրերում, ընդհուպ մինչև 1939 թ., Գերմանիան չհանդիպեց լուրջ արգելքների: Դրան նպաստե-

ցին մի շարք արտաքին-քաղաքական իրողություններ.

- Միջազգային հանրությունը պատրաստ չէր դիմելու վճռական գործողությունների:
- Գերմանիայից բխող վտանգը թերագնահատվում էր:
- Ֆրանսիայի և Մեծ Բրիտանիայի կողմից տարվում էր Գերմանիայի խաղաղեցման քաղաքականություն:

Այս պայմաններում Գերմանիան սկսեց կուտակել իր ներքին ռեսուրսները՝ բացահայտորեն նախապատրաստվելով մեծ պատերազմի:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ոչ ժողովրդավարական վարչակարգերի ինչ տեսակներ գիտեք: Որո՞նք են դրանց բնորոշ գծերը, ո՞ր երկրներում են հաստատվել:
2. Ո՞վ է իտալական ֆաշիզմի գաղափարախոսը: Պատմական ինչ պայմաններում առաջացավ ֆաշիզմը Իտալիայում: Ե՞րբ և ո՞ւմ կողմից է հիմնվել «Մարտական միությունը»: Բացատրե՞ք կորպորատիվ համակարգի էությունը: Արտաքին ինչ կուրս էր վարում Մուսսոլինին: Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ էր նա համակրանքով վերաբերվում հայերին:
3. Ի՞նչ է նացիոնալ-սոցիալիզմը: Ե՞րբ է իշխել նացիստական վարչակարգը Գերմանիայում: Որո՞նք էին նացիստական վարչակարգի հաստատման գլխավոր պատճառները: Ի՞նչ գաղափարներ դրվեցին նացիստական պետության հիմքում. համառոտ ներկայացրե՞ք դրանք: Արտաքին-քաղաքական ինչ գործոններ նպաստեցին հիտլերյան Գերմանիայի վերելքին:

Ազգայականություն: Թեև եվրոպական երկրների մի մասն ընթանում էր ամբողջատիրական և տիրազորական վարչակարգերի ուղիով, սակայն առաջատար երկրների հիմնական մասը հավատարիմ մնաց ժողովրդավարությանն ու ազատական (լիբերալ) վարչակարգերին: Ազատական վարչակարգի բնորոշ հատկանիշներն են՝

- իշխանության տարանջատումն օրենսդիր, գործադիր և դատական ճյուղերի,
- քաղաքացիական ազատությունների և մարդու իրավունքների պահպանումը,
- հանդուրժողականությունը կրոնի ու հավատքի նկատմամբ,
- մամուլի ազատությունն ու գրաքննության բացակայությունը,
- համընդհանուր ընտրական իրավունքը,
- հասարակության մեջ տարբեր քաղաքական և հասարակական հայացքների գոյությունը,
- շուկայական տնտեսությունը և բաց սոցիալ-տնտեսական համակարգը:

XX դարի ազատական վարչակարգերի առանձնահատկություններից են նաև հասարակության համընդհանուր ժողովրդավարացումը, քաղաքացիների ակտիվ մասնակցությունը տեղական ինքնակառավարմանը, բարձր զարգացած տնտեսությունը: Ազատական երկրների շարքին են դասվում *ԱՄՆ-ը, Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան, սկանդինավյան երկրները, Կանադան* և այլն:

Մեծ Բրիտանիա: Իր ծաղկման գագաթնակետին գտնվող Բրիտանական կայսրությունը 1919 թ. զբաղեցնում էր երկրագնդի ցամաքային տարածքի մոտ քառորդ մասը (37,2 մլն կմ²)՝ ներառելով աշխարհի բնակչության շուրջ մեկ քառորդը (462,6 մլն մարդ): Կայսրության տիրույթ-

ները կառավարման տեսանկյունից բաժանվում էին երեք խմբի.

- ա) *դոմինիոններ*, որոնք սկզբնապես բնակեցված էին հիմնականում եվրոպացիներով և ձգտում էին ինքնակառավարման,
- բ) *գաղութներ*, որտեղ ոչ բրիտանական ծագում ունեցող բնակչությունը կառավարվում էր մետրոպոլիայից եկած պաշտոնյաների կողմից,
- գ) *բրիտանական պրոպրիետորապի* (հովանավորության) տակ գտնվող տարածքներ ու մանդատային տարածքներ:

Մեծ Բրիտանիան իշխում էր Ազգերի լիգայում և առաջինն էր միջազգային համակարգը վերահսկող «մեծ քառյակում» (Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, Իտալիա, Ճապոնիա):

Առաջին աշխարհամարտից հետո Մեծ Բրիտանիայի քաղաքական կյանքի կարևորագույն իրողությունը երկկուսակցական համակարգի ձգնաժամն էր: Նախկինում պայքարն ընթանում էր պահպանողական և լիբերալ (ազատական) կուսակցությունների միջև: Աշխարհամարտից հետո վերջինիս դիրքերը սկսեցին թուլանալ: Զուգահեռաբար իր դիրքերն էր ամրապնդում *լեյբորիստական* (աշխատավորական) կուսակցությունը՝ ջանալով փոխարինել լիբերալ կուսակցությանը: Լիբերալների որոշ կարգախոսներ չէին համապատասխանում ստեղծված իրադրությանը, իսկ մյուս մասը «յուրացրել» էին լեյբորիստներն ու պահպանողականները՝ լիբերալներին զրկելով ավանդական ընտրողներից:

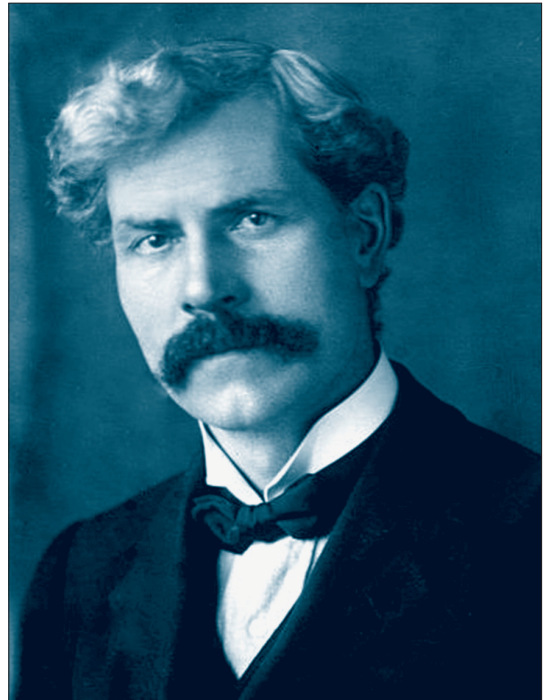
Այդուհանդերձ, երկկուսակցական համակարգի ձգնաժամը հաղթահարվեց: Մեծ Բրիտանիայում ներքաղաքական իրադրությունը հիմնականում կայուն էր: Դրան

նպաստում էր այն, որ երկրի քաղաքական կյանքում հիմնականում իշխում էին պահպանողականները: Միայն 1924 թ. և 1929-1931 թթ. շրջահայաց քաղաքական գործիչ Ռ. Մակդոնալդի ղեկավարությամբ էր, որ լեյբորիստական կուսակցությանը հաջողվեց ձևավորել կառավարություններ: Մյուս դեպքերում պահպանողականներն էին հիմնական դերակատարները:

Միջպատերազմյան շրջանի ընտրությունների ընթացքում պահպանողականները լայնորեն օգտագործում էին սոցիալական և ազգային երեսպաշտության միջոցները: Պահպանողականները հաճախ խոստանում էին իրագործել այն, ինչը մտադիր էր ընտրողներին առաջարկել մրցակից կուսակցությունը: Իսկ դա գրկում էր հակառակորդին հաղթաթղթերից: Բրիտանացի ընտրողներին պահպանողականների մեջ գրավում էր նաև վերջիններիս վճռականությունը պայքարելու ծայրահեղ ձախ և ծայրահեղ աջ ու ազգայնական շարժումների դեմ:

Ֆրանսիա: Առաջին աշխարհամարտից հետո տարածքային մեծ ձեռքբերումներ ունեցավ նաև Ֆրանսիան: Ֆրանսիայի անդրծովյան տիրույթները երկու տիպի էին՝ ա) պրոտեկտորատներ ու ենթամանդատային տարածքներ, բ) գաղութներ: Ֆրանսիան ազդեցություն ուներ նաև Արևելյան Եվրոպայի որոշ պետությունների նկատմամբ (Լեհաստան, Հարավսլավիա, Ռումինիա, Չեխոսլովակիա): Սակայն նրա արտաքին քաղաքականությունը գտնվում էր Բրիտանիայի ստվերի ներքո:

Ֆրանսիայում առկա էր քաղաքական ուժերի մեծ տարասեռություն՝ ծայրահեղ պահպանողականներից մինչև սոցիալիստներ, սոցիալ-դեմոկրատներ և կոմունիստներ: Կառավարությունները ձևավորվում էին տարբեր կուսակցությունների դաշինքների հիման վրա: Սակայն միշտ չէ, որ դաշինքի անդամների շահերը համադ-

*Ռ. Մակդոնալդ
Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ*

րելի էին: Դրանով էր պայմանավորված կառավարությունների հաճախակի փոփոխությունը:

Քաղաքական անկայունության պայմաններում Ֆրանսիայում նույնպես ստեղծվեցին ֆաշիստական կազմակերպություններ և կուսակցություններ: 1927 թ. նախկին ճակատայիններից ստեղծվեց ֆաշիստների ռազմականացված մի կազմակերպություն՝ «Մարտական խաչերը»: Իսկ արդեն 1930-ական թթ. սկզբներին զգալի համբավ ձեռք բերեցին «Ֆրանսիստները»:

Չնայած հարվածային խոշոր ջոկատների ու կազմակերպությունների առկայությանը՝ ֆաշիստների շարժումն անհամեմատ ավելի թույլ էր, քան Գերմանիայում և Իտալիայում: Պատճառն այն էր, որ ֆրանսիացի կայսերապաշտների տրամադրության տակ էին գտնվում իրենց գաղութային կայսրության վիթխարի տարածքներն

ու միջոցները: Տնտեսական ձգնաժամի ծախսերի զգալի մասը դրվում էր գաղութների վրա: Ֆրանսիան պատերազմից հետո այնքան չթուլացավ, որքան պարտված Գերմանիան: Միջին խավը չտեսավ այնպիսի դաժան սեփականագրկում, ինչպիսին Գերմանիայում: Բացի այդ, Ֆրանսիան Առաջին աշխարհամարտից դուրս եկավ որպես հաղթող, և այդ պատճառով այնտեղ իրավիճակն այնքան էլ նպաստավոր չէր ազգայնամոլական ծայրահեղ քարոզչության համար: Եթե Իտալիայում և Գերմանիայում բոլոր ֆաշիստական, նացիստական և ազգայնական կուսակցությունները միավորվեցին մեկ միասնական կուսակցության մեջ, ապա ֆրանսիական ֆաշիզմը պառակտված էր: Բացի այդ, ժողովրդավարական ավանդույթները Ֆրանսիայում ավելի հաստատուն էին: Կարևոր էր և այն, որ ֆրանսիական աջ կառավարությունները, պետական հիմնադրամներից գաղտնի դրամական օժանդակություն ցույց տալով ֆաշիստների ղեկավարներին, նրանց պահում էին կախվածության մեջ: Իսկ ֆրանս-գերմանական դարավոր թշնամությունը անհնարին էր դարձնում գերմանական նացիստների օգնությունը ֆրանսիացի ֆաշիստներին:

ԱՄՆ: Իր ժամանակաշրջանից առաջ անցած ժողովրդավարական նախագահ Վ. Վիլսոնի (1913–1921 թթ.) գաղափարները կիրառում գտան Եվրոպայում և հետպատերազմյան միջազգային հարաբերություններում: Սակայն ԱՄՆ-ում նրա հետևորդները գնալով նվազում էին: Արդյունքում՝ 1921–1933 թթ. նախագահական պաշտոնը վարում էին հանրապետական գործիչները: 1920-ական թվականներին տեղ գտած տնտեսական վերելքը լավատեսություն էր ներշնչում ամերիկացիներին:

ԱՄՆ-ի «*բարգավաճման ժամանակաշրջանի*» (1923–1929 թթ.) նախագահ Բ. Քուլիջը մի առիթով նշեց. «Նա, ով կա-

ռուցում է գործարան, քաճար է կառուցում»: ԱՄՆ-ի նախագահը նկատի ուներ, որ գործարանի կառուցման շնորհիվ բազմաթիվ մարդիկ աշխատանք են ստանում և ապահովում իրենց ընտանիքի բարեկեցիկ կյանքը:

ԱՄՆ-ում մեծ ընդունելություն գտավ հավերժական բարգավաճման գաղափարը: ԱՄՆ-ի ստեղծման պահից այն միտքն էր արմատավորվում, որ այստեղ չեն կարող լինել ազգային, կրոնական և դասակարգային հակամարտություններ, որ կարգեցակերն բարգավաճման գործընթացը: Ամերիկացի պրոֆեսոր Թ. Քարվերի կարծիքով՝ փայատիրական կապիտալի ու փայատերերի թվի արագ աճը տանում է դեպի խաղաղ տնտեսական հեղափոխություն: Ձեռնարկությունում աշխատող բանվորները դառնում են դրա համատերեր, և ջնջվում է ձեռնարկատերերի ու բանվորների միջև տարբերությունը: Նրա կարծիքով՝ տեղի է ունենում հարստության խաղաղ վերաբաշխում:

Սակայն 1929 թ. սկսվեց տնտեսական մեծ ձգնաժամը: Այժմ արդեն նիհիլիզմն էր իշխում ԱՄՆ-ում: Միայն նախագահ **Ֆ. Ռուզվելտի** (1933–1945) կառավարման օրոք ԱՄՆ-ը դուրս եկավ ձգնաժամից:

Արտաքին քաղաքականության բնագավառում ԱՄՆ-ը որդեգրել էր մեկուսացման ուղին: ԱՄՆ-ը չանդամակցեց Ազգերի լիգային՝ իր առաջնահերթ շահերն ամրագրելով Վաշինգտոնի համաձայնագրերում: Սակայն ժամանակ առ ժամանակ ԱՄՆ-ը միջամտում էր գերմանական փոխհատուցումների խնդրին: Մեկուսացման քաղաքականությունը ավանդական էր դարձել ԱՄՆ-ի համար: Նա հեռու էր Եվրոպայից և չուներ սպառնալիք ներկայացնող ուժեղ հարևաններ: Սա թույլ էր տալիս հեռու մնալ դիվանագիտական բարդացումներից: Սակայն աշխարհում ԱՄՆ-ի դերի մեծացմանը զուգահեռ այս քաղաքականությունը խնդիրներ էր առաջացնում:

Մեկուսացման կողմնակիցների մի մասի կարծիքով՝ միջազգային դիրքերի ամրապնդման լավագույն միջոցը «ձեռքերի ազատության» պահպանումն է, հրաժարումը եվրոպական երկրների հետ ռազմաքաղաքական դաշինքներից: Հաշվարկը պարզ էր. երկու խմբավորումների միջև 1930–ական թթ. հասունացող հակադրությունը նրանց տանելու էր պատերազմական հակամարտության ու փոխադարձ թուլացման: Սա ԱՄՆ–ին հնարավորություն էր տալու պայքարի մեջ մտնելու վճռական պահին ու կողմերին իր պայմանները թելադրելու: Իսկ առավել ծայրահեղ գործիչները նույնիսկ պահանջում էին համաձայնության գալ ֆաշիստական խմբավորման երկրների հետ: Կար նաև

ավանդական մեկուսացման կողմնակիցների խմբավորում: Վերջինիս կարծիքով՝ «չմիջամտելու» քաղաքականությունը հնարավորություն կտար ԱՄՆ–ին առևտուր անելու պատերազմող խմբավորումների հետ ու հարստանալու այնպես, ինչպես արդեն եղել էր նախկինում:

Գերմանիայի և Ճապոնիայի ծավալապաշտության ընդլայնման պայմաններում ԱՄՆ–ի նախագահ Ֆ. Ռուզվելտը փորձեց վիճարկել մեկուսացման ու չեզոքության քաղաքականության նպատակահարմարությունը: Նա կոչ արեց միավորելու բոլոր խաղաղասեր ժողովուրդների ջանքերը ռազմատենչ տերությունների դեմ: Սակայն Կոնգրեսը դեմ էր «չեզոքության» մասին օրենքի վերանայմանը:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Որո՞նք են ազատական վարչակարգի բնորոշ հատկանիշները:
2. Ներկայացրե՛ք Մեծ Բրիտանիայի ունեցած դերը աշխարհի քաղաքական կյանքում մինչև Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը: Կառավարման տեսանկյունից ի՞նչ խմբերի էր բաժանված Բրիտանական գաղութային կայսրությունը: Մեծ Բրիտանիայի ներքաղաքական կյանքում ի՞նչ պայքար էր ընթանում, ինչո՞վ ավարտվեց այն: Ձեր կարծիքով՝ ո՞րն էր պահպանողականների հաջողության գաղտնիքը:
3. Ներկայացրե՛ք Ֆրանսիայում տիրող իրավիճակը Առաջին աշխարհամարտից հետո: Ի՞նչ տիրույթներ ունեւ Ֆրանսիան, և ի՞նչ կարգավիճակ ունեին դրանք: Ֆաշիստական ի՞նչ կազմակերպություններ ձևավորվեցին Ֆրանսիայում: Ո՞րն էր ֆրանսիական ֆաշիզմի առանձնահատկությունը:
4. Բացատրե՛ք հավերժ բարգավաճման գաղափարը: Ի՞նչ քաղաքականություն էր վարում ԱՄՆ–ն արտաքին բնագավառում, ինչո՞ւ:

Տնտեսության տարածները (մոդելներ): Նորագույն պատմության սկզբնական փուլում առավել տարածված էր շուկայական տնտեսությունը, իսկ Արևելքի հասարակություններում դեռևս գերիշխում էր ավանդական տնտեսաձևը, թեև արդիականացումը ներթափանցել էր նաև այստեղ: Նախկին Ռուսական կայսրության տարածքում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո առաջացավ նոր տնտեսաձև՝ սոցիալիստականը: Այս նոր մոդելը ավարտուն տեսք ստացավ ԽՍՀՄ-ում 1930-ական թթ. վերջին:

Արևմուտքի երկրների տնտեսության զարգացման վրա էական ազդեցություն էր թողնում պետական-մոնոպոլիստական կապիտալիզմը: Ինչպես գիտեք, XX դարասկզբին արդյունաբերական և քանկային կապիտալի միավորումը հանգեցրեց *խոշոր ֆինանսական խմբերի (օլիգարխիաներ)* ձևավորմանը: Մենատիրությունների (մոնոպոլիա) գերիզոր այս նոր միավորումները սկսեցին միջամտել պետության ներքին և արտաքին քաղաքականությանը՝ վերջինս դնելով իրենց վերահսկողության տակ:

Առաջին աշխարհամարտից հետո արդյունաբերական երկրներում մոնոպոլիաները մենաշնորհ ձեռք բերեցին տնտեսության գրեթե բոլոր ճյուղերում: Ապրանքների ծավալների ու գների չափերի թելադրանքը սրեց հակասությունները տարբեր երկրների տնտեսությունների միջև, ինչպես և համաշխարհային տնտեսության մեջ: Արդյունքում՝ միջպատերազմյան շրջանում հաճախակի դարձան տնտեսական ճգնաժամերը (1920–1921 թթ., 1929–1933 թթ., 1937–1938 թթ.):

Արևմտյան երկրների տնտեսական կյանքը երկու աշխարհամարտերի միջև ընկած շրջանում բնութագրվում է հետևյալ

փուլերով՝ վերականգնում, բարգավաճում, մեծ ճգնաժամ և դրա հաղթահարում: Առաջին աշխարհամարտից հետո Արևմուտքի երկրների առջև ծառացած առաջնահերթ խնդիրը տնտեսության վերակառուցումն էր խաղաղ ժամանակներին համապատասխան:

Բարգավաճման ժամանակաշրջանը:

Հետպատերազմյան առաջին ճգնաժամն ավելի արագ հաղթահարեց և վերելքի ուղին բռնեց ԱՄՆ-ը: Նա շահեկան վիճակում էր, որովհետև հսկայական շահույթներ էր ստացել ռազմական պատվերներից և այլ երկրներին վարկեր տրամադրելուց:

ԱՄՆ-ի կառավարությունը 1921 թ. վերացրեց գերշահույթների վրա պատերազմի ժամանակ դրված հարկը և նվազեցրեց բարձր եկամուտ ունեցող ամերիկացիներից գանձվող հարկերը: Վերացվեցին պատերազմի ժամանակ ստեղծված տնտեսության կարգավորման և վերահսկողության պետական գործակալությունները: Շուկայական տնտեսությունը կրկին մտավ իր տարերքի մեջ, վերացվեցին ձեռնարկատիրական գործունեության սահմանափակումները:

Մեկ տարի անց երկիրը դուրս եկավ ճգնաժամից: Ամերիկյան տնտեսությունը ապրեց վերելքի տարիներ, որը պատմության մեջ է մտել *բարգավաճման ժամանակաշրջան* անունով: Երկրի ազգային հարստությունը 1929 թ. սկզբին կազմում էր 450 մլրդ դոլար, այնինչ 1913 թ. այն 187 մլրդ էր: ԱՄՆ-ը դարձել էր կապիտալիստական աշխարհի հզորագույն տերությունը: Նրա արդյունաբերական արտադրանքի ծավալն ավելի մեծ էր, քան Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Իտալիայի և Ճապոնիայի արտադրանքի ծավալները միասին վերցրած:

Աննախաղեպ չափեր ընդունեց գիտության և տեխնիկայի նվաճումների ներդրումը արդյունաբերության մեջ ու տնտեսության մյուս ճյուղերում: Ավտոմեքենան մատչելի դարձավ միջին խավի ամերիկացիների համար: Երկրում կար 26,5 մլն ավտոմեքենա՝ մի քանի անգամ ավելի, քան մնացած երկրները միասին վերցրած:

Տնտեսական զարգացումն էականորեն փոխեց ԱՄՆ-ի բնակչության սոցիալական վիճակը և երկրի ներքաղաքական դրությունը: Մարդիկ սկսեցին բարեկեցիկ ապրել: Աճեցին աշխատավարձերը, կրճատվեց գործազրկությունը: Ոչ միայն մեղմացավ դասակարգային պայքարը, այլև շարժում սկսվեց ձեռնարկատերերի և բանվորների համագործակցության օգտին: Ամենուրեք գովերգվում էր բիզնեսը: Բիզնեսմենը դարձավ ամերիկացիների «բարձրագույն հեղինակությունը»: Պետական բարոզությունը մարդկանց գիտակցության մեջ ամրակայում էր *«հավերժական բարգավաճման»* գաղափարը:

Այլ էր իրավիճակը Արևմտյան Եվրոպայում: Մեծ Բրիտանիայի գլխավոր մրցակից Գերմանիան պարտվել էր, գրկվել գաղութներից, իսկ Ֆրանսիան նախկին հզորությունը չուներ: Մեծ Բրիտանիայի հիմնական մրցակիցներն էին ԱՄՆ-ը և Ճապոնիան: Ընդ որում՝ նա պարտք էր ԱՄՆ-ին 5,5 մլրդ դոլար: Երկրում աճեց գործազրկությունը, մեծ թափ ընդունեց գործադուլային շարժումը: Երկրի տնտեսությունը միայն 1929 թ. հասավ նախապատերազմյան մակարդակին, բայց այն մրցունակ չէր: Այդ պատճառով զարկ տրվեց նոր ճյուղերի (քիմիական, մեքենաշինական, ավտոմեքենաշինական) զարգացմանը:

Ֆրանսիան պատերազմից հետո տնտեսապես թուլացած վիճակում էր և արտաքին պարտքեր ուներ ԱՄՆ-ին և Մեծ Բրիտանիային: Վերսալյան հաշտությամբ սահմանված 132 մլրդ մարկ գերմանական ռազմատուգանքների 52 %-ը պետք է ստա-

նար Ֆրանսիան: Չնայած այդ գումարը նա միայն մասամբ ստացավ, սակայն երկրի տնտեսությունը կայունացավ: 1929 թ. դրությամբ մեկուկես անգամ ավելացել էր արդյունաբերական արտադրությունը, և Ֆրանսիան առաջ անցավ Անգլիայից:

Գերմանիան պատերազմից դուրս էր եկել քայքայված տնտեսությամբ, երկրում տիրում էր սով, համաճարակ, գործազրկություն: Դաունսի ծրագիրը թեթևացրեց Գերմանիայի վիճակը: Նա 1924–1929 թթ. ստացավ 16 մլրդ դոլար վարկ, և տնտեսությունը սկսեց վերելք ապրել: Սակայն տնտեսական աճի տեմպերը դանդաղ էին, և հայտնի չէր, թե Գերմանիան երբ ավարտին կհասցնի ռազմատուգանքի վճարումը:

Իտալիան թեև հաղթած երկրներից էր, չկարողացավ ուժեղացնել իր դիրքերը Միջերկրական ծովի ավազանում: Նա պարտք էր իր դաշնակիցներին, աճել էր նաև ներքին պարտքը: 1920–1921 թթ. ձգնաժամի պատճառով սրվեց դասակարգային պայքարը քաղաքում և գյուղում: Արդյունքում՝ աշխարհում առաջինը Իտալիայում հաստատվեց ֆաշիստական վարչակարգ:

Մեծ ճգնաժամը (1929–1933 թթ.):

Համաշխարհային տնտեսական Մեծ ճգնաժամը սկիզբ առավ ԱՄՆ-ում: Բարգավաճման շրջանում միլիոնավոր ամերիկացիներ ձեռք էին բերում ձեռնարկությունների բաժնետոմսեր՝ հուսալով, որ շատ արագ մեծ շահույթ կունենան: Ֆինանսական բորսայում արժեթղթերի գները հինգ տարվա ընթացքում աճել էին մոտ 3 անգամ: Սակայն Նյու Յորքի բորսայում բաժնետոմսերի գները 1929 թ. կտրուկ անկում ապրեցին: Սկսվեց խուճապ. մարդիկ բանկերից հանում էին իրենց ավանդները: Արժեթղթերի գների անկումը և բանկերի սնանկացումը ուժգին հարվածեցին կապիտալիզմի հենասյուներին՝ ֆինանսական շուկային և բանկային համակարգին: Փակվեց 85 հազարից ավելի ձեռնարկություն և բանկ:

Ճգնաժամը ցնցեց կապիտալիստական աշխարհի միջնաբերդ ԱՄՆ-ին: «Հավերժական բարգավաճման» գաղափարը շատ արագ տեղի տվեց հոռետեսությանը: Ամերիկյան ճգնաժամն իր հետևից տարավ մնացյալ կապիտալիստական աշխարհը: Ամենից շատ տուժեցին ԱՄՆ-ը և Գերմանիան:

Մեծ ճգնաժամը ունեցավ նաև ծանր սոցիալական հետևանքներ. զանգվածային գործազրկություն, ծայրահեղ աղքատացում և ծայրահեղ հարստացում, սովյալների խռովություններ: Դա բերեց բարբերի անկում և հանցագործությունների աճ:

Գլխավոր պատճառը արտադրություն-բաշխում-սպառում հավասարակշռության խաթարումն էր: Արդյունաբերական ապրանքների ծավալները մեծապես աճել էին, մինչդեռ աշխատավարձերը քիչ էին բարձրացել, որի պատճառով ցածր էր բնակչության գնողունակությունը: Իսկ գյուղատնտեսական ապրանքների համաշխարհային շուկան արդեն 1928 թ. հագեցել էր, որի հետևանքով ապրանքների գներն իջան, և ագարակատերերը չկարողացան շահույթ ստանալ ու վերադարձնել վեցրած վարկերը:

Ճգնաժամից դուրս գալու ուղիները, «Նոր կուրս»: Սկզբնական շրջանում բոլոր երկրները փորձեցին դուրս գալ ճգնաժամից շուկայական տնտեսության ինքնակարգավորման ճանապարհով, սակայն դա արդյունք չտվեց: Եվ այստեղ առաջին դերում կրկին հանդես եկավ պետությունը: Դժվար էր փոխել արմատացած ազատական գիտակցությունը, այն է՝ պետությունը չպետք է միջամտի շուկայական տնտեսության կարգավորմանը:

Խոշորագույն անգլիացի տնտեսագետ **Ջ. Քեյնսը** բացահայտեց Մեծ ճգնաժամի խորքային պատճառները: Նա հիմնավորեց, որ **պեպությունը պետք է կարգավորի փնտրելության զարգացումը և սպրանք-**

ների բաշխումը: Այդ գործում առանցքային տեղ պետք է տրվի բնակչության գնողունակության բարձրացմանը, որպեսզի զանգվածային ապրանքներն ունենան զանգվածային սպառողներ: Այդ փակուղուց կարող է դուրս բերել միայն պետությունը:

Պետության միջամտության աստիճանի տեսանկյունից առանձնացան ճգնաժամի հաղթահարման երեք գլխավոր ուղիներ: Դրանց հիման վրա արդյունաբերական երկրներում ձևավորվեցին տնտեսության երեք տարածներ՝ **ազատական-բարենորոգչական, սոցիալ-բարենորոգչական և ամբողջարհրական:**

Առաջին ուղին գործադրվեց ԱՄՆ-ում («Նոր կուրս»), ապա Մեծ Բրիտանիայում, երկրորդը բնորոշ էր սկանդինավյան երկրներին, իսկ վերջին տարբերակը դրսևորվեց Գերմանիայում, Իտալիայում և Ճապոնիայում:

Ազատական-բարենորոգչական ուղին ԱՄՆ-ում կյանքի կոչվեց 1933 թ. սկսած: Նորընտիր ժողովրդավարական նախագահ **Ռուզվելթը** 100 օրվա ընթացքում ընդունեց 60-ից ավելի օրենք: Դրանցով ձևավորվեց **«Նոր կուրսը»:** Պետությունը խոշոր դրամավարկային ներդրումներ արեց տնտեսության անկումը կանգնեցնելու նպատակով:

Բոլոր արդյունաբերողներին կարգադրվեց մշակել և հետևել **«ազնիվ մրցակցության»** նորմերին: Դրանցով սահմանվեցին արտադրության ծավալները, իրացման շուկաները, գների և աշխատավարձերի նվազագույն մակարդակը: Գործազրկությունը կրճատելու նպատակով մտցվեց հասարակական աշխատանքների համակարգը: Բանվորներն արհմիությունների մեջ միավորվելու և ձեռնարկատերերի հետ կոլեկտիվ պայմանագիր կնքելու իրավունք ստացան:

Ագարակատերերին օգնելու նպատակով պետությունը նպաստներ տվեց, իսկ

դրա փոխարեն նրանք պետք է կրճատեին արտադրանքը, որպեսզի վերացվեր սղաճը: Կարգավորվեց նաև բանկային համակարգը. պետությունը փոխաավություններ հատկացրեց կենսունակ դրամատներին:

Ընդունվեցին նաև սոցիալական հարաբերությունները կարգավորող օրենքներ: Ռուզվելտի «Նոր կուրսը» կարճ ժամանակամիջոցում տվեց իր արդյունքները. 1936 թ. ԱՄՆ-ի տնտեսությունն արդեն վերականգնվել էր և սկսել էր աշխուժանալ:

Սոցիալ-բարենորոգչական ուղու գլխավոր առանձնահատկությունը տնտեսության «սոցիալականացումն» էր: Որոշ ձյուղեր ու ձեռնարկությունների մի մասը ազգայնացվեցին, տնտեսության մեջ ամրակայվեց պետական մասնաբաժինը: Շվեդիայում, Դանիայում ու Նորվեգիայում պետական վերահսկողություն սահմանվեց արտաքին առևտրի և կապիտալի արտահանման վրա: Հաջողություններն այնքան ակնառու էին,

հատկապես **Շվեդիայում**, որ տնտեսության այս ձևը հետագայում ստացավ «**շվեդական մոդել**», իսկ հասարակությունը՝ «**շվեդական սոցիալիզմ**» անվանումը:

Երրորդ մոդելն աչքի էր ընկնում տնտեսության գերկենտրոնացված կառավարման համակարգով: Գերմանիան, Իտալիան, Ճապոնիան ստեղծեցին ռազմականացված տնտեսություն, որի առաջնահերթ նպատակը ձգնաժամի հաղթահարումն էր, իսկ գերնպատակը՝ աշխարհի վերաբաժանման համար նոր պատերազմի նախապատրաստումը:

Այս մոդելում պետության ուղղակի միջամտությունը դարձավ գերակշռող նրա տնտեսական քաղաքականության մեջ: Կիրառվեց նաև տնտեսության պլանավորումը: Շատ արագ ստացվեցին դրական արդյունքներ. գործազրկությունը Գերմանիայում 1934 թ. վերացավ, տնտեսությունը վերելք ապրեց:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Տնտեսության զարգացման ինչ տարածներ կային աշխարհում XX դ. սկզբներին:
2. Որո՞նք էին ԱՄՆ-ի տնտեսական զարգացման առանձնահատկությունները հետպատերազմյան շրջանում: Պարզաբանե՞ք տնտեսական բարգավաճման էությունը: Ներկայացրե՞ք եվրոպական առաջատար երկրների տնտեսական զարգացման առանձնահատկությունները 1920-ական թվականներին:
3. Նշե՞ք տնտեսական Մեծ ձգնաժամի գլխավոր պատճառները և հետևանքները:
4. Ինչո՞ւ շուկայական տնտեսության կանոններով հնարավոր չէր հաղթահարել Մեծ ձգնաժամը: Որո՞նք էին ձգնաժամից դուրս գալու երեք ուղիները: Լուսաբանե՞ք «Նոր կուրսի» բովանդակությունը և արդյունքները: Ո՞ր երկրներում ձևավորվեց սոցիալ-բարենորոգչական մոդելը: Ո՞րն էր ամբողջատիրական մոդելի գլխավոր առանձնահատկությունը: Վերհանե՞ք պետության դերակատարումը Մեծ ձգնաժամից դուրս գալու գործում:

Նոր տնտեսական քաղաքականությունը: Առաջին աշխարհամարտը և քաղաքացիական պատերազմը ահռելի կորուստներ պատճառեցին Ռուսաստանին և նրանից անկախացած ազգային պետություններին: Մարդկային կորուստները կազմեցին 20 մլն, երկրում կային միլիոնավոր հաշմանդամներ և թափառաշրջիկ երեխաներ: 1920 թ. արդյունաբերական արտադրանքը 1913 թ. համեմատ կրճատվեց 7 անգամ, իսկ գյուղատնտեսական արտադրանքը՝ 1/3-ով:

Խորհրդային Ռուսաստանում 1920 թ. վերջին բռնկվեց տնտեսական և քաղաքական խոր ճգնաժամ: Բնակչությունը պարենի սուր կարիք էր զգում: Երկրում մոլեգնած սովին զոհ գնաց մի քանի միլիոն մարդ: Գյուղացիները պահանջում էին վերացնել քաղաքացիական պատերազմի շրջանում «Ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությամբ մտցված *պարեննաանսարքումը* և թույլատրել ազատ առևտուրը: Տեղի ունեցան գյուղացիների ապստամբություններ խորհրդային իշխանության դեմ: Դժգոհությունը տարածվեց նաև քանակում ու նավատորմում: Գործադուլներ եղան Պետրոգրադում, ապստամբեցին Կրոնշտադտի նավաստիները: Կառավարությունը զենքի ուժով ձնշեց այս ելույթները:

Ճգնաժամից դուրս գալու միակ ուղին «Ռազմական կոմունիզմի» քաղաքական կուրսը փոխելն էր: Բոլշևիկների առաջնորդ Վ. Լենինի կողմից մշակվեց և կյանքի կոչվեց **Նոր տնտեսական քաղաքականությունը** (ռուս. հապավումը՝ *նէպ*): Դրա բնորոշ կողմերն էին՝ *պարենհարկի* կիրառում պարենմասնատրման փոխարեն, *մասնավոր առևտրի թույլատրում*, *մասնավոր փոքր և միջին ձեռնարկությունների արեղծում*, *օրաբերկրյա կապիտալի ներ-*

գրավում տնտեսության մեջ, դրամական բարեփոխում և այլն:

Փաստորեն, թույլատրվեց շուկայական տնտեսության գործունեությունը, սակայն ամբողջ երկրի տնտեսության ղեկավարումը մնաց կուսակցական-պետական ապարատի ձեռքին: Պետությունը բոլոր խոշոր և ազգայնացված միջին արդյունաբերական ձեռնարկությունները, արտաքին առևտրի մենաշնորհը, ֆինանսները և տրանսպորտը պահեց իր տնօրինման ներքո: Մոտակա նպատակն էր նէպի միջոցով ձգնաժամից դուրս գալ ու վերականգնել տնտեսությունը, իսկ հեռահար նպատակը՝ սոցիալիզմի կառուցումը:

Պարենհարկի վճարումից հետո մնացած ավելցուկը գյուղացին ազատորեն տնօրինում էր: Ազատ առևտրի շնորհիվ աշխուժացան ապրանքադրամական հարաբերությունները քաղաքի և գյուղի միջև: Մրցակցություն ծավալվեց երեք մասնաբաժինների (պետական, կոոպերատիվ և մասնավոր) միջև ներքին տնտեսական կյանքի բոլոր ոլորտներում: Վարձու աշխատանքը տարածում գտավ նաև գյուղատնտեսության մեջ, սակայն հողի օտարումն արգելված էր:

Խորհրդային Ռուսաստանի և մյուս խորհրդային հանրապետությունների (1922 թ. դեկտեմբերից՝ ԽՍՀՄ) *տնտեսությունը դարձավ բազմաբնույթ*. կային *սոցիալիստական (պետական), մասնավոր, կոոպերատիվ և խառը (համաբեղ)* կազմով արտադրական, առևտրային և սպասարկման ձեռնարկություններ: Շուկայական տնտեսության մեխանիզմների հետ միաժամանակ գործադրվում էր նաև պետական պլանավորման սկզբունքը (դեռ 1921 թ. սկզբին ստեղծվել էր համապատասխան պետական կառույց՝ *Պետպլանը*): Լայնորեն կիրառվեց տնտեսական

հաշվարկի ձևը, պետական ձեռնարկությունների մեծ մասը ստացավ տնտեսական ինքնուրույնություն: Տնտեսաշվարկի էությունը հետևյալն էր. ձեռնարկությունները գործում էին ինքնաձախաձածակման ու ինքնաֆինանսավորման միջոցով, զբաղվում էին հումքի ձեռքբերմամբ և իրենց արտադրանքի իրացմամբ:

1923 թ. ԽՍՀՄ տնտեսությունը սկսեց վերելք ապրել: 1928 թ. դրությամբ երկիրը գլխավոր ցուցանիշներով հասավ նախապատերազմյան մակարդակին: Կայունացավ նաև ֆինանսական վիճակը:

Պլանային տնտեսությունը: Նոր տնտեսական քաղաքականության շնորհիվ ԽՍՀՄ տնտեսությունը ոչ միայն վերականգնվեց, այլ նաև սկսեց զարգանալ: Սակայն նեպի հիմքում ընկած էին հակասություններ, որոնք հանգեցրին ձգնաժամերի: Երկրի ներքին ֆինանսական միջոցները սահմանափակ էին: Արտահանման ծավալը երկու անգամ պակաս էր նախապատերազմյան չափերից, իսկ հիմնականում դրա շնորհիվ էին զարգացած երկրներից ձեռք բերվում նորագույն տեխնիկա և սարքավորումներ: 1927 թ. կրճատվեցին հացահատիկի մթերման ծավալները: Շուկայական տնտեսությունը սահմանափակված էր պետության վերահսկողությամբ: Նեպի հետագա խորացումը կարող էր հանգեցնել քաղաքական համակարգի փոփոխությանը:

ԽՍՀՄ-ը տնտեսական առումով շատ հետ էր մնում արդյունաբերական առաջատար երկրներից: Այդ հիմնախնդիրը լուծելու նպատակով դեռ 1925 թ. խորհրդային պետությունը որդեգրեց երկրի արդյունաբերականացման քաղաքականություն: Խնդիր դրվեց առաջնահերթ զարգացնելու էներգետիկան, մետաղամշակությունը, քիմիական, մեքենաշինական, ավիացիայի և այլ ձյուղեր:

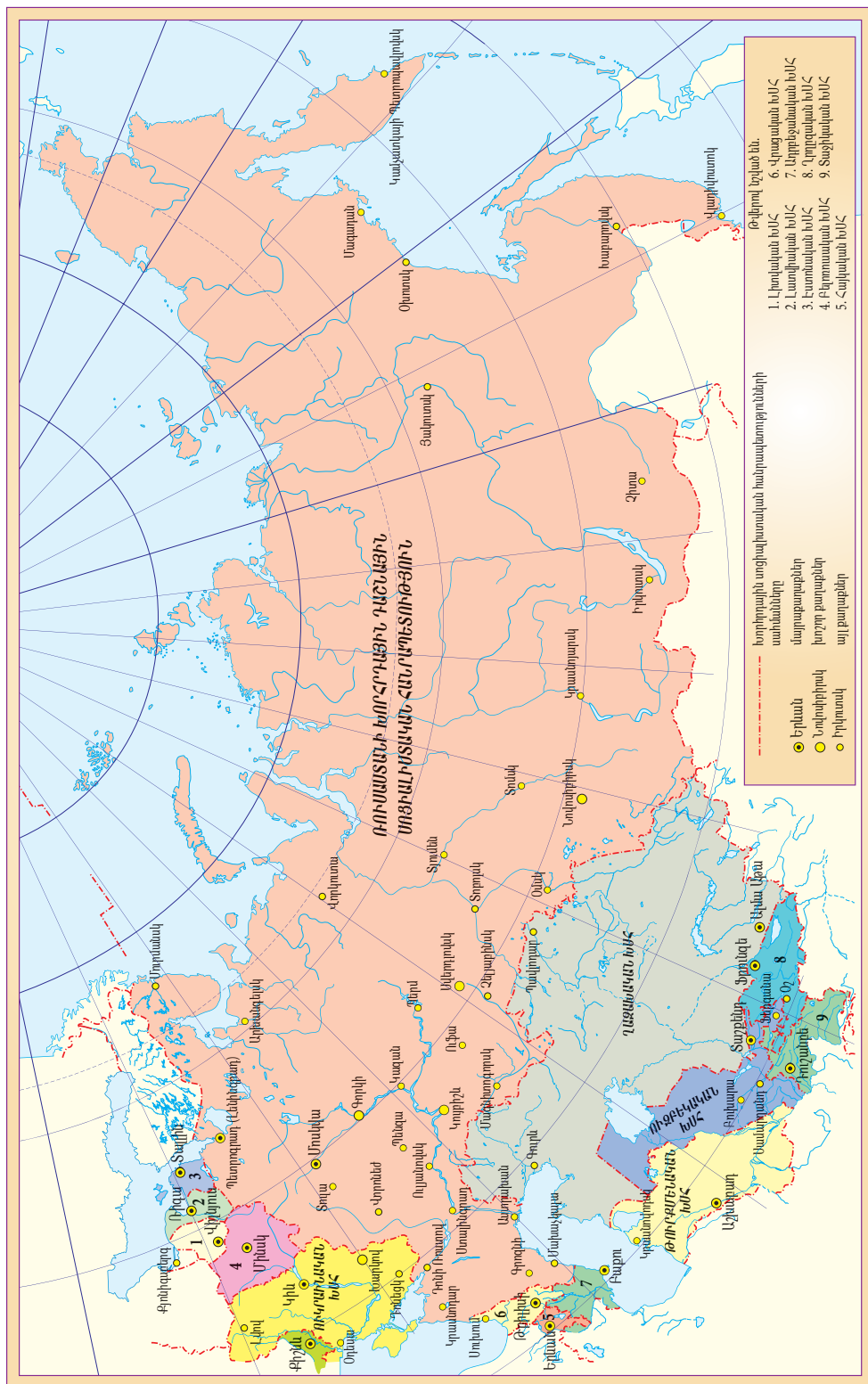
Խորհրդային տնտեսագետները 1927 թ. մշակեցին տնտեսության զարգացման

առաջին հնգամյա պլանը (1928–1932 թթ.): Նախատեսված էր երկրի տարբեր շրջաններում կառուցել 1500 խոշոր ձեռնարկություններ: Հնգամյակի սկիզբը համընկավ մթերման դժվարությունների և սկսված տնտեսական ձգնաժամի հետ:

Երկրի ղեկավարությունը գյուղատնտեսությունը դիտում էր որպես արդյունաբերականացման համար ֆինանսների հայթայթման գլխավոր աղբյուր: Այդ պատճառով կառավարման վարչահրամայական մեթոդները տարածվեցին նաև գյուղատնտեսության վրա: Այդ պահի դրությամբ գյուղում տիրապետող էին մասնավոր տնտեսությունները՝ ունևորներ (կուլակներ՝ մոտ 4%) և միջակներ (60%): Պետությունը խնդիր դրեց անհատական տնտեսությունները միավորելու կոլեկտիվ տնտեսությունների մեջ, որոնք խորհրդային իշխանության հենարանն էին գյուղում: **1927 թ. սկսեց գործադրվել գյուղի կոլեկտիվացման քաղաքականությունը**, սակայն մասնավոր տնտեսությունների շատ չնչին մասը կամավոր կերպով մտավ կոլտնտեսություններ: **1929 թ.**, երբ արդեն կապիտալիստական աշխարհում սկսվել էր Մեծ ձգնաժամը, խորհրդային երկրի ղեկավարը մի առիթով ասաց. «*Մենք հեղ ընք մնացել առաջարար երկրներից 50–100 տարով: Մենք պետք է այդ հեռավորությունը վազելով անցնենք տասը տարում: Կան մենք կանենք դա, կան մեզ կձգնեն*»:

Դրան հետևեց 1930 թ. համատարած կոլեկտիվացումը հարկադրանքի և բռնի մեթոդներով: Կուլակությունը որպես դասակարգ վերացավ: Բռնության կիրառումը առաջացրեց գյուղացիության դժգոհությունը: Պետությունը հարկադրված էր նահանջ քայլ կատարելու: Բռնությամբ ստեղծված կոլտնտեսությունները լուծարվեցին, և սկսվեց կոլեկտիվացման նոր փուլ՝ կամավոր-պարտադիր սկզբունքի կիրառմամբ: Արդյունքում՝ մինչև երկրորդ հնգամյակի (1933–1937 թթ.) ավարտը կոլեկտիվացվեց գյուղացիական տնտեսությունների 93%-ը:

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԻՈՒԹՅԱՆ
ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ (1922-1940 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)

Կոլեկտիվացումը քաղաքին և արդյունաբերությանն ապահովեց միլիոնավոր նոր աշխատուժով: Պատահական չէ, որ 1930 թ. ԽՍՀՄ-ում փակվեց աշխատանքի վերջին բորսան, վերացավ գործազրկությունը:

Խորհրդային երկիրը մեծագույն ջանքերի շնորհիվ 1928–1940 թթ. ընթացքում որակական թռիչք ապրեց, դարձավ արդյունաբերական հզոր երկիր: Գործարկվեց 9000 խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկություն, էլեկտրաէներգիայի արտադրությունն աճեց 10 անգամ, նավթի արդյունահանումը՝ 3 անգամ, չուգունի արտադրությունը՝ 4 անգամ և այլն:

Խորհրդային Միությունն արդեն 1937 թ. արդյունաբերական արտադրանքի ընդհանուր ծավալով *Եվրոպայում* զբաղեցրեց *առաջին տեղը*, իսկ *աշխարհում՝ երկրորդը՝* ԱՄՆ-ից հետո:

Արդյունաբերականացումը ապահովեց ԽՍՀՄ-ի տնտեսական ինքնուրույնությունը, պայմաններ ստեղծեց տնտեսության հին ճյուղերի արդիականացման և նոր ճյուղերի ստեղծման ու զարգացման համար: Ամրապնդվեց երկրի պաշտպանունակությունը: Թվապես ու որակապես աճեց բանվոր դասակարգը: Ձևավորվեց խորհրդային տեխնիկական, գիտական և մշակութային մտավորականությունը:

Ճիշտ է, ԽՍՀՄ-ը դարձավ արդյունաբերական հզոր տերություն, սակայն նրա տնտեսության մեջ առաջացան լուրջ անհամամասնություններ: Գյուղատնտեսությունը հետ էր մնում, թեթև և սննդի արդյունաբերությունը դանդաղ էր զարգանում: Գիտության նորագույն նվաճումները շատ դանդաղ էին ներդրվում տնտեսության մեջ. բացառություն էին կազմում ռազմական ոլորտը և ծանր արդյունաբերությունը: Գեներտիկան և կիբեռնետիկան նույնիսկ հայտարարվեցին կեղծ գիտություններ:

Երկու հնգամյակի ընթացքում իրականացված արագ կոլեկտիվացման արդյունքները երկակի էին: Գյուղում մոտ երկու ան-

գամ պակասեց անասունների գլխաքանակը, իսկ 1932–1933 թթ. երկրի հացահատիկի արտադրության գլխավոր շրջաններում սով սկսվեց հացամթերքի բռնագրավման պատճառով: Մոտ 7 մլն մարդ սովից մահացավ: Սակայն երկրի ստալինյան դեկադարությունը տոնում էր հաղթանակ. գյուղը համատարած կոլեկտիվացվել էր, կրկնակի ավելացել էր հացահատիկի պետական մթերումների ծավալը: Ամենագլխավորն այն էր, որ կոլեկտիվացումն ապահովեց արդյունաբերության թռիչքաձև զարգացումը: Միլիոնավոր մարդիկ տեղափոխվեցին քաղաք: Քաղաքային բնակչությունը 1939 թ. մարդահամարի տվյալներով կազմում էր 60 մլն մարդ (1926 թ. 26 միլիոն էր):

Արդյունքում շուկայական տնտեսությունը փոխարինվեց պլանային տնտեսությամբ: Տնտեսության այս մոդելը ԽՍՀՄ-ում գոյություն ունեցավ մինչև նրա փլուզումը:

Սոցիալիզմի կառուցման խորհրդային մոդելը: 1917 թ. Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո նախկին Ռուսական կայսրության տարածքում ստեղծված խորհրդային տերությունում աշխարհում առաջին անգամ կյանքի կոչվեց սոցիալիզմի տեսությունը: Դժվար էր գտնել սոցիալիզմի կառուցման լավագույն մոդելը հասարակության արդիականացումը դեռևս չավարտած ագրարային-արդյունաբերական մի հսկա երկրում: Ներքին դժվարություններին գումարվեց նաև արտաքինը՝ կապիտալիստական աշխարհի կողմից խորհրդային պետության հանդեպ թշնամանքը և շրջափակումը: Նրա միջազգային ճանաչումից հետո առաջին պլան մոդելը երկու տարբեր հասարակարգերի՝ ժողովրդավարական-կապիտալիստական և սոցիալիստական մրցակցությունը բոլոր ոլորտներում: Պայքարի ելքը ամենից առաջ կախված էր տնտեսական մրցակցությունից:

Նէպը խորհրդային Միությանը արագացված զարգացում չապահովեց: Ահա թե

ինչու ԽՍՀՄ ղեկավարությունը նախընտրեց սոցիալիզմի արագացված կառուցման քաղաքական կուրսը: Սոցիալիստական հասարակության ստեղծումը պահանջում էր արմատական փոփոխություններ կատարել երկրի հասարակական կյանքի բոլոր բնագավառներում: Վերափոխումները մեծ թափ հավաքեցին 1920–ական թթ. վերջից, երբ սկսվեցին արդյունաբերականացման և կոլեկտիվացման գործընթացները: *Առաջավոր արդյունաբերական երկիր դառնալու խնդրի լուծումը կարարվեց պետության դերի շեշտակի մեծացման և պլանային տնտեսության հաստատման ուղիով:*

Խորհրդային հասարակության ղեկավարումն իրականացվում էր հսկայական չափեր ընդունած կուսակցական–պետական վարչակազմի, ինչպես նաև արհմիությունների և հասարակական կազմակերպությունների միջոցով: Մոսկվայում մշակվում և հաստատվում էին երկրի տնտեսության զարգացման հնգամյա, տարեկան և եռամսյակային պլանները, որոնք օրենքի ուժ ունեին և ենթակա էին անշեղ կատարման:

Սկզբում տնտեսական քաղաքականության վարչափրամայական մեթոդները տարածվեցին արդյունաբերության, հետո՝ գյուղատնտեսության և ապա՝ ամբողջ տնտեսության վրա:

Այսպիսով՝ 1930–ական թթ. ԽՍՀՄ–ում ձևավորվեց վարչափրամայական մեթոդներով կառավարվող *պլանային տնտեսություն*: Այդ տնտեսությունը հենվում էր պետական և կոլեկտիվ սեփականության ձևերի վրա, իսկ մասնավոր սեփականությունն ու շուկայական տնտեսությունը վերացվեցին: Տնտեսության գերկենտրոնացված կառավարումը տրամաբանորեն հանգեցրեց ԽՍՀՄ–ում ամբողջատիրական հասարակարգի ամրապնդմանը: Հաստատվեց ոչ միայն տնտեսության, այլ նաև ամբողջ հասարակության պլանային զարգացման ձևը, որն ստացել է սոցիալիզմի *«սպալինյան մոդել»* անվանումը:

Խորհրդային Միությունում ստեղծված նոր հասարակարգն այլ կերպ անվանում են նաև *«պետական սոցիալիզմ»*: Նման հասարակությունում առաջնային էր ոչ թե անհատ մարդու կամ մարդկանց շահը, այլ պետության շահը: Իսկ պետական շահը և քաղաքականությունը որոշում էին մի խումբ մարդիկ՝ կուսակցական–պետական վերնախավը՝ կոմկուսի առաջնորդի գլխավորությամբ: Մարդու կողմից մարդու շահագործումը փոխարինվեց պետության կողմից մարդու շահագործմամբ, տնտեսության մեջ ազատ մրցակցությանը փոխարինեցին հարկադրանքը և բռնությունը:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Վերհիշեք, թե որոնք էին «Ռազմական կոմունիզմի» բնորոշ կողմերը: Ինչպիսին էր Խորհրդային Ռուսաստանի տնտեսական վիճակը քաղաքացիական պատերազմի ավարտին: Ինչո՞ւ էր անհրաժեշտ փոխել երկրի տնտեսական ու սոցիալական քաղաքականության կուրսը:
2. Վերհանեք Նոր տնտեսական քաղաքականության էությունը: Ի՞նչ արդյունքներ այն ունեցավ: Փորձեք նշել նեպի հակասությունները:
3. Ներկայացրեք արդյունաբերականացման գլխավոր նպատակը: Ինչո՞ւ 1928 թվականից հետո արագացվեց ԽՍՀՄ–ի տնտեսական զարգացումը: Ի՞նչ է կոլեկտիվացումը: Ցոյց տվեք դրա արդյունքներն ու հետևանքները:
4. Ներկայացրեք Խորհրդային պետության տնտեսական ու սոցիալական զարգացման արդյունքները 1930–ական թվականների ավարտին:
5. Ընդհանուր գծերով բնութագրեք պլանային տնտեսությունը: Ձեր կարծիքով՝ հնարավոր էր արդյոք այլ մոդելով ԽՍՀՄ–ը դուրս բերել հետամնաց վիճակից և այն դարձնել արդյունաբերական գերտերություն:

§ 7. ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՐԿՐՆԵՐԸ XX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

Փարիզի վեհաժողովի և Վերսալ-վաշինգտոնյան համակարգի շրջանակներում էական փոփոխություններ գրանցվեցին նաև Մերձավոր և Միջին Արևելքում: Այստեղ ձևավորվեց աշխարհաքաղաքական նոր իրավիճակ: Նախկինում եղած մեկ խոշոր պետությանը՝ Օսմանյան կայսրությանը, փոխարինեցին մի քանի պետություններ:

Արաբական երկրները: Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի միջև 1916 թ. *կնքված Սայքս-Պիկոյի գաղտնի համաձայնագրով* Օսմանյան կայսրության կազմում գտնվող արաբական շրջանները պետք է բաժանվեին նրանց միջև: 1918 թ. հոկտեմբերին Մերձավոր Արևելքում անգլիական զորքերի հրամանատար *գեներալ Ալենքի* հրամանով Պաղեստինը, Սիրիան, Հորդանանը և Լիբանանը բաժանվեցին երեք ազդեցության գոտիների, որտեղ բարձրագույն իշխանությունը պատկանում էր անգլիական զինվորական հրամանատարությանը: 1919 թ. Փարիզի խորհրդաժողովում արաբական աշխարհի շահերը ներկայացնող *Էմիր Ֆեյսալի*՝ թուրքերից ազատագրված շրջաններում միասնական պետություն ստեղծելու առաջարկը մերժվեց:

Անգլիան և Ֆրանսիան ձգտում էին պահպանելու իրենց ռազմական ներկայությունը Մերձավոր Արևելքում: Նույն թվականի մայիսին կայացան արաբական շրջանների գերագույն մարմնի՝ *Սիրիական գլխավոր կոնգրեսի* ընտրությունները: Կոնգրեսի ընդունած ծրագրում ընդգծվում էր արաբների բացասական դիրքորոշումը մանդատային համակարգի նկատմամբ: Կոնգրեսը դեմ արտահայտվեց նաև Պաղեստինում հրեաների բնակեցման գաղափարին:

Սակայն այդ պահին արաբական խնդիրը լուծվում էր Եվրոպայում: Մեծ Բրիտանիան ու Ֆրանսիան եկան համաձայնության: 1920 թ. սկզբին *Սիրիայի* արևմուտքը ռազմակալվեց ֆրանսիական ուժերի կողմից, իսկ անգլիացիները զբաղեցրին նավթաբեր *Մոսուլի* շրջանը (հետագայի Իրաքում): Ի պատասխան դրան՝ 1920 թ. մարտի 8-ին Ազգային կոնգրեսը հռչակեց իր որոշումը Սիրիայի միասնական անկախ պետություն ստեղծելու մասին: Ֆեյսալը հայտարարվեց անկախ Սիրիայի «սահմանադրական թագավոր»:

Այդ իրադարձությունից հետո Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան որոշեցին արաբական շրջանները բաժանել երկու մանդատային գոտիների: *Սիրիայի և Լիբանանի մանդատը* ստացավ Ֆրանսիան, իսկ *Պաղեստինի և Միջագետքի մանդատը*՝ Մեծ Բրիտանիան: Ֆրանսիացիները գրավեցին Դամասկոսը, Հալեպը, իսկ Ֆեյսալը ստիպված էր հեռանալու երկրից: Այսպիսով՝ արաբական միասնական պետություն ստեղծելու արաբների փորձն ավարտվեց անհաջողությամբ:

Մանդատի վերաբերյալ Ազգերի լիգայի որոշման համաձայն՝ Ֆրանսիան իրավունք ստացավ Սիրիայում և Լիբանանում պահելու զինուժ, ոստիկանություն և օգտագործելու բոլոր հաղորդակցության ուղիներն ու կապի միջոցները: Ֆրանսիան էր իրականացնելու մանդատային տարածքի արտաքին քաղաքականությունը: Պաշտոնական լեզուներ հայտարարվեցին ֆրանսերենը և արաբերենը: Մանդատով սահմանված գործառույթներն իրականացնում էր գլխավոր կոմիսարը:

Ֆրանսիան վարում էր մանդատային տարածքի վարչական տրոհման քաղաքականություն: Արդեն 1920 թ. առանձին պե-

Մուսրաֆա Քեմալ

ություններ հայտարարվեցին Լիբանանը, Դամասկոսը և Հալեպը: Հաջորդ տարի ինքնավարություն տրվեց Ալեքսանդրետի շրջանին: Սակայն 1924 թ. Դամասկոսի ու Հալեպի միավորմամբ ստեղծվեց *Սիրիա պեյրությունը*:

Երկրորդ աշխարհամարտի սկզբին Ֆրանսիայի պարտության հետևանքով նրա մանդատային տարածքները հայտնվեցին ծայրաստիճան ծանր տնտեսական իրավիճակում:

Թուրքիա: Աշխարհամարտում Օսմանյան կայսրությունը ծանր պարտություն կրեց: Անտանտի զորքերը Մուղրոսի գինադադարի կնքումից հետո մտան Դարդանեղի և Բոսֆորի նեղուցներ, այնտեղից էլ՝ Սև ծով: Իտալական զորքերը զբաղեցրին Փոքր Ասիայի արևմտյան ծովափը, իսկ հույները՝ Իզմիրի շրջանը:

Տարածքային կորուստները և սուլթանի անզորությունը՝ կանգնեցնելու տերության փլուզումը, խթանեցին ազգայնական ուժերի միավորմանը գեներալ *Մուսրաֆա Քե-*

մալի գլխավորությամբ: Ամենուրեք ստեղծված «իրավունքների պաշտպանության» կազմակերպությունների՝ 1919 թ. *Էրզրումի և Սիվազի* կոնգրեսներում ընդունված հռչակագրերում ձևակերպված էր թուրք ազգի անկախության գաղափարը: Սիվազի կոմիտեն վերածվեց փաստացի կառավարության:

Անտանտի պետությունների ճնշման տակ սուլթանը փորձեց ընդդիմանալ Կոնգրեսի գործունեությանը, սակայն հաջողություն չունեցավ: Ավելին՝ նա ստիպված էր 1920 թ. Ստամբուլում իրավիրելու Մեջլիս (Ազգային ժողով), որն ընդունեց Թուրքիայի անկախության հռչակագիր: Երբ դաշնակիցները գրավեցին Ստամբուլը և ցրեցին Մեջլիսը, այն վերաձևավորվեց արդեն Անկարայում, որը դուրս էր Անտանտի ուժերի վերահսկողությունից:

Քեմալականները, խուսանավելով Անտանտի և Խորհրդային Ռուսաստանի միջև, 1920–1922 թթ. կարողացան նախ հաջողության հասնել Հայաստանի, այնուհետև Հունաստանի դեմ պատերազմներում: Դրանց արդյունքում Թուրքիան պահպանեց Փոքր Ասիան, Արևմտյան Հայաստանը և Արևելյան Թրակիան: 1923 թ. Լոզանի խորհրդաժողովում այս տարածքները տրվեցին Թուրքիային:

Այնուհետև Քեմալը ձեռնամուխ եղավ պետության վերակառուցմանը: 1923 թ. *Թուրքիան հռչակվեց հանրապետություն*՝ Անկարա մայրաքաղաքով: Քեմալը վարում էր երկրի արդիականացման քաղաքականություն արևմտականացման ուղիով: Նրա նպատակն էր ստեղծել աշխարհիկ պետություն:

Ընդունված սահմանադրությունը երաշխավորում էր քաղաքացիների հիմնարար իրավունքները: Փակվեցին հոգևոր դպրոցները, լուրջ քայլեր կատարվեցին բարձրագույն կրթության կազմակերպման ուղղությամբ: Փոխվեց նաև այբուբենը: Արաբական այբուբենի փոխարեն կիրառության

մեջ դրվեց լատինականը: Կարևոր ձեռքբերումներից էր խոշոր և թեթև արդյունաբերության կազմակերպումը:

Քեմալի կառավարման տարիներին աստիճանաբար ձևավորվեց նրա անձի պաշտամունքը: Քեմալը ստացավ Աթաթյուրք պատվատիտղոսը, որ նշանակում է «թյուրքերի հայր»:

Իրան: Առաջին աշխարհամարտից հետո Իրանում ուժեղ էին Մեծ Բրիտանիայի դիրքերը: 1919 թ. կնքվեց անգլո-իրանական համաձայնագիր, որով ձևաչվում էին Իրանի անկախությունը և տարածքային ամբողջականությունը: Համաձայնագիրը նախատեսում էր նաև Մեծ Բրիտանիայի համակողմանի աջակցությունը երկրի տնտեսության վերականգնման և բանակի վերակազմակերպման ուղղությամբ: Անգլիացիները պարտավորվում էին կատարելագործել Իրանի ֆինանսատնտեսական կառավարման համակարգը: Դրանով Իրանը հայտնվում էր Մեծ Բրիտանիայի քողարկված հսկողության ներքո:

Անգլո-իրանական հարաբերությունների բարելավումը առաջ բերեց Խորհրդային Ռուսաստանի դժգոհությունը: Վերջինիս դրդմամբ Իրանի ազերի բնակչության շրջանում 1920 թ. *շեյխ Մոհամմադ Խաթանու* գլխավորությամբ սկսվեց զինված ապստամբություն: Ապստամբները Իրանական Ադրբեջանը հայտարարեցին Իրանից անկախ տարածք՝ պահանջելով չեղյալ ձանաչել անգլո-իրանական համաձայնագիրը և ստեղծել «անկախ ժողովրդավարական ադրբեջանական պետություն»: Ապստամբական շարժման կենտրոնը Թավրիզ քաղաքն էր: Թուրքերենը հայտարարվեց նորաստեղծ պետության՝ *Ազադիսթանի* պետական լեզու: Սակայն մի քանի ամիս անց ապստամբությունը ճնշվեց, իսկ շեյխը սպանվեց:

Իրանի նկատմամբ Ռուսաստանի նկրտումները դրանով չսահմանափակվե-

ցին: Իր առջև նպատակ դնելով Իրանի խորհրդայնացումը՝ 1920 թ. խորհրդային զինված ուժերը սկսեցին ուղղակի ռազմական գործողություններ Կասպից ծովի հարավային մերձափնյա գոտում: Այստեղ Ռուսաստանը ստեղծեց Գիլյանի հանրապետությունը, ինչպես նաև Իրանի կոմունիստական կուսակցությունը: Իրանի կոմկուսի քարտուղար ընտրվեց ծագումով հայ Ավետիս Սուլթանզադեն: Կոմունիստներն սկսեցին իրենց կողմից վերահսկվող տարածքների «խորհրդայնացումը», ինչը խիստ դժգոհություն առաջ բերեց բնակչության շարքերում: Սակայն Իրանի խորհրդայնացման ծրագիրը ի վերջո ձախողվեց:

1921 թ. փետրվարին ստորագրվեց *խորհրդա-իրանական պայմանագիր*, որով Ռուսաստանը հրաժարվում էր ցարական Ռուսաստանի և Իրանի միջև կնքված բոլոր պայմանագրերից: Իրանին էին վերադարձվում նրանից զավթված տարածքները, Իրանը իրավունք ուներ Կասպից ծովում ազատ առևտուր անելու և պահելու նավատորմ:

Խորհրդային Ռուսաստանի նկրտումներին վերջ դնելու նպատակով 1921 թ. փետրվարին Մեծ Բրիտանիայի նախաձեռնությամբ և իրանցի փոխգնդապետ *Ռեզա խանի* գլխավորությամբ տեղի ունեցավ ռազմական հեղաշրջում: Նորաստեղծ կառավարությունում Ռեզան զբաղեցրեց ռազմական նախարարի պաշտոնը: Կարձ ժամանակ անց նա, իր ձեռքում կենտրոնացնելով մեծ իշխանություն, ձնշեց երկրի տարբեր շրջաններում բռնկված անջատողական շարժումները: Ռեզա խանը ձեռք բերեց ահռելի հեղինակություն: **1925 թ.** նա Մեջլիսի որոշմամբ հռչակվեց Իրանի շահ՝ հիմնելով *Փահլավիների արքայատոհմը*:

Շահը ձեռնարկեց արմատական բարեփոխումներ, որոնք էապես ամրապնդեցին երկրի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կյանքը: Ստեղծվեցին եվրոպական տիպի քրեական և քաղաքացիական

օրենսգրքեր: 1928 թ. կազմակերպվեց Իրանի ազգային բանկը: Բուռն զարգացում ապրեց ճանապարհաշինարարությունը: Բացվեց Կասպից ծովը Պարսից ծոցի հետ կապող երկաթուղային ճանապարհը:

Կարևոր նշանակություն էր տրվում լուսավորությանը: Շահը ձգտում էր երկրում ներդնելու կրթական միասնական համակարգ: Ընդլայնվեց դպրոցական ցանցը:

Հատուկ ուշադրություն էր դարձվում հասարակության արդիականացմանը: Վերացվեցին ազնվականների ավանդական տիտղոսները (խան, սարդար, բեկ), փոխարենը ներդրվեցին սովորական ազգանուններ: Հրատարակվեց նույնիսկ անձնանունների օրինակելի բառարան: Պայքար սկսվեց հագուստի եվրոպականացման համար: Ավանդական գլխարկը փոխարինվեց եվրոպականով, իսկ կանանց արգելվեց չադրա կրելը: Իրանի բոլոր բնակիչները

որ «պետք է կրեն միասնական զգեստներ և խոսեն մեկ լեզվով». պաշտոնական քարոզչությունը զարգացնում էր «միասնական իրանական ազգի» գաղափարախոսությունը: Շահը նույնիսկ ցանկանում էր արաբական այբուբենը փոխարինել լատինականով, սակայն հանդիպեց հզոր դիմադրության և հրաժարվեց այդ գաղափարից:

Արտաքին ասպարեզում Իրանը վարում էր միջազգային կառույցներում ներգրավվելու քաղաքականություն: Շահը դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեց բազմաթիվ պետությունների հետ, Իրանը դարձավ Ազգերի լիգայի անդամ:

1941–1942 թթ. Իրանի տարածքը ռազմակալեցին խորհրդային, անգլիական և ամերիկյան զորքերը: Օտարերկրյա ուժերի մուտքը Իրան և երկրում սկսված քաղաքական խմորումները Ռեզա շահի հրաժարականի պատճառ դարձան:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Վերհիշե՛ք Սայքս–Պիկոյի պայմանագիրը: Ինչո՞ւ արաբներին չհաջողվեց իրականացնել նախկին Օսմանյան կայսրությունից ազատագրված արաբական տարածքներում միասնական պետություն հիմնելու ծրագիրը: Ո՞ւմ տրվեցին այդ տարածքների մանդատները: Ներկայացրե՛ք ֆրանսիական մանդատային տարածքի վիճակը միջպատերազմյան շրջանում:
2. Վերհիշե՛ք, թե ինչ էր նախատեսում Սևրի հաշտության պայմանագիրը: Բնութագրե՛ք քեմալական շարժումը: Լոզանի պայմանագիրն ի՞նչ դեր խաղաց՝ ա) Թուրքիայի, բ) Հայկական հարցի հետագա ձևակառուցման գործում: Թուրքիան նոր հռչակվեց հանրապետություն: Ո՞վ ընտրվեց երկրի նախագահ: Ի՞նչ փոփոխություններ տեղի ունեցան Թուրքիայի ներքին կյանքում:
3. Ինչպե՞ս ամրապնդվեցին անգլիացիների դիրքերը Իրանում: Ինչո՞ւ Խորհրդային Ռուսաստանը Իրանի հյուսիսում հրահրեց ազատագրական շարժումներ, ինչո՞վ ավարտվեցին դրանք: Փահլավիների արքայատունը նոր հաստատվեց Իրանում: Ներկայացրե՛ք Ռեզա շահի վարած ներքին քաղաքականությունը: Արդիականացման ուղղությամբ ի՞նչ քայլեր ձեռնարկվեցին:

§ 8. ՃԱՊՈՆԻԱՆ, ՉԻՆԱՍՏԱՆԸ, ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆԱՑՈՒՄԸ

Արդյունաբերական Ճապոնիան:

Ճապոնիան XX դ. 20–30–ական թթ. շարունակում էր ընթանալ արդյունաբերական հասարակության զարգացման ուղիով: Ազգային–պետական նպատակներ հռչակվեցին միապետության հզորացումն ու անցյալի փառքի վերականգնումը: Այսինքն՝ արդիականացումը համադրվում էր ազգային, քաղաքական և հոգևոր–կրոնական արժեքների հետ: Արդիականացման գերնպատակներն էին ազգային միասնության ապահովումը, ավանդական արժեհամակարգի պահպանումն ու զարգացումը:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Ճապոնիան կարողացել էր ամրապնդել իր դիրքերը Հեռավոր Արևելքում և Հարավարևելյան Ասիայում: Վերսալյան հաշտությամբ նա ստացավ նախկին գերմանական տիրույթները՝ չինական Շանդուն նահանգը, Կարոլինյան, Մարշալյան, Մարիանյան կղզիները: Սակայն Վաշինգտոնի վեհաժողովում (1921–1922 թթ.) նրա ձեռքբերումները ԱՄՆ–ի և եվրոպական դաշնակիցների ջանքերով գրեթե չեզոքացվեցին: Փոխարենը՝ վերջիններս ամրապնդեցին իրենց քաղաքական ու տնտեսական դիրքերն այս տարածաշրջանում: Ճապոնիան ստիպված էր համաձայնվել նաև իր ռազմածովային ուժերի սահմանափակմանը՝ ԱՄՆ–ի և Մեծ Բրիտանիայի համեմատությամբ:

Այնուհանդերձ, Ճապոնիան կարողացավ ամրանալ չինական և հեռավորարևելյան այլ երկրների շուկաներում: Դա նպաստեց երկրի արդյունաբերության ու առևտրի զարգացմանը՝ մեծ շահույթներ ապահովելով Ճապոնական մենատիրություններին:

Արդիականացումն իրականացվում էր «Ճապոնական ոգի, եվրոպական գիտելիք»

ներ» նշանաբանով: Արդյունաբերության մեջ և տնտեսության այլ ճյուղերում լայնորեն ներդրվում էին ժամանակակից գիտության ու տեխնիկայի նվաճումները: Անհրաժեշտ գիտական ու տեխնիկական կադրերի պակասը լրացնելու նպատակով երկրում ստեղծվեց արևմտյան կրթական համակարգ: Արդյունքում՝ Ճապոնիայի տնտեսությունը հետպատերազմյան առաջին տասնամյակում մեծ վերելք ապրեց: Երկրի համախառն ներքին արդյունքն աճեց մոտ երկու անգամ:

Ճապոնիայի քաղաքական դիրքերի թուլացումը նրա համար կենսական տարածաշրջանում նպաստեց երկրի ներսում քաղաքական կուսակցությունների ու զինվորական բարձր շրջանակների մերձեցմանը: Որոշվեց ռազմական հզորության հասնել երկրի արդիականացման նոր փուլի միջոցով: Պահպանվեց սահմանադրական–միապետական կարգը, սակայն հաստատվեց կառավարության ձևավորման միակուսակցական կազմով համակարգը: Արտաքին քաղաքականության հիմքում դրվեց *վարչապետ Տանակայի կողմից 1927 թ.* մշակված ծավալապաշտական ծրագիրը: Նվաճման էին ենթակա Չինաստանը, Հնդկաստանը, Հարավարևելյան Ասիան, ԽՍՀՄ–ի արևելյան շրջանները:

Համաշխարհային տնտեսական Մեծ ճգնաժամը լուրջ հետևանքներ ունեցավ նաև Ճապոնիայի համար: Հատկապես տուժեց մետաքսի արտադրությունը, որը կազմում էր երկրի արտահանության մոտ 30 տոկոսը: Գործազուրկների թիվը հասավ 3 միլիոնի: Ուժեղացավ քաղաքական և սոցիալական պայքարը երկրի ներսում, իսկ նվաճված տարածքներում՝ Կորեա, Թայվան, ծավալվեց ազատագրական շարժում:

Այս շրջանում քաղաքական ասպարեզ

իջավ, այսպես կոչված, երիտասարդ սպայությունը՝ միջին ու ստորին սպայակազմը: Նրանք դաշինքի գնացին ֆինանսական նոր վերնախավի հետ և երկրի կառավարման ղեկը խլեցին հին քաղաքական ու ֆինանսական ուժերից: Այս նոր քաղաքական-ֆինանսական միությունը երկիրը տարավ ռազմականացման ու արտաքին նվաճումների ուղիով: Ճապոնական զորքերը 1931 թ. սկսեցին Չինաստանի հյուսիս-արևելքի՝ *Մանչուրիայի* նվաճումը: Երկիրը 1933 թ. դուրս եկավ Ազգերի լիգայից:

1937 թ. վարչապետ դարձած իշխան *Կունեն* սկսեց իրականացնել Ճապոնիայի ռազմական արդյունաբերության զարգացման հնգամյա պլանը: Երկրում հաստատվեց ռազմաֆաշիստական բռնապետություն: Ճապոնիան միացավ Բեռլին-Հռոմ ռազմատենչ միությանը: Շարունակվեց արտաքին նվաճողական կուրսը, սկսվեց Ճապոնա-չինական երկարատև պատերազմը:

Չինաստանի արդիականացման սկիզբը: Միջպատերազմյան ժամանակաշրջանում Չինաստանն ընթացավ բարեփոխումների, հեղափոխության և քաղաքացիական պատերազմի միջով: Առաջին աշխարհամարտից հետո երկրի կենտրոնական իշխանությունը թուլացել էր տարբեր ռազմաքաղաքական խմբավորումների միջև ընթացող պայքարի հետևանքով:

Դրությունն ավելի էր բարդացնում օտարերկրյա տերությունների՝ հատկապես ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի ու Ճապոնիայի միջամտությունը: Վաշինգտոնյան խորհրդածողովը թեև ճանաչեց երկրի ինքնիշխանությունը և տարածքային ամբողջականությունը, սակայն որոշվեց Չինաստանում կիրառել «հավասար հնարավորությունների» սկզբունքը: Տերությունները ազատ տնտեսական գործունեության իրավունք ստացան Չինաստանի

տարածքում. ոչ մեկին առավելություն չէր տրվում: Կտրուկ մեծացավ օտարերկրյա կապիտալի մասնաբաժինը երկրի տնտեսության մեջ:

Ներքաղաքական պայքարի արդյունքում Չինաստանում ձևավորվել էր երկու կառավարություն՝ մեկը հյուսիսում՝ *Պեկին* մայրաքաղաքով, մյուսը՝ հարավում՝ *Գուանչժոու* կենտրոնով: Առաջինը արտաքին ուժերի վերահսկողության տակ էր, իսկ երկրորդը 1923 թ. գլխավորեց ականավոր հեղափոխական *Սուն Յաթսենը*: Նա վարում էր երկրի միասնականությունը վերականգնելու և ժողովրդավարական հասարակություն ստեղծելու քաղաքականություն: Դա հենվում էր երեք գլխավոր սկզբունքների վրա՝ ազգայնականություն, ժողովրդավարություն, հասարակության բարօրություն:

Չինաստանում 1925-1927 թթ. տեղի ունեցավ մեծ հեղափոխություն: Այն իր բնույթով ժողովրդավարական էր և ազգային-ազատագրական: Հեղափոխությունը գլխավորում էր *Գոմինդան* կուսակցությունը: Գեներալ *Չան Կային*, որ Սուն Յաթսենի մահից հետո դարձել էր Գոմինդանի առաջնորդը, ղեկավարեց միավորված Չինաստանը: Նա սկսեց արևմտանվորական ուղիով երկրի արդիականացման գործընթացը:

Տնտեսության մեջ, հատկապես արդյունաբերության ոլորտում, սկսեցին զարգանալ պետական և մասնավոր ձեռնարկությունները: Կարգի բերվեց ու ազգայնացվեց բանկային համակարգը: Ուշագրավ է, որ Մեծ ձգնաժամի տարիներին Չինաստանի արդյունաբերական արտադրանքը ոչ միայն չնվազեց, այլև տարեկան վեց տոկոս աճ ունեցավ: Հաջողվեց սահմանափակել օտարերկրյա կապիտալի գործունեությունը, որ նշանակում էր Չինաստանում տերությունների «բաց դռների» քաղաքականության ավարտ:

Սակայն երկրի ապագայի հարցում այլ

պատկերացումներ ունեին չին կոմունիստները, որոնց առաջնորդ դարձավ *Մաո Ցզեդունը*: Չինաստանում սկսվեց *քաղաքացիական պատերազմ* գոմինդանականների ու կոմունիստների միջև (1928–1937 թթ.): Այն ավարտվեց Չան Կայշիի կողմնակիցների հաղթանակով:

Այս իրավիճակից օգտվեց Ճապոնիան՝ 1937 թ. պատերազմ սկսելով Չինաստանի դեմ: Արտաքին վտանգի դեմ միավորվեցին երեկվա հակառակորդները՝ Չան Կայշին ու Մաո Ցզեդունը: Պայքարը ճապոնական զավթիչների դեմ շարունակվեց մինչև երկրորդ աշխարհամարտի ավարտը:

Ջափահադյալ Ներսի

Հնդկաստանը արդիականացման շեմին: Առաջին աշխարհամարտում Անտանտի տարած հաղթանակի մեջ Հնդկաստանը որոշակի ներդրում ունեցավ: Հնդկական ցորենը և բամբակը էապես օգնեցին դաշնակցային զորքերի պարենի ու հագուստի մատակարարման ապահովմանը, իսկ մոտ մեկ միլիոն հնդիկ զինվորներ մասնակցեցին պատերազմին: Մեծ Բրիտանիան խոստացել էր դրա դիմաց Հնդկաստանին տալ ինքնակառավարման՝ *դոմինիոնի* կարգավիճակ, սակայն երկիրը շարունակեց մնալ որպես անգլիական գաղութ:

Երկրի արդիականացումը դանդաղ էր ընթանում անգլիական գերիշխանության պատճառով: Այնուհանդերձ, երկրի տնտեսությունը այլ գաղութների համեմատ զարգացած էր, հատկապես՝ տեքստիլ արդյունաբերությունը: Գնալով ուժ էր հավաքում ազգային բուրժուազիան, որը սկսեց մրցակցել անգլիական կապիտալի հետ: Հնդկաստանի տնտեսական վիճակը վատացավ Մեծ ձգնաժամի տարիներին: Ահռելի չափեր ընդունեց գործազրկությունը, մանր ու միջին շատ ձեռնարկություններ սնանկացան:

Հետպատերազմյան շրջանում շարունակվեց հնդիկների ազատագրական պայ-

քարը գաղութային տիրապետության դեմ: Այդ պայքարը առաջվա պես գլխավորում էր *Հնդկական ազգային կոնգրես* կուսակցությունը: Մոտակա նպատակը դոմինիոնի կարգավիճակ ձեռք բերելն էր:

Հակազաղութային շարժումը ղեկավարում էր *Մահաթմա Գանդին*, որն առանձնակի հեղինակություն էր վայելում: Նա մշակեց պայքարի իր ուսմունքը, որը 1928 թվականից դարձավ Հնդկական ազգային կոնգրեսի գաղափարախոսությունը: Դրա հիմքում ընկած էր ոչ բռնի դիմադրության սկզբունքը: Այն մերժում էր զինված պայքարի ձևերը և կոչում էր միայն խաղաղ մեթոդներին՝ ցույցեր, հացադուլներ, գործադուլներ և քաղաքացիական անհնազանդություն: Գանդիզմի համաձայն՝ երկրում պետք է հաստատվեր արդարության սկզբունքի վրա կառուցված համընդհանուր բարօրության հասարակություն: Նա այնքան էլ կոչում չէր Հնդկաստանի արդիականացմանը եվրոպական ոգով:

Հակազաղութային պայքարի մեջ ներգրավվեցին նաև մուսուլման հնդիկները, որոնց գլխավորում էր *Մուսուլմանական լիգա* կազմակերպությունը: Նրանք և ձախ ուժերը ավելի արմատական դիրքորոշում ունեին: Անգլիացիներին հաջողվեց խան-

գարել այս ուժերի միավորմանը և նույնիսկ թշնամանք հրահրել նրանց միջև, ինչը բացասաբար անդրադարձավ շարժման ելքի վրա:

Քաղաքացիական անհնազանդության առաջին ալիքը բարձրացավ 1920 թ., երբ զանգվածային բոյկոտի ենթարկվեց ամենայն անգլիականը՝ ապրանքներ, ուսումնական հաստատություններ, վարչակազմը և այլն: Պայքարը որոշ վայրերում ընդունեց նաև ոչ խաղաղ ձևեր: Աստիճանաբար Ազգային կոնգրեսում ձևավորվեց ձախ ազգայնական ուղղությունը՝ *Ջավահարլալ Ներուի* առաջնորդությամբ: Նա կողմնակից էր նաև պայքարի բռնի մեթոդներին:

1931 թ. սկսվեց քաղաքացիական անհնազանդության ևս մեկ հուժկու շարժում,

որի համար առիթ ծառայեց Անգլիայի կողմից Հնդկաստանին դոմինիոնի կարգավիճակ տալու պահանջի մերժումը: Անհնազանդության շարժումը շարունակվեց չորս տարի, բայց Գանդին ու նրա չափավոր կողմնակիցները չհասան գլխավոր նպատակին:

1936 թ. Հնդկական ազգային կոնգրեսի նախագահ ընտրվեց Ներուն: Կուսակցության ջանքերով ձևավորվեց ազգային միասնական ճակատ, որը շարունակեց երկրի ազատագրության համար հակաբրիտանական պայքարը նաև երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին: Դարավոր պայքարից հետո մոտեցել էր Հնդկաստանի անկախության վերականգնման պահը:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Վերհիշեք, թե Ճապոնիայում երբ իրականացվեց արդիականացումը: Ի՞նչ առանձնահատկություններ ունեն Ճապոնական հասարակության արդիականացումը: Ի՞նչ արդյունքներ արձանագրեց երկիրը՝ Առաջին աշխարհամարտի հետ կապված: Ներկայացրեք կառավարող քաղաքական ուժերի փոփոխությունը 1930-ական թվականներին: Ինչո՞ւ Ճապոնիան ընթացավ ռազմականացման և պատերազմի ճանապարհով:
2. Ի՞նչ որոշում կայացրեց Վաշինգտոնի խորհրդածողովը Չինաստանի վերաբերյալ: Բացատրեք «հավասար հնարավորությունների» սկզբունքը: Ներկայացրեք երկրի վիճակը հետպատերազմյան առաջին տարիներին: Ի՞նչ արդյունքներ ունեցավ ազգային մեծ հեղափոխությունը Չինաստանում: Չան Կայշիի կառավարությունը երկրի արդիականացման նպատակով ի՞նչ քայլեր իրականացրեց: Ի՞նչ հետևանք ունեցավ երկարատև քաղաքացիական պատերազմը:
3. Ինչպիսի՞ն էր Հնդկաստանի վիճակը Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո: Ո՞վ և ո՞ր կուսակցությունն էր գլխավորում հնդիկների ազգային-ազատագրական պայքարը 1920-1930-ական թվականներին: Բացատրեք Գանդիի ուսմունքի էությունը: Ո՞վ էր Ներուն: Ներկայացրեք հնդիկների ազատագրական պայքարի ընթացքը և արդյունքները միջպատերազմյան ժամանակաշրջանում:

§ 9. ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՆԱԽՕՐՅԱԿՆ

Միջազգային հարաբերությունների ընդհանուր միպրումները: Աշխարհի զարգացած տերությունների կառավարող շրջանները 1930–ական թթ. հակվեցին այն միտմանը, որ արտաքին քաղաքական խնդիրները կարելի է լուծել միայն ուժի դիրքերից: Դա ստիպեց նրանց մեծացնել ռազմական ներուժը և նախապատրաստվել աշխարհում իրենց դիրքերի ամրապնդմանն ուղղված պայքարի նոր փուլին: Ազգերի լիզան բարդ միջազգային խնդիրների լուծման փորձ չունեին: Դա մեծացնում էր անվտանգությունը Լիգայի հանդեպ: Էական դեր էր խաղում նաև սոցիալական լարվածությունը, որ բնորոշ էր Եվրոպայի և Լատինական Ամերիկայի երկրներին:

Վերսալ–վաշինգտոնյան համակարգը արդեն չէր բավարարում ոչ միայն պարտված պետություններին, այլև հաղթող երկրներից Իտալիային, Ճապոնիային և նույնիսկ Մեծ Բրիտանիային: Վերջինիս անհանգստացնում էր աշխարհում իր ֆինանսական դիրքերի անկումը հոգուտ ԱՄՆ–ի: Վերսալ–վաշինգտոնյան համակարգից 1930–ական թթ. սկզբներին շարունակում էին «կառչել» միայն Ֆրանսիան, որը կրկին զգում էր գերմանական վտանգը, և Փոքր Անտանտի (Հարավսլավիա, Ռումինիա, Չեխոսլովակիա) երկրներն ու Լեհաստանը, որոնք տարածքային ձեռքբերումներ էին ստացել դրա շնորհիվ: Միջազգային հարաբերություններում առկա էին հետևյալ երեք միտումները.

- 1919–1922 թթ. ձևավորված աշխարհակարգի վերանայում, որի օգտին էին հանդես գալիս Գերմանիան, Իտալիան և Ճապոնիան,
- Վերսալ–վաշինգտոնյան համակարգը պահպանելու ձգտում, որի հետևորդ–

ներն էին Ֆրանսիան և Արևելյան Եվրոպայի նրա դաշնակիցները,

- առաջին և երկրորդ խմբի միջև ձկուն կերպով մանևրելու ձգտումը, որի հետևորդներն էին Մեծ Բրիտանիան, ԽՍՀՄ–ը, ինչպես նաև եվրոպական, ասիական և լատինաամերիկյան երկրների մեծ մասը: ԱՄՆ–ը գերադասում էր մեկուսացման քաղաքականությունը:

Խաղաղասիրական ձեռնարկումների ձախողումը: Եվրոպական երկրների մեծ մասի հասարակայնության մեջ ուժեղ էին հակապատերազմական տրամադրությունները: Ազգերի լիգայի նախաձեռնությամբ 1932–1934 թթ. Ժնևում անցկացվեց սպառազինությունների կրճատման ու զինաթափման հարցերին նվիրված միջազգային կոնֆերանս:

Սակայն այդ խնդիրների վերաբերյալ ոչ մի առաջարկ չընդունվեց: Ավելին՝ զինաթափման կոնֆերանսից այն վերածվեց սպառազինման կոնֆերանսի:

Կոնֆերանսում Գերմանիան պահանջեց կրճատել մյուս պետությունների սպառազինությունը կամ հանել այն սահմանափակումները, որ դրվել էին Վերսալյան պայմանագրի կողմից գերմանական սպառազինությունների վրա: Ըստ էության, Գերմանիան պահանջում էր վերացնել Վերսալյան պայմանագրի ռազմական հոդվածները և իրեն անսահմանափակ սպառազինման իրավունք տրամադրել: Դրան դեմ էր միայն Ֆրանսիան: Մեծ Բրիտանիայի, Իտալիայի, Գերմանիայի և ԱՄՆ–ի համատեղ ջանքերով Ֆրանսիայի դիմադրությունը հաղթահարվեց: Ստանալով լրացուցիչ սպառազինվելու թույլտվություն՝ Գերմանիան հե-

ռացավ զինաթափման կոնֆերանսից և 1933 թ. հայտարարեց Ազգերի լիգայից իր դուրս գալու մասին:

Վերսալ-վաշինգտոնյան համա-կարգի փլուզումը: Դեռ 1932 թ. որոշվեց Գերմանիային ազատել փոխհատուցումների վճարման պարտականությունից: Դրանով վերանայվեց Վերսալյան պայմանագրի կարևոր դրույթներից մեկը: Իրադրությունը փոխվում էր նաև Հեռավոր Արևելքում: 1930 թ. Ճապոնիային հաջողվեց հոգուտ իրեն փոխել Վաշինգտոնում հինգ տերությունների միջև կնքված պայմանագրի՝ վերջրյա և ստորջրյա նավատորմին վերաբերող դրույթները: Ճապոնիան ձեռնամուխ եղավ Չինաստանի նվաճման ծրագրին, իսկ Ազգերի լիգան արտահայտվեց ձապոնա-չինական հարաբերությունները կարգավորելու օգտին: Ի պատասխան դրա՝ 1933 թ. Ճապոնիան դուրս եկավ Ազգերի լիգայից: Խաղաղության Վաշինգտոնյան համակարգը Հեռավոր Արևելքում տապալվեց, Ճապոնիան ստացավ ազատություն պատերազմի սանձազերծման համար:

Ջուզահեռաբար շարունակվում էր նաև Վերսալյան համակարգի փլուզման գործընթացը: Հանրաքվեի արդյունքում **Սաարի մարզը**, որ 15 տարի Ազգերի լիգայի կառավարման ներքո էր, 1935 թ. անցավ Գերմանիային: Վերջինս Ֆրանսիայից գնեց Սաարի հանքերը: Դա մեծացրեց Գերմանիայի տնտեսական ներուժը:

Միակողմանիորեն խախտելով Վերսալյան պայմանագրի հոդվածները՝ 1935 թ. մարտին Հիտլերը երկրում մտցրեց ընդհանուր զինվորական ծառայություն, ձեռնամուխ եղավ ուժեղ բանակի ու օդուժի ստեղծմանը: Գերմանական ռազմամոլության վերածնունդը նպաստեցին նաև արևմտյան տերությունների կառավարությունները: 1935 թ. հունիսին Մեծ Բրիտանիայի և Գերմանիայի միջև ստորագրվեց ծովային համաձայնագիր: Այն

թույլ էր տալիս Գերմանիային ռազմածովային նավերի բեռնատարողությունը մեծացնել շուրջ հինգ անգամ, ինչպես նաև կառուցել ստորջրյա նավատորմ:

1935 թ. իտալական բանակը ներխուժեց Ազգերի լիգայի անդամ Եթովպիա և գրավեց նրա մայրաքաղաք Ադիս Աբեբան: Հաջորդ տարի Եթովպիան միացվեց Իտալիային: Իտալիան նույնպես դուրս եկավ Ազգերի լիգայից (1937 թ.):

Այդ ընթացքում Գերմանիան շարունակում էր իր հետևողական քայլերը: 1936 թ. Գերմանիան գրավեց Հռենոսյան ապառազականացված գոտին: Սակայն Ֆրանսիական կառավարությունը ոչինչ չարեց՝ դրանով խրախուսելով Հիտլերին շարունակելու Վերսալյան համակարգի վերանայման գործընթացը:

1938 թ. մարտին գերմանական զորքերն առանց դիմադրության մտան **Ավստրիա**: Ավստրիան որպես ինքնուրույն պետություն դադարեց գոյություն ունենալուց: Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան և ԱՄՆ-ը կրկին գործնական ոչինչ չարեցին: Մեծ Բրիտանիան այն կարծիքին էր, որ Գերմանիայի, Իտալիայի և Ճապոնիայի նպատակը ոչ թե խոշոր պատերազմի սանձազերծումն էր, այլ պատերազմի սպառնալիքի միջոցով որոշակի տարածքների ու ազդեցության ձեռքբերումը:

Անպատժելիությունը ոգևորեց Գերմանիային անցնելու տարածքային նոր ձեռքբերումների: Նրա հայացքն ուղղվեց դեպի Չեխոսլովակիա, որը բարենպաստ ռազմավարական դիրք էր գրավում Եվրոպայի կենտրոնում և ուներ զարգացած արդյունաբերություն: Գերմանիան պահանջեց Չեխոսլովակիայից հօգուտ իրեն հրաժարվել գերազանցապես գերմանական բնակչություն ունեցող Սուդեթի մարզից: Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան մտադիր չէին Չեխոսլովակիայի համար պատերազմելու Գերմանիայի հետ: Խորհրդային Միությունը պատրաստ էր օգնության հասնելու Չեխոսլովակիային: Այ-

դուհանդերձ, անգլիացիների և ֆրանսիացիների ճնշման ներքո Չեխոսլովակիան հրաժարվեց խորհրդային օգնությունից և ընդունեց Գերմանիայի պայմանները:

1938 թ. սեպտեմբերի 29–30–ը Մյունխենում տեղի ունեցավ հանդիպում՝ Չեմբերլենի, Դալադիեի, Հիտլերի և Մուսսոլինիի մասնակցությամբ: Արդյունքում կայացավ «**Մյունխենյան գործարքը**»: Սուդետի մարզը և Չեխոսլովակիայի մի շարք շրջաններ (երկրի տարածքի 1/3–ը) տրվեցին Գերմանիային, Լեհաստանին և Հունգարիային: Հիտլերին հանձնելով չեխական հողերը՝ Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան հույս ունեին, որ Եվրոպայում կայունությունն ապահովված է: Սակայն արդեն 1939 թ. Գերմանիան զավթեց Չեխոսլովակիայի նաև մնացած մասը: Չեխիան և Մորավիան դարձան գերմանական պրոտեկտորատ, իսկ Սլովակիայում ստեղծվեց ֆաշիստական կառավարություն:

Այսպես Եվրոպայում ուժերի հարաբերակցությունը փոխվում էր հօգուտ ֆաշիստական երկրների: 1939 թ. մարտին Գերմանիան զավթեց Լիտվայի Մեմել (ժամանակակից Կլայպեդա) նավահանգստային քաղաքը: Իսկ այնուհետև գրավեց Ազգերի լիգայի վերահսկողության տակ գտնվող Դանցիգ (ժամանակակից Գդանսկ) անկախ քաղաքը: Իտալիան իր հերթին բռնազավթեց Ալբանիան:

Վերսալ–վաշինգտոնյան համակարգը փլուզված էր, իսկ ագրեսորին խաղաղեցնելու քաղաքականությունը՝ ձախողված: Միայն այդ ժամանակ Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան սկսեցին վերանայել իրենց քաղաքականությունը.

- Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի խորհրդարանները հաստատեցին ռազմական մեծ բյուջեներ,
- Լեհաստանի և եվրոպական տարբեր երկրների հետ կնքվեցին փոխադարձ օգնության վերաբերյալ պայմանագրեր,
- 1939 թ. Անգլիան և Ֆրանսիան բանակ-

ցություններ սկսեցին Խորհրդային Միության հետ՝ ագրեսորի դեմ համատեղ գործողությունների վերաբերյալ:

Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան հույս ունեին, որ իրենց կիաջողվի ֆաշիստական ագրեսիան ուղղել ԽՍՀՄ–ի դեմ: Անգլիական կառավարությունը Լոնդոնում գաղտնի բանակցություններ էր վարում Գերմանիայի հետ: Այդ իսկ պատճառով ԽՍՀՄ–ի հետ բանակցություններ սկսելով՝ Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան ձգձգում էին դրանք: ԽՍՀՄ–ի վիճակը բարդանում էր, քանզի 1939 թ. գարնանը Ճապոնիան ռազմական գործողություններ սկսեց նրա դաշնակից Մոնղոլիայի դեմ: Դա ամեն պահի կարող էր վերաճել խորհրդա–ճապոնական պատերազմի: Արդյունքում ԽՍՀՄ–ը բանակցություններ սկսեց Գերմանիայի հետ: **1939 թ. օգոստոսի 23–ին Մոսկվայում** կնքվեց չհարձակման վերաբերյալ **խորհրդա–գերմանական համաձայնագիր**, ինչպես նաև Արևելյան Եվրոպայում ազդեցության ոլորտների սահմանագծման վերաբերյալ գաղտնի արձանագրություն:

Խորհրդային ղեկավարությունը համոզված էր, որ պայմանագրի կնքումը իր համար ձեռնտու է բոլոր առումներով: Նախ՝ ԽՍՀՄ–ն ապահովում էր իր անվտանգությունը Հեռավոր Արևելքում, քանզի Ճապոնիան չէր համարձակվի պատերազմ սկսել առանց Գերմանիայի աջակցության: Բացառվում էր նաև նոր «Մյունխենյան գործարքի» հավանականությունը, այն է՝ ԽՍՀՄ–ի հաշվին Գերմանիային խաղաղեցնելու Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի հնարավոր փորձերը: Պայմանագրին կից գաղտնի արձանագրությամբ ԽՍՀՄ–ը նախկին Ռուսական կայսրության որոշ տարածքների վերադարձի հնարավորություն էր ստանում:

Ազգերի լիգայի ձախողումը, ռազմապետի խմբավորման ձևավորումը:

Վերսալ–վաշինգտոնյան համակարգի փլուզումը Ազգերի լիգայի ձախողումն էր:

Լիզան չկարողացավ զսպել ագրեսոր երկրներին: Ագրեսիայի զոհ դարձան նույնիսկ նրա անդամ երկրները՝ Եթովպիան, Ալբանիան, Ավստրիան և այլն: Հիասթափություն ապրելով՝ տասնյակ երկրներ դուրս եկան Ազգերի լիգայից: Ավելին՝ իրենց նվաճողական քաղաքականությունը հեշտացնելու նպատակով Լիզան լքեցին հենց ագրեսոր երկրները: Իտալա-եթովպական պատերազմն ու 1936 թ. սկսված Իսպանիայի քաղաքացիական պատերազմին միջամտելու ընթացքում Գերմանիայի և Իտալիայի համագործակցությունը արագացրին նրանց միջև դաշինքի կնքումը: Գերմանիան և Իտալիան ստորագրեցին համաձայնագիր Բալկաններում և Դանուբի ավազանում իրենց տնտեսական ազդեցության ոլորտների բաժանման մասին: Այսպես ձևավորվեց գերմանա-իտալական խմբավորումը, որը հայտնի է «Բեռլին-Հռոմ առանցք» անունով:

1936 թ. նոյեմբերի 25-ին Բեռլինում Գերմանիան և Ճապոնիան ստորագրեցին, այսպես կոչված, «Հակակոմինտերնյան պակտը»: Խոսքը վերաբերում էր Կոմունիստական ինտերնացիոնալի դեմ մղվող պայքարում երկու տերությունների համագործակցությանը: Պակտի գաղտնի հավելվածում կողմերը պարտավորվում էին ԽՍՀՄ-ի հետ չկնքել պակտին հակասող քաղաքական համաձայնագիր: Մեկ տարի անց «Հակակոմինտերնյան պակտին» միացավ նաև Իտալիան: Աստիճանաբար իրողություն էր դառնում Բեռլին-Հռոմ-Տոկիո խմբավորումը, որի նպատակը համաշխարհային նոր պատերազմ սանձազերծելու ճանապարհով աշխարհի նոր վերաբաժանումն էր: 1939 թ. մայիսի 22-ին Գերմանիայի և Իտալիայի միջև ստորագրվեց նոր դաշինք, որով նրանց համագործակցությունը դարձավ անշրջելի: Ձևավորվեց Բեռլին-Հռոմ-Տոկիո եռանկյունին:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ո՞ր երկիրն էր շարունակում կառչած մնալ Վերսալ-Վաշինգտոնյան աշխարհակարգից: Ինչո՞ւ էին մնացած տերությունները այս կամ այն չափով դժգոհ դրանից: Ի՞նչ միտումներ էին առկա միջազգային հարաբերություններում 1930-ական թթ.:
2. Խաղաղասիրական ի՞նչ քայլեր ձեռնարկվեցին այս տարիներին: Ինչո՞ւ դրանք հաջողություն չունեցան:
3. Ներկայացրե՞ք Հեռավոր Արևելքում Վաշինգտոնյան համակարգի փլուզման գործընթացը: Գերմանիան ի՞նչ քայլեր իրականացրեց, որոնք փլուզեցին Վերսալյան համակարգը: Պարզաբանե՞ք «Մյունխենյան գործարքի» էությունը: Ինչո՞ւ էին Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան ձգձգում բանակցությունները ԽՍՀՄ-ի հետ: Գնահատե՞ք խորհրդա-գերմանական 1939 թ. օգոստոսի 23-ի համաձայնագիրը:
4. Որո՞նք էին Ազգերի լիգայի ձախողման պատճառները: Ե՞րբ կնքվեց գերմանա-իտալական դաշինքը: Ի՞նչ անունով է հայտնի այդ ռազմաքաղաքական դաշինքը: Ե՞րբ և ո՞ւմ կողմից ստորագրվեց «Հակակոմինտերնյան պակտը»:

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹ

Համաձայնագիր Գերմանիայի, Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի միջև
Մյունխեն, 1938 թ. սեպտեմբերի 29

«Գերմանիան, Միացյալ Թագավորությունը, Ֆրանսիան և Իտալիան, Սուդեթա-գերմանական մարզի զիջման սկզբունքային համաձայնությունից ելնելով, պայմանավորվեցին այդ զիջման հետևյալ պայմանների և ձևերի մասին...», որ անհրաժեշտ է դրա իրագործման համար:

1. Էվակուացիան սկսվում է հոկտեմբերի 1-ից:
2. Միացյալ Թագավորությունը, Ֆրանսիան և Իտալիան համաձայնեցին, որ տարածքներից Էվակուացիան պետք է ավարտվի հոկտեմբերի 10-ին, ընդ որում՝ առկա շինությունները չպետք է քանդվեն, և չեխոսլովակյան կառավարությունը պատասխանատվություն է կրում մարզի շինությունների պահպանության համար:
3. Էվակուացիայի ձևերը մանրամասն սահմանելու է միջազգային հանձնաժողովը, որը պետք է բաղկացած լինի Գերմանիայի, Միացյալ Թագավորության, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և Չեխոսլովակիայի ներկայացուցիչներից:
4. Ըստ փուլերի՝ զորքերի մուտքը գերմանական զերակշիռ բնակչություն ունեցող շրջաններ սկսվում է հոկտեմբերի 1-ից...
Մարզի մնացած մասը, որն ունի գերմանական նկարագիր, վերոհիշյալ հանձնաժողովը պետք է անհապաղ որոշի, և այն պետք է գերմանական զորքերը զբաղեցնեն մինչև հոկտեմբերի 10-ը:
5. Երրորդ հոդվածում հիշատակված միջազգային հանձնաժողովը պետք է նշի այն շրջանները, որտեղ պետք է կայանա հանրաքվե: Այդ շրջաններում մինչև հանրաքվեի ավարտը պետք է գտնվեն միջազգային զորամասեր: Միջազգային հանձնաժողովը նաև պետք է որոշի Սաարի մարզում հանրաքվեի կարգը: Միջազգային հանձնաժողովը պետք է նշանակի նաև հանրաքվեի օրը, բայց ոչ ուշ, քան նոյեմբերը:
6. Սահմանների վերջնական ճշտումը պետք է կատարի միջազգային հանձնաժողովը: Այդ հանձնաժողովին իրավունք է տրվում բացառիկ դեպքերում երաշխավորելու չորս տերություններին... Էթնիկական սկզբունքներից աննշան շեղում այն գոտիները որոշելիս, որոնք ենթակա են հանձնման, առանց հանրաքվեի...»:

ՀԱՐՅԵՐ ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

«Մյունխենի գործարքով» Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան փորձեցին խաղաղեցնել ռազմատենչ Գերմանիան ու ապահովել անվտանգությունը Եվրոպայում. իրականացան արդյոք նրանց հույսերը: Ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ համաձայնագիրը այն ստորագրող կողմերի և Չեխոսլովակիայի համար:

Պատերազմի պատճառները: Վերսալյան հաշտությունից 20 տարի անց աշխարհին ընկավ մի նոր փորձության մեջ: Սկիզբ առավ ու վեց տարի շարունակվեց Երկրորդ աշխարհամարտը: Որո՞նք էին դրա պատճառները:

1930-ական թթ. վերջին ձևավորվել էին աշխարհաքաղաքական երեք հիմնական կենտրոններ, որոնց միջև պայքարի կամ համագործակցության արդյունքներից էր կախված միջազգային անվտանգության և խաղաղության ապահովման հարցը: *Առաջինը* ներկայացնում էին կապիտալիստական աշխարհի ժողովրդավարական երկրները՝ Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի գլխավորությամբ, *երկրորդը*՝ ռազմատենչ ամբողջատիրական երկրների խմբավորումը՝ ի դեմս Գերմանիայի, Իտալիայի և Ճապոնիայի, *երրորդը*՝ սոցիալիստական Խորհրդային Միությունը:

Պատերազմի գլխավոր պատճառներից էր տնտեսական հակամարտությունը: Տերությունների տնտեսական շահերի բախումն ու պայքարն ավելի սրվեց Մեծ ձգնաժամի հետևանքով: Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան ու ԱՄՆ-ը ձգտում էին պահպանելու իրենց հումքի աղբյուրները և իրացման շուկաները: Գերմանիան, Իտալիան և Ճապոնիան ուզում էին ձեռք բերել կամ ընդլայնել իրենց տնտեսական հնարավորությունները գաղութներ և երկրներ նվաճելու միջոցով: Իսկ արդյունաբերական հզոր երկիր դարձած ԽՍՀՄ-ի և մյուս զարգացած տերությունների միջև տնտեսական մրցակցությունն ընդունեց նաև գաղափարական-քաղաքական բնույթ:

Պատերազմի գլխավոր նախաձեռնողները ռազմատենչ երկրներն էին, հատկապես՝ Գերմանիան: Ֆաշիստական գաղափարախոսությունը լիովին ծառայում էր հիտլերյան վարչակարգի՝ համաշխարհա-

յին տիրապետության հասնելու քաղաքականությանը: Գերմանացիները պետք է գերիշխող դառնային ոչ միայն Եվրոպայում, այլ նաև ամբողջ աշխարհում:

Գաղութային տերությունն դառնալու հստակ նպատակ էր հետապնդում նաև Ճապոնիան, որը 1930-ական թթ. սկզբից նախաձեռնել էր նվաճողական քաղաքականություն Հեռավոր Արևելքում: Տարածքային նվաճումներ էր սկսել նաև Իտալիան: Վերջինս Գերմանիայի հետ միասին աջակցեց Իսպանիայում հանրապետական կարգի տապալմանը և Ֆրանկոյի ֆաշիստական վարչակազմի հաստատմանը:

Այս երեք պետություններն իրենց գլխավոր գաղափարական-քաղաքական նպատակ էին հռչակել նաև միջազգային կոմունիստական շարժման դեմ պայքարը, որի պատվարը ԽՍՀՄ-ն էր:

Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան փորձում էին պահպանել իրենց գերիշխող դիրքերը ֆաշիստական պետությունների դեմ պայքարում, ինչը նույնպես էական դեր խաղաց նոր աշխարհամարտի սանձազերծման գործում: Նրանք ամեն կերպ փորձում էին ֆաշիստական խմբավորման ուժերն ուղղել ԽՍՀՄ-ի դեմ: Վերջինս նրանց համար ժողովրդավարությանը սպառնացող վտանգ էր:

Պատերազմի նախօրեին ձևավորվող աշխարհաքաղաքական դասավորությունում ԽՍՀՄ-ը փորձում էր կանխել ռազմատենչ երկրների ծավալապաշտությունը հավաքական անվտանգության համակարգ ստեղծելու միջոցով: Սակայն Խորհրդային Միության և Մեծ Բրիտանիայի ու Ֆրանսիայի միջև առկա փոխադարձ անվստահությունը տապալեց այդ գործընթացը:

Այս իրավիճակում ԽՍՀՄ-ը ստիպված էր կնքելու չհարձակման պայմանագիր Գերմանիայի հետ, ավելին՝ գնաց գաղտնի

համաձայնության Արևելյան Եվրոպան ազդեցության գոտիների բաժանելու հարցում: Այս հանգամանքը նույնպես նպաստեց պատերազմի սանձազերծմանը:

Այսպիսով՝ 1930-ական թթ. ավարտին ձևավորվել էր աշխարհաքաղաքական բարդ իրադրություն: Ուժային երեք հիմնական կենտրոնների միջև սուր հակամարտությունը հանգեցրեց ռազմական նոր համընդհանուր բախման:

Աշխարհամարտի սկիզբը, փուլերը:

Երկրորդ աշխարհամարտի սկիզբն է համարվում 1939 թ. սեպտեմբերի 1-ը, երբ Գերմանիան հարձակվեց Լեհաստանի վրա: Երկու օր անց Անգլիան և Ֆրանսիան Գերմանիային պատերազմ հայտարարեցին: **Այսպիսով՝ Երկրորդ աշխարհամարտը սկսվեց ժողովրդավարական և ֆաշիստական խմբավորումների բախումով:**

Երկրորդ աշխարհամարտի ընթացքը բաժանվում է 5 փուլերի.

- 1) 1939 թ. սեպտեմբերի 1-ից մինչև 1941 թ. հունիսի 21-ը,
- 2) 1941 թ. հունիսի 22-ից մինչև 1942 թ. նոյեմբերը,
- 3) 1942 թ. նոյեմբերից մինչև 1943 թ. ավարտը,
- 4) 1944 թ. սկզբից մինչև 1945 թ. մայիսի 8-ը,
- 5) 1945 թ. մայիսի 9-ից մինչև սեպտեմբերի 2-ը:

Գերմանիան շատ արագ նվաճեց Մոլոտով-Ռիբենտրոպ գաղտնի արձանագրություններով որոշված իր հասանելի լեհական տարածքը:

Այդ նույն ժամանակ խորհրդային զորքերը մտան Լեհաստան՝ Արևմտյան Ուկրաինան և Արևմտյան Բելոռուսիան ազատագրելու: Այդ տարածքները միացվեցին Ուկրաինական և Բելոռուսական ԽՍՀ-ներին:

Սեպտեմբերի 28-ին կնքվեց խորհրդա-գերմանական բարեկամության և սահմանների մասին գաղտնի պայմանագիր: Այսպես լեհական պետությունը դադարեց գոյություն ունենալուց, իսկ նրա տարածքները բաժանվեցին Գերմանիայի և ԽՍՀՄ-ի միջև:

Շուտով ԽՍՀՄ-ը պատերազմ սկսեց Ֆինլանդիայի դեմ (1939 թ. նոյեմբերի 30—1940 թ. մարտի 12) և նրանից գրավեց աշխարհաքաղաքական նշանակություն ունեցող Կարելյան պարանոցն ու Լենինգրադից հյուսիս-արևմուտք ընկած տարածքները:

Պատերազմի սկզբից մինչև հաջորդ տարվա մայիսը Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան ռազմական գործողություններ չիրականացրին Գերմանիայի դեմ, ինչի պատճառով Արևմտյան ձակաոտի այդ պատերազմաշրջանն ստացել է **«պարօրինակ պարերազմ»** անունը: Գերմանիան, օգտվելով նպաստավոր իրավիճակից, 1940 թ. գրավեց Դանիան, Նորվեգիան, Նիդերլանդները, Բելգիան, Լյուքսեմբուրգը:

Հերթը հասավ Ֆրանսիային: Ունենալով զգալի թվով զինուժ և տեխնիկա՝ Ֆրանսիան չկարողացավ լուրջ դիմադրություն ցույց տալ ու շատ կարճ ժամանակում պարտություն կրեց: **1940 թ. հունիսի 22-ի** անձնատվության պայմանագրով Ֆրանսիայի տարածքի 2/3-ը բռնազավթվեց, իսկ մնացած մասում ստեղծվեց խամաճիկային կառավարություն, որի նստավայրը Վիշի քաղաքն էր: Ֆրանսիան դուրս եկավ պատերազմից, նաև պետք է հսկայական ռազմատուգանք վճարեր Գերմանիային:

Ֆրանսիական հայրենասերները, սակայն, չհաշտվեցին նման իրավիճակի հետ: Գեներալ **Շառլ դը Գոլի** գլխավորությամբ ձևավորվեց **«Ազադ Ֆրանսիա»** շարժումը, որը ազատագրական պայքար ծավալեց գերմանական զավթիչների դեմ: Մեծ Բրիտանիան պաշտոնապես ձանաչեց Դը Գոլին որպես այդ շարժման ղեկավար:

Դաշնակցի կորստով Մեծ Բրիտանիայի դրությունը բարդացավ, գերմանական ներխուժման սպառնալիքն ավելի մեծացավ: 1940 թ. մայիսին Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ դարձավ *Ուինսթոն Չերչիլը*, որը կարողացավ ամրապնդել երկրի պաշտպանունակությունը: Կանխվեց գերմանական ցամաքային ուժերի ներխուժումը, իսկ Մեծ Բրիտանիան շարունակեց պատերազմել ընդդեմ ֆաշիստական խմբավորման:

Մեծ Բրիտանիայի նվաճման անհաջող փորձից հետո Գերմանիան այս անգամ շարունակեց ծավալվել Բալկաններում: Մեկը մյուսի հետևից գերմանամետ վարչակարգեր հաստատվեցին Հունգարիայում, Ռումինիայում, Բուլղարիայում, որոնք միացան ֆաշիստական խմբավորմանը:

1941 թ. ապրիլին Գերմանիան և Իտալիան միացյալ ուժերով նվաճեցին Հարավսլավիան և Հունաստանը:

Գերմանա-իտալական և անգլիական զորքերի միջև փոփոխական հաջողություններով պատերազմական գործողություններ էին մղվում նաև Աֆրիկայի հյուսիսում և արևելքում:

Պատերազմի առաջին փուլում իր տարածքային ընդարձակումն էր շարունակում նաև ԽՍՀՄ-ը: 1940 թ. ամռանը խորհրդային բանակի վերահսկողության ներքո խորհրդային կարգեր հաստատվեցին *Լիտվայում, Լատվիայում և Էստոնիայում*: Ռումինիան ստիպված էր զիջելու *Հյուսիսային Բուկովինան և Բեսարաբիան*, որոնց հիման վրա ձևավորվեց *Մոլդովական ԽՍՀ-ն*: Շուտով մերձբալթյան երեք պետությունները և Մոլդովական ԽՍՀ-ն մտան ԽՍՀՄ-ի կազմի մեջ:

Խորհրդային Միության Հայրենական մեծ պատերազմը: Գերմանիան գաղտնի հարձակում էր նախապատրաստում ԽՍՀՄ-ի վրա: 1940 թ. դեկտեմբերին Հիտլերը հաստատել էր «*Բարբարոսա*

պլանը», որով նախատեսվում էր հանկարծակի, ամբողջ ճակատով հարձակում և մի քանի ամսվա ընթացքում Կարմիր բանակի արագ ջախջախում: 1941 թ. *հունիսի 22-ին* Գերմանիայի և նրա դաշնակից երկրների զորքերը (5,5 մլն զինվորական) ներխուժեցին ԽՍՀՄ-ի տարածք: Այսպես սկսվեց Խորհրդային Միության ժողովուրդների *Հայրենական մեծ պատերազմը*, որը դարձավ Երկրորդ աշխարհամարտի բաղկացուցիչ մասը, իսկ Խորհրդա-գերմանական ճակատը՝ աշխարհամարտի գլխավոր ռազմաբեմը: ԽՍՀՄ-ի վրա հարձակումով սկսվեց համաշխարհային պատերազմի երկրորդ փուլը:

Խորհրդային պետության ղեկավարությունը հույս ուներ, որ Գերմանիայի հետ կնքված բարեկամության պայմանագիրը ժամանակ կընձեռի ԽՍՀՄ-ի պաշտպանունակությունն ամրապնդելու համար, սակայն նրա հաշվարկները չարդարացան: Երկրում իրականացված բռնաճնշումները և հատկապես Կարմիր բանակի հրամանատարակազմի մեծ մասի ոչնչացումը, պատերազմին պատրաստ չլինելը ծանր հետևանքներ ունեցան: Գերմանական խմբավորման ուժերը կարճ ժամանակում գրավեցին մերձբալթյան երկրները, Բելոռուսիան, Ուկրաինան, Ռուսաստանի արևմտյան շրջանները, շրջափակեցին Լենինգրադն ու մոտեցան Մոսկվային:

Երկրի ռազմական, քաղաքական և տնտեսական կառավարումը կենտրոնացվեց 1941 թ. *հունիսի 30-ին* ստեղծված *Պաշտպանության պետական կոմիտեի* ձեռքում, որի նախագահն էր *Ի. Ստալինը*: Սկսվեց խորհրդային պետության մարդկային և նյութական ամբողջ ներուժի կազմակերպումը:

Հակահիպերթյան խմբավորման արեղծումը: Եթե պատերազմի նախօրեին և առաջին փուլում ԽՍՀՄ-ը և Մեծ Բրիտանիան ու Ֆրանսիան չկարողացան հա-

մագործակցության եզրեր գտնել, ապա խորհրդային երկրի վրա Գերմանիայի հարձակումը կտրուկ փոխեց ռազմաքաղաքական իրավիճակը:

Մեծ Բրիտանիան, ԱՄՆ-ը և ԽՍՀՄ-ը մի կողմ դրեցին իրենց գաղափարական ու քաղաքական հակասությունները: Նրանց ղեկավարներ *Ի. Ստալինի, Ու. Չերչիլի և Ֆ. Ռուզվելտի* ջանքերով հնարավոր եղավ կարճ ժամանակամիջոցում միավորել երեք տերությունների ուժերը և ստեղծել հակահիտլերյան միություն: Այսպես՝ 1941 թ. հունիսի 22-ին Մեծ Բրիտանիան հայտարարեց պատերազմում ԽՍՀՄ-ին աջակցելու մասին, իսկ հաջորդ օրը դեռևս չեզոք երկիր ԱՄՆ-ը խորհրդային պետությանը տնտեսական օգնություն ցուցաբերելու պատրաստակամություն հայտնեց: Այնուհետև կնքվեցին փոխադարձ օգնության համաձայնագրեր:

1941 թ. դեկտեմբերի 7-ին Ճապոնական ծովային և օդային ուժերը հանկարծակի գրոհեցին Հավայան կղզիներում տեղակայված ամերիկյան *Պիրլ Հարբոր* խոշոր ռազմածովային հենակայանի վրա: ԱՄՆ-ը պատերազմ հայտարարեց Ճապոնիային, իսկ վերջինիս դաշնակիցներ Գերմանիան

և Իտալիան՝ ԱՄՆ-ին: Այսպես պատերազմի երկրորդ փուլում ԱՄՆ-ը պաշտոնապես դարձավ պատերազմի մասնակից:

Նույն ժամանակաշրջանում կարևոր իրադարձություն տեղի ունեցավ խորհրդա-գերմանական ճակատում: Կարմիր բանակը *1941 թ. դեկտեմբերի 6-ին Մոսկվայի* մատույցներում անցավ հակահարձակման և ծանր հարվածներ հասցրեց ֆաշիստական բանակին՝ հետ շարտելով մայրաքաղաքից 400 կմ հեռու: Դա Գերմանիայի առաջին խոշոր պարտությունն էր պատերազմում. կայծակնային պատերազմի «Բարբարոսա պլանը» իսկույն ցնդեց:

Մոսկվայի ճակատամարտում տարած հաղթանակը արագացրեց հակահիտլերյան խմբավորման ստեղծումը: *Վաշինգտոնում* 26 երկրների ներկայացուցիչներ *1942 թ. հունվարի 1-ին* ստորագրեցին Միավորված ազգերի հռչակագիրը: Նրանք հավաստեցին ֆաշիստական խմբավորման երկրների դեմ պատերազմում համագործակցելու և վերջիններիս հետ անջատ հաշտություն չկնքելու իրենց որոշումը: Հակահիտլերյան միության տնտեսական ու ռազմական ուժերը համախմբելու համար ԽՍՀՄ-ը, ԱՄՆ-ը և Մեծ Բրիտանիան միմ-

*Պիրլ Հարբորը
Ճապոնական
հարձակումից հետո*

յանց հետ կնքեցին նոր պայմանագրեր: Ռազմական և քաղաքական գործողությունների համաձայնեցման և հետպատերազմյան աշխարհակարգի սկզբունքների որոշման նպատակով պատերազմի ընթացքում տեղի ունեցան երեք տերությունների ղեկավարների մակարդակով երեք խորհրդաժողովներ: Չերչիլի դիպուկ բնութագրմամբ՝ Գերմանիայի դեմ պատերազմը «դասակարգային չէր»․ անկախ պետականության և ազատության շահը վեր դասվեց գաղափարախոսական շահերից:

Այսպիսով՝ պատերազմի երկրորդ փուլից սկսած՝ նախկին հակադիր երկու կենտրոնները համագործակցեցին ֆաշիզմի ջախջախման նպատակով:

Արևմտական բեկումը պատերազմում: Աշխարհամարտի երրորդ շրջափուլում հակահիտլերյան խմբավորման Մեծ եռյակի զորքերը տարան կարևոր հաղթանակներ, որոնք արմատապես փոխեցին պատերազմի ընթացքը: Դրանցից ամենախոշորը Խորհրդա-գերմանական ճակատում Կարմիր բանակի հաջողություններն էին: *Սուրպիչգրադի* (1942 թ. նոյեմբերի 19—1943 թ. փետրվարի 2) ճակատամարտում գերմանացիները կորցրին 22 դիվիզիա (330 հազար զինվոր), որով սկսվեց արմատական բեկում աշխարհամարտի ընթացքում: Իսկ բեկումն ավարտեց *Կուրսկի* ճակատամարտը (1943 թ. հուլիսի 5—օգոստոսի 23): Ստալինգրադյան հաղթությունը մեծ նշանակություն ունեցավ նաև Հայաստանի ու հայ ժողովրդի համար. կանխվեց Գերմանիայի դաշնակից Թուրքիայի հարձակումը խորհրդային երկրի վրա:

Պատերազմի բոլոր ճակատներում հարձակողական նախաձեռնությունը և ռազմական գործողությունների իրականացման ռազմավարությունն անցավ ԽՍՀՄ-ի և նրա դաշնակիցների ձեռքը: Հակահիտլերյան միության երկրներն ապացուցեցին իրենց տնտեսական, քա-

ղաքական և բարոյահոգեբանական առավելությունները: Անգլո-ամերիկյան զորքերը 1943 թ. աշնանը մտան Իտալիա, Մուսոլինիի վարչակազմը տապալվեց, իսկ նորաստեղծ կառավարությունը ոչ միայն Իտալիան դուրս բերեց պատերազմից, այլ նաև պատերազմ հայտարարեց Գերմանիային: Սակայն շուտով Իտալիա մտան գերմանական զորքերը, և երկիրը բաժանվեց երկու մասի՝ ֆաշիստական և ազատագրված:

Հրատապ խնդիր էր դարձել երկրորդ ճակատի բացումը Եվրոպայում ԱՄՆ-ի ու Մեծ Բրիտանիայի կողմից: Դա կթեթևացներ խորհրդային զորքերի վիճակը Արևելյան ճակատում, ուր ԽՍՀՄ-ը մարդկային ու նյութական ահռելի կորուստներ էր կրում:

Երկրորդ ճակատի բացման հարցը ամենագլխավորն էր Իրանի մայրաքաղաք *Թեհրանում* 1943 թ. նոյեմբերի 28-ից մինչև դեկտեմբերի 1-ը կայացած խորհրդաժողովում: ԱՄՆ-ի նախագահ Ֆ. Ռուզվելտը, Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Ու. Չերչիլը և ԽՍՀՄ Ժողկոմխորհի նախագահ Ի. Ստալինը որոշեցին երկրորդ ճակատը բացել Ֆրանսիայի հյուսիսում 1944 թ. մայիսից ոչ ուշ: Երեք տերությունների ղեկավարները համաձայնվեցին, որ պատերազմից հետո պետք է վերականգնվի լեհական պետությունը, ինչպես նաև երաշխավորեցին Իրանի տարածքային անձեռնմխելիությունը: Համաձայնեցվեցին պատերազմի բոլոր ճակատներում ռազմական գործողությունների ժամկետները և ուղղությունները:

Ազապագրում գերմանական ֆաշիզմից: Պատերազմի չորրորդ փուլում ԽՍՀՄ-ը, ԱՄՆ-ը և Մեծ Բրիտանիան վճռական հարձակումներով որոշեցին հասնել Գերմանիայի և նրա եվրոպական դաշնակիցների ջախջախմանը:

Վերջապես Ֆրանսիայի հյուսիսում բացվեց երկրորդ ճակատը: 1944 թ. հունիսի 6-ին

գեներալ **Դ. Էյզենհաուերի** գլխավորությամբ անգլո-ամերիկյան ուժերը ափ իջան Նորմանդիայում: Մեծ թափ ստացավ Դիմադրության շարժումը, և շուտով Փարիզը, ապա նաև ամբողջ Ֆրանսիան ազատագրվեց գերմանական բռնազավթումից:

Խորհրդային բանակը 1944 թ. լիովին ազատագրեց սեփական երկրի տարածքը: Շուտով ԽՍՀՄ-ը ռազմական գործողությունները տեղափոխեց ֆաշիստների կողմից նվաճված պետությունների տարածք՝ վերջնական նպատակ ունենալով ոչնչացնելու ֆաշիզմը բուն Գերմանիայում: 1944 թ. աշնանից մինչև 1945 թ. գարուն ընկած ժամանակահատվածում Կարմիր բանակի խոշոր զորամիավորումները ակնառվոր հրամանատարներ **Գ. Ժուկովի**, **Կ. Ռոկոսովսկու**, **Հ. Բաղրամյանի**, **Ա. Վասիլևսկու** և ուրիշների գլխավորությամբ պարտության մատնեցին թշնամու հիմնական ուժերին ու մտան Գերմանիա: Մեկը մյուսի հետևից ազատագրվեցին Ռումինիան, Բուլղարիան, Հարավսլավիան, Լեհաստանը, Հունգարիան, Ավստրիայի և Չեխոսլովակիայի մեծ մասը:

Պատերազմի այս վճռական շրջանում տեղի ունեցավ Մեծ եռյակի հերթական

հանդիպումը Ղրիմ թերակղզու **Յալթա** քաղաքում (1945 թ. փետրվարի 4–11-ը): Ստալինը, Ռուզվելտը և Չերչիլը պայմանավորվեցին, որ պատերազմը Եվրոպայում շարունակվելու է մինչև Գերմանիայի անվերապահ անձնատվությունը: Դաշնակիցները համաձայնության եկան ու որոշեցին Գերմանիայի հետպատերազմյան կառուցվածքի սկզբունքները. Գերմանիայի տարածքը, այդ թվում՝ մայրաքաղաք Բեռլինը, բաժանվելու էր չորս ռազմակալական գոտիների ԽՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի միջև: Ռազմատուգանքի չափը սահմանվեց 20 միլիարդ դոլար, որի մոտ կեսը ստանալու էր Խորհրդային Միությունը: Ազատագրված Եվրոպայի մասին հռչակագրով դաշնակից տերությունները հայտարարում էին, որ Եվրոպայում իրենց քաղաքականության նպատակն է վերացնել ֆաշիզմը և օժանդակել ազգերին սեփական ընտրությամբ ստեղծելու ժողովրդավարական կարգեր:

Յալթայում համաձայնություն կայացվեց, որ Գերմանիայի ջախջախումից 2–3 ամիս անց ԽՍՀՄ-ը կմիանա իր դաշնակիցներին ու պատերազմ կսկսի Ճապոնիայի դեմ:

*Ու. Չերչիլը,
Ֆ. Ռուզվելտը,
Ի. Ստալինը
Յալթայում*

Արտմային պայթյունից հետո

Մոտեցել էր Գերմանիայի հատուցման պահը: Նա գրկվել էր իր բոլոր եվրոպական դաշնակիցներից: 1945 թ. ապրիլի 16-ին սկսվեց **Բեռլինի գրավման** խորհրդային զորքերի վճռական հարձակումը: Այս ճակատամարտին մասնակցում էր նաև հայկական 89-րդ Թամանյան դիվիզիան՝ գեներալ Ն. Սաֆարյանի հրամանատարությամբ: Մայիսի 2-ին Բեռլինը հանձնվեց, իսկ մայիսի 8-ի գիշերը ֆաշիստական Գերմանիան ստորագրեց անվերապահ անձնատվության փաստաթուղթը: **Մայիսի 9-ը** ԽՍՀՄ-ում հայտարարվեց **Մեծ հաղթանակի օր** (այն մինչ օրս էլ նշվում է ԱՊՀ երկրներում, այդ թվում՝ Հայաստանի Հանրապետությունում):

Աշխարհամարտի ավարտը: Ռազմական գործողությունները եվրոպայում դադարեցին, սակայն դրանք շարունակ-

վում էին Հեռավոր Արևելքում և Խաղաղ օվկիանոսում:

Մինչ այդ Բեռլինի մոտ գտնվող **Պուլա-դամբադա** քաղաքում տեղի ունեցավ Մեծ եռյակի հերթական հանդիպումը: Այն ընթացավ երկու փուլով՝ 1945 թ. հուլիսի 17-25-ը և հուլիսի 28-ից օգոստոսի 2-ը. դա կապված էր Մեծ Բրիտանիայում տեղի ունեցող ընտրությունների հետ: Խորհրդաժողովի մասնակիցների կազմն այս անգամ որոշ փոփոխություններ կրեց: ԽՍՀՄ-ը նախկինի պես ներկայացնում էր Ստալինը, ԱՄՆ-ի հանկարծամահ եղած նախագահին փոխարինել էր **Հ. Թրումանը**, Մեծ Բրիտանիան սկզբից ներկայացնում էր Չերչիլը, իսկ ընդմիջումից հետո՝ նորանշանակ վարչապետ **Կ. Էպլին:**

Դաշնակիցները վերահաստատեցին Գերմանիայի հետպատերազմյան կառուցվածքի երեք գլխավոր սկզբունքները՝

ապառազմականացում, նացիզմի լիովին վերացում և ժողովրդավարական կարգերի հաստատում: Երկրի տարածքը բաժանվեց չորս գոտիների: Գերմանական Ֆաշիզմը հայտարարվեց օրենքից դուրս, իսկ պատերազմի գլխավոր հանցագործներին դատելու համար կյանքի կոչվեց միջազգային դատական ատյանը: Այն գործեց *Նյուրն-բերգում* (1945 թ. նոյեմբերի 20–ից մինչև 1946 թ. հոկտեմբերի 1–ը): Պատերազմական հանցագործներից 12–ը դատապարտվեցին մահվան, մնացածները՝ ցմահ կամ տարբեր ժամկետներով բանտարկության:

Պոտսդամի խորհրդաժողովի որոշմամբ Գերմանիայի նախկին դաշնակիցների հետ հաշտության պայմանագրեր կնքելու նպատակով ստեղծվեց ԽՍՀՄ–ի, ԱՄՆ–ի, Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Զինաստանի արտաքին գործերի նախարարներից կազմված խորհուրդ: Վերականգնվեց Լեհաստան պետությունը, որին հանձնվեցին գերմանական որոշ տարածքներ:

Մինչև խորհրդաժողովի սկսվելը կուլիսներում ԽՍՀՄ արտգործոժողովում Վ. Մոլոտովը և Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարար Է. Իդենը քննարկեցին Հայկական հարցը: Այն արծարծվեց նաև խորհրդաժողովի մի քանի նիստերի ընթացքում: Սակայն առավելապես Մեծ Բրիտանիայի ջանքերի շնորհիվ Թուրքիայի հանդեպ ԽՍՀՄ տարածքային պահանջների հարցը չլուծվեց, դրա դիմաց խորհրդային տերությունը ստացավ գերմանական Քյոնիգսբերգի մարզը: Պոտսդամում Ստալինը հավաստիացրեց, որ ԽՍՀՄ–ը պատերազմ կհայտարարի Զապոնիային, իսկ դրա դիմաց ստանալու էր Հարավային Սախալինը և Կուրիլյան կղզիները:

Համաժողովի ավարտից մեկ շաբաթ անց խորհրդային բանակը ռազմական գործողություններ սկսեց Զապոնիայի դեմ Զինաստանի հյուսիս–արևելքում: Կարճ ժամկետում ճապոնական մեկմիլիոնանոց ցամաքային բանակը ջախջախվեց: Դաշ-

նակիցներն այդ ընթացքում հաղթանակներ տարան Խաղաղ օվկիանոսում և Հնդկաչին թերակղզում:

Զապոնիային անձնատվության ստիպելու և աշխարհին իր նորաստեղծ զանգվածային ոչնչացման զենքը ցուցադրելու նպատակով ԱՄՆ–ը 1945 թ. *օգոստոսի 6–ին* ատոմային ռումբ նետեց ճապոնական *Հիրոսիմա* քաղաքի, իսկ երեք օր անց՝ *Նագասակի* քաղաքի վրա: Դա միջուկային զենքի պատերազմական կիրառման առաջին դեպքն էր պատմության մեջ: Զոհվեցին հարյուր հազարավոր խաղաղ բնակիչներ: 1945 թ. *սեպտեմբերի 2–ին* ստորագրվեց Զապոնիայի անվերապահ անձնատվության փաստաթուղթը: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմն ավարտվեց:

Պատերազմի հետևանքները և

արդյունքները: Երկրորդ աշխարհամարտը մի քանի անգամ ավելի սարսափելի և ողբերգական էր իր պատճառած վնասներով, քան Առաջինը: Պատերազմի մեջ էր ներգրավվել 72 պետություն, որտեղ ապրում էր երկրագնդի բնակչության մոտ 80%–ը՝ 1,7 մլրդ մարդ: Ռազմական գործողություններ ծավալվեցին 40 երկրների սահմաններում՝ ընդգրկելով մի հսկայական տարածք Եվրոպայում, Ասիայում, Աֆրիկայի հյուսիսում, օվկիանոսներում ու ծովերում: Բանակ էր զորակոչվել 110 մլն մարդ: Զոհվեց մոտ 65 մլն մարդ: Միայն ԽՍՀՄ–ի մարդկային կորուստները կազմեցին 27 միլիոն:

Պատերազմի ընթացքում կիրառվեցին զիտության և տեխնիկայի նորագույն նվաճումների հիման վրա ստեղծված զենքի նոր տեսակներ, այդ թվում՝ ատոմային ռումբը:

Պատերազմը լուրջ հետևանքներ ունեցավ նաև խաղաղ բնակչության համար: Ծանր, երկարացված աշխատանքային ռեժիմը, սննդի պակասը, ցուրտը, սովը, ռմբակոծությունները դարձել էին սովորական երևույթ: Հատկապես մեծագույն ող-

բերգություն էր համակենտրոնացման ճամբարներում խաղաղ բնակչության կուտակումը և ոչնչացումը: Ամենուր խախտվում էին պատերազմելու միջազգայնորեն ընդունված նորմերը:

Աշխարհամարտն ունեցավ նաև ծանր հոգեբանական ազդեցություն: Միլիոնավոր մարդիկ կորցրին հավատը քաղաքակրթության առաջադիմական ապագայի հանդեպ:

Այդուհանդերձ, պատերազմն արձանագրեց նաև դրական արդյունքներ: Փոխվեց աշխարհաքաղաքական դասավորությունը երկրագնդի վրա, բացվեցին զարգացման լավատեսական հեռանկարներ:

Պատերազմն ակնառու ապացուցեց, որ նման կարգի ռազմական բախումը սպառնալիք է մարդկության գոյությանը, նրա ստեղծած քաղաքակրթական արժեքներին:

Յալթայի խորհրդաժողովի համաձայն՝ միջազգային անվտանգության և խաղաղության պահպանման նպատակով ստեղծվեց նոր համաշխարհային կառույց՝ Միավորված ազգերի կազմակերպությունը:

Կարևոր արդյունքներից էր ռազմատենչ ֆաշիստական երկրների ջախջախումը, որոնց գոյությունն իսկ սպառնալիք էր քաղաքակրթությանը:

Պատերազմի ժամանակ սկիզբ առավ ու հետո շարունակվեց համաշխարհային գաղութային համակարգի փլուզման գործընթացը:

Կապիտալիստական աշխարհի ժողովրդավարական երկրները և սոցիալիստական ԽՍՀՄ-ը կարողացան կամք դրսևորել ու, համագործակցության լավագույն օրինակ ցուցադրելով, մեծագույն աղետից փրկել աշխարհի ազգերին և պետություններին:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Վերհիշենք, թե ռազմաքաղաքական ինչ խմբավորումներ էին ձևավորվել պատերազմի նախօրեին: Ներկայացրենք Երկրորդ աշխարհամարտի պատճառները:
2. Երբ և ո՞ր իրադարձությամբ սկսվեց Երկրորդ աշխարհամարտը: Քանի՞ փուլերի է բաժանվում Երկրորդ աշխարհամարտի պատմությունը: Նշենք առաջին փուլի արդյունքները: Տարածքային ինչ ձեռքբերումներ ունեցավ ԽՍՀՄ-ը:
3. Բացատրենք «տարօրինակ պատերազմ» հասկացությունը: Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ Ֆրանսիան չկարողացավ լուրջ դիմադրություն ցույց տալ գերմանաֆաշիստական զորքերին:
4. Երբ հիտլերյան Գերմանիան հարձակվեց ԽՍՀՄ-ի վրա: Որո՞նք էին Կարմիր բանակի անհաջողությունների գլխավոր պատճառները: Ո՞ր ժամանակաշրջանն է ընդգրկում պատերազմի երկրորդ շրջափուլը:
5. Երբ է ձևավորվել հակահիտլերյան միությունը: Ինչո՞ւ հնարավոր եղավ գաղափարաքաղաքական մինչ այդ հակամարտ երկրները՝ ԽՍՀՄ, ԱՄՆ և Մեծ Բրիտանիա, միավորվել մեկ խմբավորման մեջ:
6. Երբ և ո՞ր ձևատամարտերի շնորհիվ տեղի ունեցավ արմատական բեկում Երկրորդ աշխարհամարտի ընթացքում՝ հոգուտ հակահիտլերյան միության:
7. Ներկայացրենք պատերազմի չորրորդ փուլի հիմնական արդյունքները: Ո՞ր խորհրդաժողովում վճռվեց Եվրոպայում երկրորդ ձևատ բացելու խնդիրը: Երբ է ավարտվել Խորհրդային Միության Հայրենական մեծ պատերազմը:
8. Ի՞նչ կարևորագույն որոշումներ կայացրին Յալթայի ու Պոտսդամի խորհրդաժողովները: Երբ ավարտվեց Երկրորդ աշխարհամարտը:
9. Ներկայացրենք պատերազմի գլխավոր հետևանքներն ու արդյունքները:

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹ

Հայկական հարցի արծարծումը Պոտսդամի խորհրդաժողովում (6-րդ նիստի գրառումից)
1945 թ. հուլիսի 22, ժ. 17 անց 07 թ.

Ստալինի առաջարկով ԽՍՀՄ-ի դիրքորոշումը խորհրդա-թուրքական սահմանի մասին պարզաբանում է արտգործադրող Մոլոտովը.

«... Որոշ մասերում ԽՍՀՄ-ի և Թուրքիայի միջև եղած սահմանը մենք համարում ենք անարդարացի: Իսկապես, Խորհրդային Հայաստանից և Խորհրդային Վրաստանից Թուրքիան տարածքներ պոկեց. դա Կարսի, Արդվինի և Արդահանի մարզերի հայտնի տարածքն է: Ահա Թուրքիայի պոկած տարածքի քարտեզը (հանձնում է քարտեզը): Այդ պատճառով էլ ես հայտարարեցի, որ դաշնակցային պայմանագիր կնքելու համար պետք է կարգավորել Վրաստանից և Հայաստանից պոկած տարածքների հարցը՝ այդ տարածքը վերադարձնել նրանց...»:

ՀԱՐՑԵՐ ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹԻ ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ

Ինչո՞ւ Խորհրդային Միությունը բարձրացրեց Թուրքիայի նկատմամբ տարածքային պահանջի հարցը: Արդյո՞ք ձիշտ էր Մոլոտովը՝ ասելով, թե Թուրքիան պոկել է այդ տարածքները Հայաստանից ու Վրաստանից: Հիմնավորե՞ք պատասխանը:

§ 1. ՍԱՌԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Ուժերի նոր դասավորությունը:

Երկրորդ աշխարհամարտից հետո ձևավորվեց աշխարհաքաղաքական նոր իրավիճակ: Ասպարեզից ժամանակավորապես հեռացան Գերմանիան, Իտալիան, Ճապոնիան: Մեծ Բրիտանիան Արևմուտքի առաջատար տերության կարգավիճակը զիջեց ԱՄՆ–ին: Պատերազմի հետևանքով թուլացած Ֆրանսիան այլևս չէր կարող պահպանել նախկին՝ Վերսալ–վաշինգտոնյան աշխարհակարգում ունեցած իր դերը:

Հաղթող պետություններից գերակշիռ դիրք ստացան **ԽՍՀՄ-ը և ԱՄՆ-ը**, որոնք դարձան համաշխարհային քաղաքականության նոր կենտրոններ: Եվրոպակենտրոն աշխարհը մնաց անցյալում, ավելին՝ Եվրոպան ինքը դարձավ ԱՄՆ–ի և ԽՍՀՄ–ի ազդեցության ոլորտների բաժանման տարածաշրջան:

Ֆաշիզմի նկատմամբ տարած հաղթության մեջ ունեցած իր ներդրման շնորհիվ աննախադեպ աճել էր ԽՍՀՄ–ի հեղինակությունը: Ընդլայնվել էր նրա ազդեցության ոլորտը ոչ միայն Եվրոպայում, այլ նաև Ասիայում: Խորհրդային բանակի կողմից ազատագրված եվրոպական երկրներում շատ արագ ձևավորվեցին խորհրդամետ վարչակարգեր, իսկ մյուս երկրներում մեծ թափ էր հավաքել կոմունիստական շարժումը: Կար իրական հնարավորություն, որ այդտեղ էլ կհաստատվեն սոցիալիստական վարչակարգեր: Խորհրդային Միության նկատմամբ աճել էր եվրոպացիների հետաքրքրությունը, իսկ սոցիալիզմի մասին նրանց պատկերացումները

խորհրդանշվում էին քաղաքակրթական կարևոր արժեքներով՝ ազատություն, խաղաղություն, սոցիալական արդարություն, ստեղծագործ աշխատանք:

ԽՍՀՄ ղեկավար Ի. Ստալինը օգտագործեց այս կացությունը՝ նպաստելով Եվրոպայում և Ասիայում սոցիալիստական նոր պետությունների առաջացմանը:

Արևմտյան կապիտալիստական աշխարհում անվիճելի առաջատար դարձած ԱՄՆ–ը չէր կարող համակերպվել ԽՍՀՄ–ի քաղաքական ազդեցության ծավալման հետ: Որպես հետևանք՝ ԱՄՆ–ը և ԽՍՀՄ–ը չկարողացան պահպանել պատերազմի տարիներին ձևավորված համագործակցային հարաբերությունները: Կրկին առաջին տեղ մղվեցին գաղափարախոսական և քաղաքական հակասությունները: Դրանց խորքում ընկած էին **երկու գերտերությունների համաշխարհային գերիշխանության հասնելու ձգտումները:**

Սառը պայտերազմի սկիզբը: Աշխարհամարտի ավարտական փուլում Մեծ եռյակի միջև դրսևորված շահերի բախումը կարճ ժամանակ անց վերաճեց բացահայտ առձակատման: ԱՄՆ–ը և նրա դաշնակից Մեծ Բրիտանիան փորձեցին օգտագործել ամերիկյան միջուկային զենքի մենաշնորհը և ԽՍՀՄ–ի հետ հարաբերություններում անցան նաև սպառնալիքների կիրառման: Դրա ցայտուն դրսևորումը եղավ Մեծ Բրիտանիայի նախկին վարչապետ **Չերչիլի** ելույթը **Ֆուլթոն քաղաքում 1946 թ. մարտի 5–ին:**

Նրա ճառն ընդունված է անվանել *սառը պատերազմի սկիզբ*: Չերչիլը հայտարարեց, որ Խորհրդային Միությունը փորձում է աշխարհում անսահմանափակ կերպով տարածել իր ռազմական ուժերը և գաղափարական-քաղաքական դրույթները: Որպես ապացույց՝ նա նշեց, որ Եվրոպայի վրա իջել է երկաթե վարագույր, իսկ Արևելյան ու Կենտրոնական Եվրոպայի պետությունները և ժողովուրդներն ընկել են «Մոսկվայի վերահսկողության տակ»: ԱՄՆ-ից ու Ազգերի բրիտանական համագործակցության տարածքից բացի, մյուս տեղերում կոմունիստական կուսակցությունները աճող սպառնալիք են «բրիտանական քաղաքակրթությանը»: Ուժերի հավասարակշռության «նախկին դրույթը» հնացել է, անհրաժեշտ է միավորել ամբողջ անգլոսաքսոնական աշխարհի ուժերը: Չերչիլն առաջարկում էր ԽՍՀՄ-ի դեմ օգտագործել ատոմային զենքի սպառնալիքը, նույնիսկ կիրառել այն:

ԱՄՆ-ի նախագահ Թրումանը 1947 թ. փետրվարին Կոնգրեսին հղված իր ուղերձում ձևակերպեց Եվրոպան խորհրդային ծավալապաշտությունից փրկելու ծրագիրը: Նախատեսվում էր մեծածավալ տնտեսական օգնություն տրամադրել եվրոպական երկրներին և ստեղծել արևմտյան երկրների ռազմաքաղաքական խմբավորում ԱՄՆ-ի հովանու ներքո: ԽՍՀՄ-ի սահմանագծի երկայնքով տեղակայվելու էին ամերիկյան ռազմակայաններ, անհրաժեշտության դեպքում կկիրառվեին նաև զինված ուժեր՝ ընդդեմ ԽՍՀՄ-ի ու նրա դաշնակիցների: *Թրումանի «դրույթը» (դոկտրինան)* երկու գլխավոր նպատակ էր հետապնդում՝ չթույլատրել ԽՍՀՄ-ի և նրա գաղափարախոսության հետագա տարածումը, իսկ հնարավորության դեպքում նաև հետ շարտել ԽՍՀՄ-ին իր ազդեցության նախկին սահմանները:

ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքական նոր կուրսի գործադրման առաջին քայլը եղավ

Ուինսթոն Չերչիլ

Մարշալի պլանը, որով 1948–1951 թթ. 12,4 մլրդ դոլար տրամադրվեց Արևմտյան Եվրոպայի երկրներին: Դրա շնորհիվ կտրուկ աճեց ԱՄՆ-ի ազդեցությունը այդ երկրներում:

Գաղափարախոսական հակամարտությունը դրսևորվեց նաև գերտերությունների ներքին կյանքում: Այլախոհության ճնշումը, «հակապետական» գործունեության համար հազարավոր մարդկանց հալածանքների և պատժի ենթարկելը դարձան սովորական երևույթ:

ԱՄՆ-ի և ԽՍՀՄ-ի դիմակայությունը չվերածվեց նրանց միջև պատերազմի: Սակայն միջուկային զենքի կիրառման սպառնալիքը, տնտեսական, քաղաքական և հոգևոր-մշակութային առձակատումը մշտական վտանգ էին ներկայացնում միջազգային խաղաղությանն ու անվտանգությանը: Ահա թե ինչու 1946 թ. *մինչև 1980-ական թթ. վերջերը բնութագրվել է որպես սառը պատերազմ*:

Արևմտյան և Արևելյան խմբավորումների ձևավորումը:

ԱՄՆ-ը և ԽՍՀՄ-ը աշխարհի երկրների ու ժողովուրդների առջև դնում էին զարգացման երկու հեռանկար՝ կապիտալիստական կամ սոցիալիստական: Գերտերությունները փորձում էին ժողովրդավարության, ազատության, հավասարության, մարդու իրավունքների պաշտպանության կամ սոցիալիզմի հաստատման քողի տակ հասնել համաշխարհային գերիշխանության: Այդ նպատակին հետամուտ՝ նրանք օգտագործում էին իրենց ողջ ներուժն ու հնարավորությունները: ԱՄՆ-ը հայտարարում էր, որ պայքարում է «ազատ աշխարհը» կոմունիզմի վտանգից փրկելու համար: Իր հերթին Խորհրդային Միությունը հավաստիացնում էր, որ պայքարում է իմպերիալիզմի (կայսերապաշտության) շահագործումից աշխարհի ժողովուրդներին ու երկրներին ազատագրելու և ամբողջ աշխարհում կոմունիզմի (համայնավարության) հաղթանակին հասնելու համար:

Սառը պատերազմի ազդարարումից հետո պարզ դարձավ, որ աշխարհը բաժանվում է երկու բևեռների: Աստիճանաբար ԱՄՆ-ի և ԽՍՀՄ-ի շուրջ ձևավորվեցին միմյանց հակադիր երկու խմբավորումներ: Այս առումով շրջադարձային էր 1949 թ.:

Ապրիլի 4-ին Վաշինգտոնում տասներկու երկրներ ստորագրեցին **Հյուսիսատլանտյան դաշինքի** (ՆԱՏՕ) ստեղծման պայմանագիրը: Ստեղծման պահին ՆԱՏՕ-ի կազմ մտան ԱՄՆ-ը, Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան, Իտալիան, Բելգիան, Դանիան, Նորվեգիան, Նիդերլանդները, Լյուքսեմբուրգը, Պորտուգալիան, Իսլանդիան և Կանադան: Երեք տարի անց նրա անդամ դարձան Հունաստանը և Թուրքիան, իսկ 1955 թ.՝ Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետությունը (Արևմտյան Գերմանիա): Ռազմաքաղաքական այս խմբավորումը պետք է ապահովեր Արևմուտքի երկրների

անվտանգությունը խորհրդային սպառնալիքից: Անդամ երկրները վտանգի դեպքում ռազմական օգնություն պետք է ցուցաբերեին միմյանց:

Ջուգահեռաբար ընթանում էր սոցիալիստական աշխարհի ձևավորման ու ԽՍՀՄ-ի շուրջ համախմբման գործընթացը: Իրողություն դարձավ **սոցիալիզմի համաշխարհային համակարգը**: 1945–1948 թթ. սոցիալիստական պետություններ դարձան Հարավսլավիան, Հյուսիսային Վիետնամը, Ալբանիան, Բուլղարիան, Լեհաստանը, Հունգարիան, Ռումինիան, Չեխոսլովակիան, Հյուսիսային Կորեան: ՆԱՏՕ-ի ստեղծման տարում նրանց միացան Չինաստանը և Արևելյան Գերմանիան: Մինչ այդ արևմտյան աշխարհին էր հարել Արևմտյան Գերմանիան (ամերիկյան, անգլիական և ֆրանսիական գոտիների միավորմամբ):

Նույն՝ 1949 թ. Արևելյան Եվրոպայի երկրների մեծ մասը տնտեսապես միավորվեց **Տարեսական փոխօգնության խորհուրդ (ՏՓԽ)** կոչվող կազմակերպության մեջ: Երեք տարվա ընթացքում ԽՍՀՄ-ը անդամ երկրներին տրամադրեց 3 մլրդ դոլարի արտոնյալ վարկ:

Այսպիսով՝ 1949 թ. աշխարհը պառակտվեց ոչ միայն ռազմաքաղաքական, այլ նաև տնտեսական առումով: Արևմուտք-Արևելք բաժանումը դարձավ նոր աշխարհակարգի բնութագրիչը:

ԽՍՀՄ-ի շուրջ արևելաեվրոպական երկրների ռազմաքաղաքական խմբավորումը պաշտոնապես ձևակերպվեց միայն **1955 թ. մայիսի 14-ին**, երբ **Վարշավայում** ԽՍՀՄ-ը, Ալբանիան, Բուլղարիան, ԳժՀ-ն (Գերմանիայի Ժողովրդավարական Հանրապետություն), Լեհաստանը, Հունգարիան, Ռումինիան և Չեխոսլովակիան ստորագրեցին պաշտպանական դաշինքի ստեղծման վերաբերյալ պայմանագիր: Այսպես ավարտվեց աշխարհի բաժանումը երկու բևեռների՝ կապիտալիստական և սոցիալիստական:

Սպառազինությունների մրցավազքը: Տեղական պատերազմները:

Սառը պատերազմի ժամանակաշրջանի բնորոշ կողմերից էր զենքի նորագույն տեսակների, հատկապես զանգվածային ոչնչացման զենքի, պատերազմի վարման եղանակների կատարելագործման մրցավազքը: ԱՄՆ-ը և ԽՍՀՄ-ը տարեկան միլիարդավոր դոլարներ էին ծախսում սպառազինությունների ասպարեզում հակառակորդին գերազանցելու նպատակով: 1949 թ. ԽՍՀՄ-ը նույնպես ստեղծեց ատոմային զենք, իսկ չորս տարի անց փորձարկեց աշխարհում առաջին ջերմամիջուկային ռումբը: ԱՄՆ-ում ստեղծվեցին ռազմավարական ռմբակոծիչներ, իսկ ի պատասխան դրան՝ ԽՍՀՄ-ում՝ միջմայրցամաքային հրթիռներ: Տիեզերքի նվաճումից հետո մրցավազքը տեղափոխվեց նաև այս ոլորտ: Հետագայում միջուկային զենքին տիրապետող տերություններ դարձան նաև Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան, Չինաստանը (հետսառը պատերազմյան շրջանում՝ նաև Իսրայելը, Հնդկաստանը, Պակիստանը): Ինչպես այն ժամանակներում, այնպես էլ մեր օրերում մարդկության գլխին դեռ կախված է միջուկային պատերազմի և դրա հետևանքով համաշխարհային քաղաքակրթության վերացման վտանգը:

ԱՄՆ-ն, ապավինելով իր տնտեսական ավելի մեծ հզորությանը, ԽՍՀՄ-ին ներքաշեց սպառազինությունների մրցավազքի մեջ, որպեսզի տնտեսապես հյուծի իր հակառակորդին: Այդ մրցավազքը մեծ վնաս էր հասցնում ԽՍՀՄ-ի տնտեսությանը, ինչն էլ դարձավ խորհրդային գերտերության կործանման գլխավոր պատճառներից մեկը:

Հիշտ է, միջուկային զենքը սպառնալիք էր ողջ մարդկությանը, սակայն դրա առկա-

յությունը երկու գերտերություններին հետ պահեց միմյանց դեմ պատերազմելու ծրագրերից: Նրանց միջև ռազմական հակամարտությունը դրսևորվեց տարածաշրջանային կամ տեղական պատերազմների տեսքով:

Առաջինը *կորեական պատերազմն* էր (1950–1953 թթ.): Այն ցույց տվեց, որ նման բախումը կարող է վերածվել երկու գերտերությունների բախման: ԱՄՆ-ը նույնիսկ փորձեց կիրառել ատոմային զենք, սակայն վախեցավ ԽՍՀՄ-ի համապատասխան քայլից: ԽՍՀՄ-ը, Չինաստանը և մյուս սոցիալիստական երկրները օգնեցին Կորեայի Ժողովրդադեմոկրատական Հանրապետությանը: Պատերազմի արդյունքում Կորեան մնաց բաժանված երկու պետության՝ սոցիալիստական ԿԺԴՀ-ի և կապիտալիստական Հարավային Կորեայի: Այսպիսի ճակատագրի արժանացան Գերմանիան ու Վիետնամը, որոնք տարբեր ժամանակահատվածներով մնացին պառակտված երկու մասի: Կորեան մինչ օրս էլ երկատված վիճակում է:

Հետագա տարիներին ևս տեղի ունեցան բազմաթիվ տեղական կամ տարածաշրջանային պատերազմներ, որոնց բացահայտ կամ քողարկված միջամտում էին ԽՍՀՄ-ը և ԱՄՆ-ը: Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտից մինչև 1982 թ. աշխարհում տեղի են ունեցել 255 պատերազմներ և ռազմական բախումներ: Դրանցից շատերը կարող էին դառնալ երրորդ աշխարհամարտի նախերգանք, քանի որ այդ ռազմական բախումներին միջամտում էին ՆԱՏՕ-ն և Վարշավայի պայմանագրի կազմակերպությունը:

Այսպիսով՝ սառը պատերազմի տարիներին մարդկային քաղաքակրթությունը երրորդ աշխարհամարտի սպառնալիքի տակ էր:

Հյուսիսատլանտյան դաշինքի (ՆԱՏՕ) արեղծման 50-ամյակին նվիրված խորհրդածրոջով
Վաշինգտոն, 1999 թ. ապրիլի 24

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչպիսին էր ուժերի հարաբերակցությունը և աշխարհաքաղաքական դասավորությունը երկրորդ աշխարհամարտից հետո:
2. Վերհանք հետպատերազմյան շրջանում դաշնակից երկրների՝ ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի և ԽՍՀՄ-ի միջև հարաբերությունների սրման պատճառները: Ի՞նչ է սառը պատերազմը: Ե՞րբ սկսվեց այն, ո՞ր ասպարեզներում դրսևորվեց:
3. Ի՞նչ էր իրենից ներկայացնում Մարշալի պլանը, ո՞րն էր դրա գլխավոր նպատակը: Ինչո՞ւ Արևելյան Եվրոպայի երկրները հայտնվեցին Խորհրդային Միության ազդեցության ոլորտում:
4. Ներկայացրե՞ք Արևմտյան և Արևելյան խմբավորումների ձևավորման ընթացքը:
5. Ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ սպառազինությունների մրցավազքը: Ի՞նչ վերաբերմունք ունեին ԱՄՆ-ը և ԽՍՀՄ-ը տեղական պատերազմներին, ո՞րն էր դրանց գլխավոր վտանգը:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

ՆԱՏՕ և Վարշավյան դաշինք կառույցները ներկայացրե՞ք գծապատկերով:

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹ

Չերչիլի ճառը ԱՄՆ-ի Ֆուլտոն քաղաքում
1946 թ. մարտի 5

«Շտետտինից՝ Բալթիկայում, մինչև Տրիեստը՝ Ադրիատիկում, երկաթյա վարագույր է իջել մայրցամաքի վրա: Այդ գծից այն կողմ պահվում են Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայի հնագույն պետությունների բոլոր գանձերը: Վարշավան, Բեռլինը, Պրահան, Վիեննան, Բուդապեշտը, Բելգրադը, Բուխարեստը, Սոֆիան՝ այս բոլոր հայտնի քաղաքները և այդ շրջանների բնակչությունը գտնվում են խորհրդային գոտում և ենթարկվում են այս կամ այն ձևով ոչ միայն խորհրդային ազդեցությանը, այլ նաև Մոսկվայի զգալիորեն ուժեղացող վերահսկողությանը... Բացառությամբ Ազգերի բրիտանական համագործակցության և ԱՄՆ-ի, ուր կոմունիզմը գտնվում է սաղմնային վիճակում, կոմկուսները կամ հինգերորդ շարասյունները գնալով մեծացող սպառնալիք և վտանգ են ներկայացնում քրիստոնեական քաղաքակրթության համար...

Մենք չենք կարող թույլ տալ մեզ հենվելու ուժերի աննշան գերակշռության վրա՝ դրանով իսկ ստեղծելով ուժերը փորձարկելու գայթակղություն:

Եթե Ազգերի համագործակցության անգլախոս բնակչությանը հավելենք ԱՄՆ-ը և հաշվի առնենք, թե ինչ կնշանակի նման համագործակցությունը ծովում, օդում, գիտության և արդյունաբերության բնագավառում, ապա գոյություն չի ունենա ուժերի ոչ մի երեւում և վտանգավոր հարաբերակցություն»:

ՀԱՐՅԵՐ ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹԻ ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ

Ինչո՞ւ Չերչիլն իր ճառում նման մտքեր արտահայտեց: Մեր օրերում կա՞ արդյոք սառը պատերազմի վերսկսման վտանգ: Հիմնավորե՞ք ձեր պատասխանը:

Երկրենե աշխարհը: Առաջին համաշխարհային պատերազմի արդյունքում ի հայտ եկած Վերսալ-Վաշինգտոնյան համակարգը աշխարհակարգերի մեջ ամենակարճակյացն էր և ավարտվեց Երկրորդ համաշխարհային պատերազմով:

Դրանից հետո ստեղծված նոր աշխարհակարգը ստացավ *Յալթա-պոդսոլսկայան համակարգ* անվանումը:

Հակահիտլերյան խմբավորման փլուզման արդյունքում ի հայտ եկած նոր համակարգի բնորոշ գծերից էր երկու հասարակական-քաղաքական ճամբարների՝ Արևմտյան և Արևելյան, ստեղծումը: Դրանց համապատասխանաբար մարմնավորում էին երկու ռազմաքաղաքական միությունները՝ **ՆԱՏՕ-ն և Վարշավյան դաշինքը:**

Երկու բևեռների միջև պայքարն ընթանում էր տնտեսական, քաղաքական, ռազմական, գաղափարախոսական և նույնիսկ գիտատեխնիկական ու մշակութային բնագավառներում: Յուրաքանչյուր կողմի ցանկացած հաջողությունը կամ հաղթանակը միանշանակ դիտվում էր իբրև մյուսի պարտություն:

Նրանց հակամարտությունը բերեց մինչ այդ չտեսնված սպառնալուծությունների մրցավազքի, միջուկային-հրթիռային և զանգվածային ոչնչացման նոր զինատեսակների ստեղծման: Մարդկությունն իր պատմության մեջ առաջին անգամ հայտնվեց համընդհանուր ոչնչացման սպառնալիքի առջև: Միաժամանակ այդ մրցավազքը արագացրեց գիտատեխնիկական առաջընթացը: Էական տեղաշարժեր կատարվեցին աշխարհի հասարակական-քաղաքական կառուցվածքում: Փլուզվեց գաղութային համակարգը, ստեղծվեցին բազմաթիվ անկախ պետություններ: Ի հայտ եկան երրորդ աշխարհի երկրներն ու չմիացած երկրների շարժու-

մը, որոնք նոր երանգներ հաղորդեցին երկրենե համակարգին:

Յալթա-պոտսդամյան համակարգը գոյատևեց շուրջ քառասուն տարի և խոր հետք թողեց մարդկության պատմության մեջ:

Առաջին անգամ միջազգային հարաբերությունների համակարգը դադարեցրեց իր գոյությունը առանց պատերազմի՝ սոցիալիստական համակարգի փլուզման արդյունքում: Դա տեղի ունեցավ 1989-1991 թթ.: Հին համակարգի փլուզման խաղաղ բնույթը դանդաղեցրեց միջազգային հարաբերությունների նոր համակարգի ստեղծման գործընթացը: Հետսառը պատերազմյան նոր համակարգը ստացավ «նոր աշխարհակարգ» անվանումը: Այն դարձավ Եվրոպայի և աշխարհի նոր պատմության ընթացքում հայտնի 5-րդ միջազգային համակարգը:

«Նոր աշխարհակարգ» հասկացությունը շրջանառության մեջ դրեց ԱՄՆ նախագահ **Ջորջ Բուշ Ավագը** 1990 թ.՝ Քուվեյթի դեմ իրաքյան ագրեսիայից հետո: Նա ձգտում էր, որ ագրեսիայի նկատմամբ ամերիկյան արձագանքը չգնահատվի իբրև միակողմանի քայլ, այլ դիտվի որպես հավաքական անվտանգության արտահայտություն: Նրա պատկերացմամբ՝ բոլոր ազգերը կարող են բարգավաճել և ապրել ներդաշնակության մեջ:

1990-ական թթ. սկզբներին տեղ գտած համաշխարհային նշանակության իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ միջազգային հարաբերությունները փոփոխությունների փուլում են: Սոցիալիստական համակարգի փլուզումը Արևելյան Եվրոպայում, Գերմանիայի վերամիավորումը և **սպարտեիդի** (տարանջատման) ավարտը Հարավային Աֆրիկայում ազդարարեցին «նոր դարաշրջանի» սկիզբը: Վերջինիս բնորոշ

առանձնահատկություններն են փոխադարձ կախվածությունը և համագործակցությունը, համաշխարհայնացումը, միասնացումը, ռազմական ուժի կիրառման նպատակահարմարության նվազումը, ՄԱԿ-ի նոր դերը:

Դասական երկբևեռ համակարգը վերացավ ԽՍՀՄ-ի և սոցիալիստական համակարգի հետ մեկտեղ: Սակայն երկբևեռ համակարգը վերջնականապես փլուզվեց միայն 1991–1996 թթ.: Այս ընթացքում գործող համակարգը անվանում էին մեկուկես բևեռի շրջան:

Երրորդ աշխարհի ձևավորումը:

Յալթա–պոտսդամյան համակարգը նշանավորվեց ոչ միայն նախկին սուվերենությունը վերգտած, այլև ապագադրությամբ նորանկախ պետությունների շքերթով: Նորանկախ երկրներն իրենց կազմավորման պահից իսկ բաժանվեցին երկու խմբի՝ կապիտալիստական և սոցիալիստական կողմնորոշման երկրների: Կողմնորոշումը կախված էր այն իրողությունից, թե որտեղից էր տվյալ երկիրը ստանում տնտեսական օգնությունն ու սպառազինությունը, և որտեղ էին պատրաստություն անցնում նրա ինժեներական ու զինվորական կադրերը: Այդուհանդերձ կար նաև մեկ այլ տարբերակ՝ ընտրել զարգացման այս կամ այն ուղին, սակայն չդառնալ երկու ձախարների միջև խաղաքարտ: Այս գաղափարի հետևորդները նախկին գաղութային աշխարհի տեղում ձգտեցին ստեղծելու նոր՝ **երրորդ աշխարհը:**

«Երրորդ աշխարհին» ընդհանրացնող հասկացություն է, որ բնորոշում է հիմնականում այն երկրները, որոնք ապագադրությամբ բովոլ են անցել վերջին երկու հարյուրամյակի ընթացքում: Ինքնին «երրորդ աշխարհ» հասկացությունն առաջին անգամ քաղաքական շրջանառության մեջ է դրվել ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար **Համմարշելդի** (1953–1961 թթ.) կողմից՝

բնորոշելու համար Ասիայի և Լատինական Ամերիկայի աղքատ երկրները: Սակայն հետագայում այս հասկացությամբ էին բնորոշում երկբևեռ աշխարհի պայմաններում ինքնուրույն դիրքորոշում ունեցող երկրները:

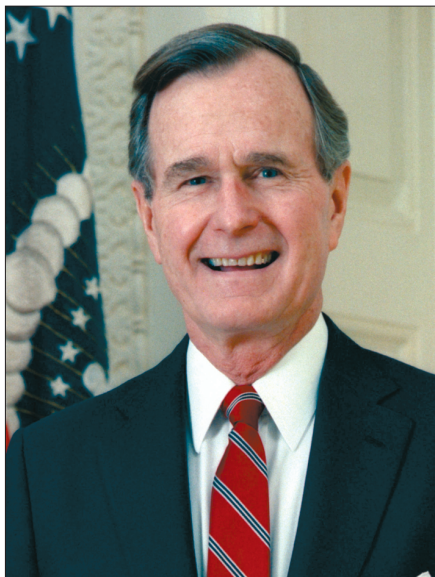
Երրորդ աշխարհը մերժում էր երկու մասի բաժանված աշխարհի երևույթը, որտեղ կշիռ ունեին միայն Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներն ու Խորհրդային Միությունը: Միացյալ երկրները պետք է ընտրություն կատարեին՝ կանգնելով բաժանարար գծի այս կամ այն կողմում: Աշխարհի այդ հատվածը չէր վստահում միջուկային զենքին տիրապետող ու այն բազմապատկող գերտերությունների մտադրություններին: Նրանք մերժում էին վերջիններիս պնդումներն այն մասին, թե ժողովրդավարական կապիտալիզմն ու կոմունիզմը այն իդեալական կենսակերպն են, որ մյուսներն ուղղակի պետք է ընդօրինակեն ու պատճենահանեն:

Հատկապես Ասիայի ու Աֆրիկայի նորաստեղծ պետությունների զգալի մասի որոշումը՝ չկապել իրենց ձախատագիրը գերտերություններից և ոչ մեկի հետ, ձևավորվել է **Ջ. Ներուի** ազդեցության շնորհիվ: Ներուն իր հայացքներում ու գործունեության մեջ իրատեսորեն համատեղեց արևմտյան ազատական և ժողովրդավարական արժեքները Խորհրդային Միության կողմից իրագործված արդյունաբերականացման բնագավառում ունեցած ձեռքբերումների նկատմամբ հարգանքի ու համակրանքի հետ: Միաժամանակ նա արգահատանքով էր նայում թե՛ Ստալինի բռնակալությանն ու ոստիկանական վարչակարգին ԽՍՀՄ-ում, թե՛ մաքքարտիզմի դաժանությանը ԱՄՆ-ում:

Սա երրորդ աշխարհի երկրների ինչպես չեզոք ուղու, այնպես էլ չմիանալու քաղաքականության սկիզբն էր: Նրանց դիրքորոշման հիմքում ընկած էր սառը պատերազմում չեզոքություն պահպանելու հայե-

«Երրորդ աշխարհ» հասկացությունը առաջին անգամ քաղաքական շրջանառության մեջ դրեց Հաննարշելդը:

«Նոր աշխարհակարգ» հասկացությունը շրջանառության մեջ դրեց ԱՄՆ նախագահ Ջորջ Բուշ Ավագը:

ցակարգը: Նրանք պետք է հավասար հեռավորություն պահպանեին երկու կողմերի նկատմամբ, միաժամանակ հանդես գային միջնորդի դերում մեծ տերությունների միջև՝ փորձելով մեղմել վտանգավոր անհամաձայնությունները:

Նոր պետությունները ձգտում էին խուսափելու սառը պատերազմից, սակայն չէին ցանկանում հայտնվել համաշխարհային քաղաքականությունից դուրս: Նրանց թիվն ու կշիռը աշխարհում էականորեն աճեցին հատկապես Աֆրիկայի և Ասիայի երկրների կողմից անկախության ձեռքբերումից հետո:

Թե՛ ԱՄՆ-ը, թե՛ ԽՍՀՄ-ը սկզբնական շրջանում բացասական դիրքորոշում ունեին չեզոքության հետևորդ երրորդ աշխարհի երկրների նկատմամբ: Սակայն հետագայում երկուսն էլ փոխեցին իրենց դիրքորոշումը: Միջազգային ասպարեզում չմիացած կամ երրորդ աշխարհի երկրների գործունեությունն ու վարքը բերեցին այն հա-

մոզման, որ չի կարելի դատողություններ անել այդ երկրների վերաբերյալ՝ ելնելով կոմունիզմի և հակակոմունիզմի պարզունակ չափանիշներից:

Այսպիսով՝ ԱՄՆ-ի ազդեցության տակ գտնվող արևմտյան ժողովրդավարական ու զարգացած երկրների խմբավորումը ստացավ *առաջին աշխարհ* կամ *արևմտյան խմբավորում* անվանումը: Խորհրդային Միության ազդեցության տակ գտնվող սոցիալիստական երկրները միավորող ճամբարը ստացավ *երրորդ աշխարհ* կամ *արևելյան խմբավորում* անվանումը: Իսկ աշխարհի բնակչության մեծ մասը կազմող՝ երկու բևեռներին կամ խմբավորումներին չհարող մնացյալ երկրները որակվեցին իբրև *երրորդ աշխարհ*: Եվ այս երրորդ աշխարհի երկրներին հաջողվեց ստիպել ԽՍՀՄ-ին ու ԱՄՆ-ին՝ համաշխարհային քաղաքականության մեջ ընկալելու իրենց այն դերում, որ նորանկախ երկրներն էին իրենց համար ընտրել:

1. Վերհիշե՛ք, թե ինչ համակարգ էր ձևավորվել Առաջին աշխարհամարտից հետո: Ներկայացրե՛ք Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո ստեղծված նոր աշխարհակարգը, որքա՞ն ժամանակ այն գոյատևեց:
2. Ե՞րբ ձևավորվեց 5–րդ միջազգային համակարգը, ո՞րն է դրա առանձնահատկությունը: Ո՞վ շրջանառության մեջ դրեց «նոր աշխարհակարգ» հասկացությունը, ե՞րբ:
3. Բացատրե՛ք «երկբևեռ աշխարհ» հասկացությունը: Ո՞վ էր չմիացած երկրների շարժման ստեղծման գլխավոր ջատագովը, պարզաբանե՛ք նրա հայացքները: Ի՞նչ է իրենից ներկայացնում երրորդ աշխարհը: Փորձե՛ք վերհանել երրորդ աշխարհի նշանակությունը:

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹ

1. ԽՍՀՄ–ի և ԱՄՆ–ի համեմատական բնութագիրը

	Խորհրդային Միություն	Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ
1	2	3
Քաղաքական	ԽՍՀՄ–ն աշխարհում հզորագույն սոցիալիստական պետությունն էր, ՄԱԿ–ի Անվտանգության խորհրդի մշտական անդամ: Վերահսկում էր սոցիալիստական համակարգի մեծ մասը, սերտ ու ամուր կապեր ուներ Արևելյան Եվրոպայի, Հարավարևելյան Ասիայի, Աֆրիկայի և Լատինական Ամերիկայի որոշ երկրների, հակազդության շարժումների, կոմունիստական, սոցիալիստական և աշխատավորական կուսակցությունների հետ:	ԱՄՆ–ն աշխարհում ամենահզոր ու կայուն պետությունն էր: ՄԱԿ–ի Անվտանգության խորհրդի (ԱՆ) մշտական անդամ լինելով՝ ԱՆ–ում ուներ նաև երկու այլ դաշնակիցներ (Մեծ Բրիտանիա և Ֆրանսիա): Վերահսկում էր Արևմտյան խմբավորումը: Սերտ կապեր ուներ Արևմտյան Եվրոպայի, Լատինական Ամերիկայի, Ազգերի բրիտանական համագործակցության և Արևելյան Ասիայի մի շարք երկրների հետ:
Աշխարհագրական	Աշխարհում խոշորագույն տարածքն ունեցող երկիրն էր՝ 22,27 մլն կմ²:	Զբաղեցրած տարածքով (9,37 մլն կմ²) ԱՄՆ–ն աշխարհում 4–րդ պետությունն էր:
Մշակութային	Ուներ հարուստ մշակութային ժառանգություն: Խորհրդային կենսակերպը, արժեքներն ու «առավելությունները» հաջողությամբ քարոզվում ու գովազդվում էին մշակույթի, սպորտի և գիտության ասպարեզում խորհրդային ձեռքբերումներն ի ցույց դնելու միջոցով: Մամուլի ազատությունը գրեթե վերացված էր:	Ամերիկյան կենսակերպը, բացառիկությունը և ժողովրդավարական արժեքները հաջողությամբ քարոզվում ու գովազդվում էին ամերիկյան ֆիլմերի, երաժշտության, հեռուստատեսության և նորաձևության միջոցով: Խոսքի և մամուլի ազատությունը երաշխավորված էր:

1	2	3
Ռ-ազմական	Սառը պատերազմի երկրորդ կեսին ուներ աշխարհում խոշորագույն միջուկային զինանոցը: Վերահսկում էր Վարշավյան պայմանագրի կազմակերպությունը: Ուներ գլոբալ հետախուզական ցանց, իսկ խորհրդային ՊԱԿ-ը արտաքին հետախուզության բնագավառում աշխարհում առաջատար կազմակերպությունն էր: Ուներ սպառազինությունների լայնամասշտաբ արտադրություն համաշխարհային շուկայի համար:	Սառը պատերազմի առաջին կեսին ուներ աշխարհում խոշորագույն միջուկային զինանոցը: Վերահսկում էր Հյուսիսատլանտյան դաշինքը (ՆԱՏՕ-ն): Ուներ գլոբալ հետախուզական ցանց, իսկ ամերիկյան Կենտրոնական հետախուզական վարչությունն աշխարհում մեծ համբավ վայելող կազմակերպություն էր: Ուներ սպառազինությունների լայնամասշտաբ արտադրություն համաշխարհային շուկայի համար:
Տնտեսական	ԽՍՀՄ-ն ուներ աշխարհում երկրորդ տնտեսությունը: Տնտեսությունը վարչաիրամայական էր և կառուցված հնգամյա պլանների սկզբունքով: Սոցիալիստական ձախարհի երկրներին ԽՍՀՄ-ը աջակցում էր Տնտեսական փոխօգնության խորհրդի շրջանակներում և մի շարք այլ ծրագրերի միջոցով:	Ամերիկյան տնտեսությունն աշխարհում հզորագույնն էր: Իր դաշնակից երկրներին ԱՄՆ-ն աջակցում էր Մարշալի պլանի և մի շարք այլ ծրագրերի միջոցով: ԱՄՆ-ում էին տեղաբաշխված աշխարհի հզորագույն կազմակերպությունների կենտրոնակայանները: Իսկ ԱՄՆ դոլարն աշխարհում գերիշխող արտադրության էր:
Ժողովրդագրական	1989 թ. դրությամբ Խորհրդային Միությունն ուներ մոտ 287 միլիոն բնակչություն: Դա աշխարհում երրորդ ցուցանիշն էր (Չինաստանից ու Հնդկաստանից հետո):	1990 թ. դրությամբ ԱՄՆ-ն ուներ մոտ 249 միլիոն բնակչություն: Դա աշխարհում չորրորդ ցուցանիշն էր:

ԱՄՆ: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո ԱՄՆ-ը վերածվեց արևմտյան աշխարհի տնտեսական ու ռազմական առումով հզորագույն տերության: Այստեղ էր թողարկվում Արևմուտքի արդյունաբերական արտադրանքի կեսից ավելին: Ամերիկյան զորքերը տեղաբաշխված էին Գերմանիայում, Ճապոնիայում, Իտալիայում և այլուր: ԱՄՆ-ն ուներ շուրջ 500 ռազմական հենակայան: Նրա նավատորմն առաջատար դիրքեր էր գրավում օվկիանոսներում ու ծովերում: Սկզբնական շրջանում ԱՄՆ-ը տիրապետում էր նաև միջուկային զենքի մենաշնորհին: Նախագահ **Հ. Թրումանը** հայտարարեց, որ ԱՄՆ-ը ստանձնում է «համաշխարհային պատասխանատվությունը»: Վերջակետ դրվեց չեզոքության քաղաքականությանը: Այսուհետև ԱՄՆ-ը դառնում էր համաշխարհային քաղաքականության կենտրոնը:

Արտաքին քաղաքականության բնագավառում առկա էին լուրջ խնդիրներ: Սառը պատերազմի պայմաններում ձևավորվել էին արևմտյան և արևելյան ձամբարները: Այդ պայմաններում ԱՄՆ-ը որդեգրեց Խորհրդային Միության «զսպման հայեցակարգը», որի նպատակն էր արգելել Խորհրդային Միության ազդեցության հետագա տարածումը: Ի հայտ եկավ Եվրոպայի վերականգնման և ամերիկյան օգնության տրամադրման **Մարշալի պլանը**: Դրա շրջանակներում ամերիկյան ֆինանսական աջակցություն ստացան Եվրոպայի 16 երկրներ (ընդհանուր գումարը՝ 12,4 միլիարդ դոլար): Թրումանի նախաձեռնությամբ օգնություն ստացան նաև ԽՍՀՄ-ի սպառնալիքի առջև կանգնած Հունաստանն ու Թուրքիան:

1950-ական թթ. ԱՄՆ-ում սկսվեց հակա-կոմունիստական արշավ: Դրան նպաստեցին միջուկային ռումբի ստեղծումը

ԽՍՀՄ-ում և կոմունիստական հեղափոխության հաղթանակը Չինաստանում: Փնտրվում էին մեղավորներ, ովքեր զենքի գաղտնիքը հանձնել էին ԽՍՀՄ-ին, և ում քաղաքականությունը հասցրել էր Չինաստանի կորստին: Արշավը ստացավ **մաքալթերիզմ** անվանումը, քանզի կառավարական մարմինների աշխատանքը հետաքննող հանձնաժողովը գլխավորում էր սենատոր Մաքքարթին: Հանձնաժողովի ցուցումով մոտ ինը հազար մարդ ազատվեց աշխատանքից՝ իբրև «անվստահելի տարր»: Միայն 1954 թ. ԱՄՆ-ի նախագահ Դ. Էյզենհաուերը դադարեցրեց «վիուկների որսը»:

ԱՄՆ-ի պատմության մեջ անջնջելի հետք թողեց 1960 թ. նախագահ ընտրված **Ջ. Քենեդին**: Առաջ քաշված ծրագրերի և ունեցած ձեռքբերումների շնորհիվ կարճ ժամանակահատվածում նա մեծ հեղինակություն վաստակեց:

Քենեդին առաջ քաշեց «նոր սահմանագծերի» կարգախոսը: Մեծ տերությունների միջև հարաբերությունները պետք է կառուցվեին ոչ միայն հակամարտության, այլև կառուցողական երկխոսության միջոցով: Նրա օրոք տեղ գտավ ինչպես 1962 թ. **Կարիբյան ձգնաժամը** (Կուբայում խորհրդային միջուկային հրթիռների տեղաբաշխման կապակցությամբ), այնպես էլ խորհրդա-ամերիկյան հարաբերությունների կարգավորմանն ուղղված երկխոսությունը: Քենեդին սպանվեց 1963 թ. ԱՄՆ-ի Դալլաս քաղաքում:

Եղան նաև աղմկահարույց այլ իրադարձություններ: Մասնավորապես 1974 թ. տեղ գտավ, այսպես կոչված, **Ուոթերգեյթյան գործը**: Պարզվեց, որ նախագահական ընտրարշավի ընթացքում նախագահ **Նիքսոնի** (1969-1974 թթ.) աշխատակիցները գաղտնի ներթափանցել էին Վաշինգտոնի «Ուոթերգեյթ» հյուրանոցում գտնվող դեմոկ-

րատների նախընտրական շտաբ-կայանը և գաղտնի լսող սարքեր տեղադրել: Նույն տարում Կոնգրեսում սկսվեց Նիքսոնի պաշտոնանկ անելու (իմփիչմենթի) հարցը: Նիքսոնը ստիպված էր հրաժարական տալ:

ԱՄՆ-ի պատմության մեջ առանձնահատուկ տեղ ունի նաև 1980 թ. նախագահ ընտրված հանրապետական **Ռ. Ռեյգանը**: Նրա ներքին քաղաքականությունը բնորոշվում է իբրև **նոր բնույթի պահպանողական հեղափոխություն**, իսկ տնտեսական քաղաքականությանը տրվեց **ռեյգանոմիկա** անվանումը: Ռեյգանին հաջողվեց դառնալ XX դարի երկրորդ կեսի ԱՄՆ-ի պատմության մեջ ամենասիրված նախագահներից մեկը:

ԱՄՆ-ի կարևորագույն ձեռքբերումներից մեկը երկրի սևամորթ բնակչության խնդրի կարգավորումն էր, որը սրությամբ դրվեց 1950–1960–ական թթ.: Սևամորթների շահերի պահանջով հանդես էր գալիս հոգևորական **Մ. Քինգը**: Նրան հետևում էին գրեթե բոլոր քրիստոնյա աֆրոամերիկացիները: ԱՄՆ-ի մահմեդական սևամորթների շարժման առաջնորդն էր **Մ. Իբլը**:

Նրանք երկուսն էլ սպանվեցին ռասիստ ահաբեկիչների կողմից: Սակայն շարժումը էականորեն մոտեցրեց խնդրի կարգավորումը: Նախագահներ Դ. Էյզենհաուերի, Զ. Քենեդիի և Լ. Ջոնսոնի օրոք ընդունված օրենքները վերացրին ռասայական խտրականության ծայրահեղ դրսևորումները: Դրանց շնորհիվ է, որ 2008 թ. նախագահական ընտրությունների արդյունքում ԱՄՆ-ի պատմության մեջ առաջին անգամ նախագահի պաշտոնը ստանձնեց աֆրոամերիկացի **Բ. Օբաման**:

Մեծ Բրիտանիա: «Հաղթանակ և ողբերգություն», այսպես որակեց Երկրորդ աշխարհամարտի արդյունքների վերաբերյալ Մեծ Բրիտանիայի տեսակետը վարչապետ Ու. Չերչիլը: Մեծ Բրիտանիան որպես հաղթող երկիր պետք է մասնակցեր հետպատերազմյան աշխարհակարգի ստեղծմանը:

Հաղթանակի շնորհիվ բրիտանական կառավարությունը մոռացության մատնեց 1930–ական թվականներին ունեցած արտաքին քաղաքական ձախողումները: Սա-

*«Մի՛ հարցրեք,
թե ինչ կարող է անել
ձեզ համար ձեր հայրենիքը,
այլ հարցրե՛ք,
թե ինչ կարող եք անել դուք
ձեր հայրենիքի համար»:*

Ջոն Քենեդի

Մեծ Բրիտանիայի թագուհի Էլիզաբեթ II

կայն նրա արտաքին պարտքն աճեց յոթ անգամ: Երկիրը կորցրել էր իր առևտրական նավատորմի զգալի մասը: Թուլացել էին գաղութների հետ կապերը: Պատերազմի ծանրությունը կենտրոնի հետ կիսած բրիտանական դոմինիոններն ավելի հաճախ էին հայտարարում իրենց տնտեսական և քաղաքական ինքնուրույնության մասին: Գաղութներում լայն չափեր էր ընդունել ազգային-ազատագրական շարժումը: Արդյունքում՝ հետպատերազմյան երկու տասնամյակներում Բրիտանական կայսրությունը փլուզվեց:

Լեյբորիստներ-պահպանողականներ պայքարում հաճախ հաղթում էին լեյբորիստները: Պահպանողականների դիրքերը, սակայն, ամուր էին: Նրանք հատկապես կարևորում էին միապետության հեղինակության բարձրացումը: 1952 թ. գահ բարձրացավ *Էլիզաբեթ II-ը*: Թագուհին աննախադեպ նվիրվածությամբ էր կատարում օրենքով նախատեսված իր պարտավորությունները: Նա անմիջապես ներգրավվեց միջազգային ներկայացուցչա-

կան գործառույթներում: Արտասահմանյան այցերի տեսանկյունից նա գերազանցեց իր բոլոր նախորդներին: Թագուհու ուշադրության կենտրոնում էին Ազգերի բրիտանական համագործակցության երկրները, միապետական կարգ ունեցող եվրոպական պետությունները: Նրա հովանավորությունն էին վայելում նաև բրիտանական հումանիտար կազմակերպություններն ու աշխարհում Միացյալ Թագավորության մշակութային ազդեցության տարածմանն ուղղված ծրագրերը:

Չնայած թագուհու ձեռքբերումներին՝ 1980-ական թվականների վերջերին և 1990-ական թթ. սկզբներին անգլիական հասարակությունը լրջորեն մտահոգված էր միապետության ձգնաժամով: Պատճառը թագավորական ընտանիքում տիրող անառողջ մթնոլորտն էր: Հասարակությունը կասկածի տակ էր դնում միապետական կարգի պահպանման նպատակահարմարությունը: Սա բացասաբար էր անդրադառնում պահպանողական կուսակցության դիրքերի վրա, քանզի վերջիններս մշտապես հանդես են եկել գահի հիմնական պաշտպանի դերում:

1979 թ. խորհրդարանական ընտրություններում հաղթանակ տանելով՝ պահպանողականները վերադարձան իշխանության: Մեծ Բրիտանիայի պատմության մեջ առաջին անգամ վարչապետի պաշտոնը ստանձնեց կին գործիչ *Մ. Թեյչերը*: Նա համոզված պահպանողական էր, որի նպատակն էր «*կանգնեցնել Անգլիայի սողքը դեպի սոցիալիզմ*»: 1987 թ. ընտրություններում կրկին հաղթանակ տանելուց հետո Թեյչերը հայտարարեց. «*Մեր քաղաքականությունը միտված է ապահովելու, որ կայուն եկամուտ ունեցող յուրաքանչյուր ոք դառնա սեփականատեր*: Մենք կառուցում ենք սեփականատերերի ժողովրդավարություն»: Վարչապետն ընդունեց «երկու երրորդի հասարակություն» կառուցելու գաղափարը, որ ենթադրում էր հետևյալը. պետք է ապահովվի բնակչության

երկու երրորդի բարգավաճումն ու ծաղկումը՝ պայմանով, որ մնացած մեկ երրորդը չի լինի ծայրահեղ աղքատության մեջ:

Թեոչերը վճռական էր տրամադրված նաև արտաքին քաղաքական հարցերում: 1982 թ. բռնկված Ֆոլկլենդյան պատերազմը հարմար առիթ էր Մեծ Բրիտանիայի վերածնվող ոգին ցուցադրելու համար: Ֆոլկլենդյան կղզիները գտնվում են Ատլանտյան օվկիանոսի հարավում՝ Արգենտինայից ընդամենը 500, իսկ Մեծ Բրիտանիայից՝ 12 հազար կիլոմետր հեռավորության վրա: Բրիտանիայի կառավարման ներքո գտնվող այդ կղզիները երկար ժամանակ Մեծ Բրիտանիայի և Արգենտինայի միջև վեճի առարկա էին: Թեոչերին հարկավոր էր հաղթական պատերազմ, և Բրիտանիան հասավ դրան: Իր հաստատակամության շնորհիվ Մ. Թեոչերին տրվեց «երկաթյա լեդի» անունը:

1990 թ. Թեոչերին փոխարինեց չափավոր պահպանողական Ջ. Մեյջորը: Իսկ արդեն 1997 թ. իշխանության եկան լեյբորիստները՝ Թ. Բլեյրի գլխավորությամբ: Բլեյրը ձևավորեց նոր կառավարություն, որը համայնքների պալատում հենվում էր բացարձակ մեծամասնության վրա:

Իշխող կուսակցության փոփոխությունը քաղաքական բնագավառում չհանգեց-

րեց կտրուկ շրջադարձի: Պարզապես օրակարգի մեջ էին մտնում նոր խնդիրներ և լուծվում քաղաքական գործիչների նոր սերնդի կողմից: Հետագայում, սակայն, ընդունվեց նոր կուրսը, որի քաղաքական հիմնադրույթները ձևակերպվեցին Բլեյրի «Երրորդ ուղի. նոր քաղաքականություն նոր դարաշրջանի համար» գրքում: Նա մերժում էր ինչպես թեոչերիզմի ծայրահեղական կողմերը, այնպես էլ սոցիալիզմի ոգով տնտեսությունը պետականացնելու լեյբորիստների նախկին մոտեցումը: Առաջարկվում էր «երրորդ ուղին»՝ նոր՝ խառը տնտեսություն, որի սահմաններում պետությունը ոչ միայն նպաստում է անհատ ձեռներեցության զարգացմանը, այլև ակտիվորեն միջամտում այն դեպքերում, երբ մասնավոր նախաձեռնությունը բավարար չէ: Դրանով իսկ պետությունը կարևորագույն սոցիալական դերակատարում է ունենում: Սակայն արտաքին քաղաքականության բնագավառում Բլեյրը հավատարիմ մնաց դեռ Երկրորդ աշխարհամարտից հետո որդեգրված «անգլո-ամերիկյան առանձնահատուկ դաշինքի» ռազմավարությանը: Բլեյրի քաղաքականությունը լիովին որդեգրեց նրան հաջորդած Գ. Բրաունը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ներկայացրե՞ք ԱՄՆ-ի զբաղեցրած դիրքը աշխարհում Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո: Ինչո՞վ է բացատրվում ԱՄՆ-ի դերի բարձրացումը: Ի՞նչ է «մաքքարթիզմը»: Ինչո՞վ նշանավորվեց Ջ. Քենեդու նախագահությունը: Ինչո՞վ ավարտվեց 1950–1960–ական թթ. ԱՄՆ-ում սկսված սևամորթ բնակչության խնդիրների կարգավորման գործընթացը: Ցոյց տվե՞ք ԱՄՆ-ի քաղաքական զարգացման առանձնահատկությունները:
2. Ներկայացրե՞ք Բրիտանական կայսրության կարգավիճակը հետպատերազմյան աշխարհում: Ինչպիսի՞ն էր ներքաղաքական իրադրությունը Մեծ Բրիտանիայում: Մեծ Բրիտանիայի պատմության մեջ ինչո՞վ նշանավորվեց Մ. Թեոչերի վարչապետությունը: Ինչո՞վ էր պայմանավորված 1980–ական թթ. վերջերի և 1990–ական թթ. սկզբների անգլիական միապետության ձգնաժամը:

§ 4. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ ԵՐԿՐՆԵՐԸ. ՖՐԱՆՍԻԱ, ԳԵՐՄԱՆԻԱ ԵՎ ԻՏԱԼԻԱ

Ֆրանսիա: Երկրորդ աշխարհամարտով փակվեց Ֆրանսիայի պատմության ծանրագույն էջերից մեկը: Պատերազմի ընթացքում մեծ հեղինակություն ձեռք բերած գեներալ Շառլ դը Գոլի գլխավորությամբ ձևավորվեց ժամանակավոր կառավարություն: Այն վճռական քայլեր ձեռնարկեց երկրի հետագա քաղաքական ապակենտրոնացումը բացառելու համար: Հրավիրվեց Սահմանադիր ժողով: Սակայն Դը Գոլը շուտով հրաժարական տվեց՝ չհանդուրժելով Սահմանադիր ժողովի միջամտությունը կառավարության քաղաքականությանը: **Երրորդ հանրապետությունը** (1870–1940 թթ., 1944–1946 թթ.) փաստացի շարունակում էր գործել, սակայն նրա կառույցները հեղինակագրվել էին դեռ պատերազմի ընթացքում, իսկ սահմանադրական համակարգի մնացուկները՝ անհետացել: Նոր սահմանադրության ընդունումը դարձել էր անհրաժեշտություն:

1946 թ. ընդունվեց հետպատերազմյան Ֆրանսիայի նոր սահմանադրությունը, որով սկսվեց **Չորրորդ հանրապետությունը** (1946–1958 թթ.): Վերջինիս սահմանադրությունը մոտ էր Երրորդ հանրապետության սահմանադրությանը: Այն նույնպես ենթադրում էր նախագահի թույլ իշխանական լիազորություններ: Այս ժամանակաշրջանում է, որ սկիզբ առավ Ֆրանսիական գաղութային կայսրության փլուզումը, տեղ գտան պատերազմները Հնդկաչինում և Հյուսիսային Աֆրիկայում: Ֆրանսիան անդամակցեց ՆԱՏՕ–ին և առաջին քայլերը ձեռնարկեց եվրոպական միասնության կերտման ճանապարհին:

Ֆրանսիայում սկսեցին լայնորեն կիրառել արտադրության ծրագրավորումը: Շրջանառության մեջ դրվեց **դիրիժիզմ** հասկացությունը (դիրիժե՝ *կառավարել* բա-

ռից), որ նախատեսում էր պետության միջամտությունը տնտեսության կառավարմանը: Դրվեցին տնտեսական աճի հիմքերը:

Սակայն երկրի ներքաղաքական կյանքն անկայուն էր: Հաճախակի փոխվում էին կառավարությունները, քննադանում էին քաղաքական ուժերը: Ներքին և արտաքին քաղաքականության շատ խնդիրներ մնացին չլուծված: Հատկանշական է, որ Չորրորդ հանրապետության շրջանում փոխվեց կառավարության 25 կազմ: Այս իրավիճակում 1958 թ. Ալժիրում բռնկվեց սպայության խռովություն: Խռովարարները պահանջում էին Ֆրանսիայում «ուժեղ ձեռքի» հաստատում: Չորրորդ հանրապետությունը դադարեց գոյություն ունենալուց: Հունիսի 1–ին Ազգային ժողովը վարչապետի պաշտոնը հանձնեց գեներալ Դը Գոլին: Շուտով ուժի մեջ մտավ **Հինգերորդ հանրապետության** սահմանադրությունը:

Նոր սահմանադրությամբ երկրի նախագահին լայն իրավունքներ էին տրվում ի հաշիվ Ազգային ժողովի լիազորությունների սահմանափակման: Նախագահը զինված ուժերի ղեկավարն էր, նա նշանակում էր վարչապետին և բարձրաստիճան պաշտոնյաներին, կարող էր ժամկետից շուտ արձակել Ազգային ժողովը, իսկ արտակարգ իրավիճակներում իր ձեռքը վերցնել լիակատար իշխանությունը: 1958 թ. հաստատվեց նախագահ ընտրված Դը Գոլի անձնական իշխանության համակարգը: Այսուհետև Ֆրանսիայի զարգացման գործընթացում վճռորոշ դեր պետք է խաղար **գոլիզմը**: Այն հիմնված էր Դը Գոլի գաղափարների և գործողությունների վրա: «Կուսակցությունների վարչակարգի» փոխարեն Դը Գոլն առաջարկում էր վերստեղծել «իրական ժողովրդավարություն»՝ պետության ղեկավարի ուղղակի ընտրու-

թյուններով և հանրաքվեներով: Իսկ «կուսակցությունների վարչակարգի» վերացման նպատակով նա մտադիր էր «խոշորացնելու» երկրի քաղաքական ուժերը:

Արտաքին քաղաքականության մեջ Դը Գոլը կարևորում էր «Ֆրանսիայի վեհության» գաղափարը: Նա որդեգրեց գործողությունների ծրագիր, որի նպատակն էր հասնել Ֆրանսիայի գերիշխանությանը եվրոպայում՝ հատկապես կարևորելով երկրի միջուկային ուժերի ամրապնդումը: Դը Գոլը ձգտում էր թույլ չտալ ամերիկացիներին որոշիչ դեր խաղալու եվրոպական գործերում, միաժամանակ «սանձելու» Մեծ Բրիտանիան:

1960-ական թթ. Ֆրանսիայի արտաքին քաղաքականությունը մեծ փոփոխությունների ենթարկվեց: Անկախ արտաքին քաղաքականության կողմնակից Դը Գոլը մշտապես հիշեցնում էր ԱՄՆ-ին, որ Ֆրանսիան մեծ տերություն է, և չի կարելի նրան վերաբերվել ինչպես խամաձիկի: Տարաձայնությունները հասան գագաթնակետին 1966 թ., երբ *Ֆրանսիան դուրս եկավ ՆԱՏՕ-ի* ռազմական կառույցից՝ պահանջելով երկրից դուրս բերել դաշինքի գորքերն ու ռազմական հենակայանները: Ֆրանսիան հանդես եկավ Վիետնամում ԱՄՆ-ի ռազմական գործողությունները դադարեցնելու օգտին: Մերձավորարևելյան հարցում Ֆրանսիայի դիրքորոշումը տարբերվում էր ամերիկյան մոտեցումից: Բարելավվեցին հարաբերությունները ԽՍՀՄ-ի և սոցիալիստական մյուս երկրների հետ: Գոլիզմը նորովի էր նայում նաև գաղութային խնդրին: 1962 թ. Ֆրանսիան ձանաչեց Ալժիրի անկախությունը:

1969 թ. Դը Գոլը հրաժարական տվեց և հեռացավ քաղաքական ասպարեզից: Սակայն նրա գաղափարները շարունակում են էական դեր խաղալ նաև այսօր: Ֆրանսիայի հետագա նախագահներից երկուսը՝ Ժ. Դումպիդուն և Ժ. Շիրակը, եղել են դրզոլականներ: Նախագահ Ժ. Շիրակի (1995–2007 թթ.) նախաձեռնությամբ իրագործվեց 1958 թ. սահմանադրության լայնամասշտաբ բա-

րեփոխումը: Փոփոխություններ և լրացումներ մտցվեցին սահմանադրության 89 հոդվածներից 47-ում: Դրանք էականորեն շոշափեցին նաև Ֆրանսիայի նախագահին առնչվող խնդիրները: Այսուհետև նախագահը չի կարող անընդմեջ պաշտոնավարել: Իսկ 2002 թ. ընդունված փոփոխման համաձայն՝ նախագահն ընտրվում է ոչ թե յոթ, այլ հինգ տարի ժամկետով: 2007 թ. Ֆրանսիայի նախագահ ընտրվեց Ն. Սարկոզին:

Գերմանիա: Յալթայի և Պոտսդամի խորհրդաժողովներում ԽՍՀՄ-ը, ԱՄՆ-ը և Մեծ Բրիտանիան համաձայնության եկան, որ Գերմանիան ենթարկվելու է երկարատև ռազմակալման: Պետք է վերացվեին նրա զինված ուժերը, արգելվեին նացիստական կուսակցությունն ու բոլոր ազգայնամոլ կազմակերպությունները: Միայն դրանից հետո ժողովրդավարական հիմքի վրա պետք է վերաստեղծվեր նրա քաղաքական համակարգը:

Գերմանիան բաժանվեց *չորս գոտու*՝ խորհրդային, անգլիական, ֆրանսիական և ամերիկյան: Խորհրդային գոտում գտնվող *Բեռլինը* նույնպես բաժանվեց չորս գոտիների: Սակայն գերմանական խնդրի առնչությամբ դաշնակիցների միջև ծագեցին սկզբունքային տարաձայնություններ: Ի տարբերություն արևելյան գոտին վերահսկող Խորհրդային Միության՝ արևմտյան գոտիները վերահսկող երկրները այլ կերպ էին պատկերացնում Գերմանիայի ապագան:

1949 թ. *սեպտեմբերին* Գերմանիայի արևմտյան մասում ստեղծվեց *Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետությունը* (ԳԴՀ): Նորաստեղծ պետության վարչապետ դարձավ 1945 թ. հիմնադրված «*Բրիգադներադեմոկրատական միություն*» կուսակցության ղեկավար Կ. Ադենաուերը: Նույն թվականի հոկտեմբերին խորհրդային գոտում հռչակվեց *Գերմանիայի Ժողովրդավարական Հանրապետությունը* (ԳԺՀ):

Այսպիսով՝ Գերմանիան բաժանվեց երկու՝ հակադիր ուղղություններով զարգացող պետությունների: Արևելյան և արևմտյան հատվածների բաժանվեց նաև Բեռլինը: ԳԴՀ-ի մայրաքաղաքը դարձավ **Բոննը**, իսկ ԳԺՀ-ի մայրաքաղաքը՝ արևելյան Բեռլինը: Գերմանական հարցը նոր երանգ ստացավ, քանզի կային երկու գերմանական պետություններ, որոնք փորձում էին արդարացնել իրենց ինքնուրույն գոյությունը: Նրանց միջև հարաբերությունները խորացող լարվածության բնույթ ունեին: ԳԺՀ-ի ղեկավարությունը ԽՍՀՄ-ի դրդմամբ 1961 թ. կառուցեց **Բեռլինի պարը** և ուժեղացրեց ԳԴՀ-ի հետ սահմանների վերահսկողությունը: Նպատակն էր դադարեցնել փախստականների հոսքը դեպի Արևմտյան Գերմանիա: Բեռլինի երկու հատվածների միջև տրանսպորտային, հեռախոսային ու փոստային կապն ընդհատվեց: Սակայն 155 կմ երկարություն ունեցող պատն ունեցավ նաև հոգեբանական ազդեցություն՝ խորհրդանշելով ոչ միայն Գերմանիայի, այլև ողջ Եվրոպայի բաժանումը երկու հատվածների: Պատահական չէ, որ պատով բաժանված Բեռլինը որակվեց իբրև **սառը պարներազմի մայրաքաղաք**:

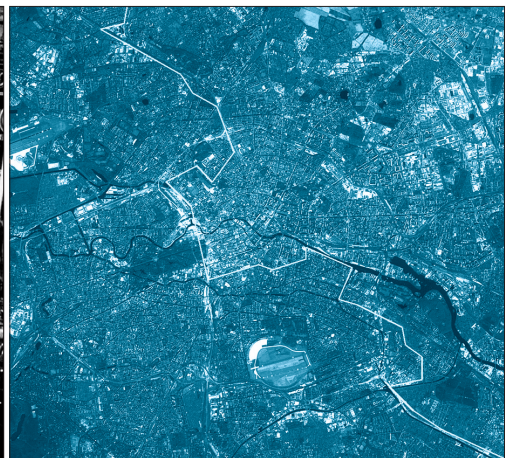
ԽՍՀՄ-ում իրագործվող վերակառուցման գործընթացն անդրադարձավ նաև

ԳԺՀ-ի վրա: 1989 թ. **նոյեմբերի 9-ին Բեռլինի պարը փլուզվեց**՝ դառնալով նոր աշխարհակարգի և Արևելյան Եվրոպայում սոցիալիզմի անկման խորհրդանիշը: Միաժամանակ ԳԺՀ-ում ձևավորվում էին քաղաքական ուժեր, որոնց նպատակն էր հասնել Գերմանիայի վերամիավորմանը: ԳԴՀ-ի ղեկավարությունը կանցրեց **Հ. Քոլի** գլխավորությամբ աջակցում էր Արևելյան Գերմանիայի այդ ուժերին: Որոշիչ էր լինելու այն հարցը, թե երկրներից որն էր միանալու մյուսին: Դրանից կախված էին ապագա վարչակարգի բնույթն ու գաղափարախոսությունը: Ի վերջո 1990 թ. **ԳԺՀ-ն միավորվեց ԳԴՀ-ի հետ**: ԳԺՀ-ն պաշտոնապես դադարեց գոյություն ունենալուց: Աշխարհի քաղաքական քարտեզի վրա կրկին ի հայտ եկավ միասնական Գերմանիան:

Իդրակիա: Մարդկային և նյութական խոշոր կորուստներով անցած և անզլո-ամերիկյան ռազմակալման ներքո գտնվող Իտալիան ուներ ներքին և արտաքին քաղաքական լուրջ խնդիրներ: Անհրաժեշտ էր հաշտության պայմանագիր կնքել հակահիտլերյան միության երկրների հետ և որոշել ապագա Իտալիայի պետական կարգը: 1947 թ. **փետրվարի 10-ին** ստորագրվեց Իտալիայի հետ հաշտության

Բեռլինի պարի կառուցման աշխատանքները, 1961 թ.

Բեռլինի պարը՝ սպիտակ նշագծով

պայմանագիրը: Իտալիան տարածքային կորուստներ ունեցավ հօգուտ Ֆրանսիայի, Հարավսլավիայի և Հունաստանի: Այն կորցրեց իր գաղութները և պարտավորվեց ռազմատուգանք վճարել ԽՍՀՄ-ին, Ալբանիային, Հունաստանին և Հարավսլավիային: 1946 թ. **Իտալիայում հանրաքվե անցկացվեց:** Ժողովրդի մեծամասնությունն արտահայտվեց հանրապետության հռչակման օգտին: Ընդունվեց նոր սահմանադրություն, որն ուժի մեջ մտավ 1948 թ. հունվարի 1-ից:

Հստակեցվեց նաև արտաքին քաղաքական կողմնորոշումը: Տնտեսության վերականգնման համար Իտալիան օգնության կարիք էր զգում: Այդ աջակցությունը կարող էր տրամադրել միայն ԱՄՆ-ը: Սկսված սառը պատերազմի պայմաններում Իտալիան ուներ ամերիկամետ դիրքորոշում: Մարշալի պլանի շրջանակներում Իտալիան ստացավ տնտեսական և ֆինանսական խոշոր աջակցություն: 1950–1960–ական թթ. «տնտեսական հրաշք» արձանագրող Իտալիան ակտիվ դերակատարում ունեցավ եվրոպական միասնացման գործընթացներում:

Ընդհուպ մինչև 1990–ական թթ. սկիզբը Իտալիայի քաղաքական դաշտում իշխում էր **Քրիստոնեադեմոկրատական կուսակցությունը:** Վերջինս ձևավորում էր միակու-

սակցական կամ կոալիցիոն կառավարություններ՝ երբեմն միայն զիջելով վարչապետի պաշտոնը այլ կուսակցության ներկայացուցչի:

ՔԴԿ-ին հաջողվում էր նաև պահպանել ներքաղաքական կայունությունը, թեև առկա էին բարդ խնդիրներ: Սակայն 1990–ական թթ. սկսած՝ իրավիճակը փոխվեց: Համազգային «Մաքուր ձեռքեր» գործողության շրջանակներում կաշառակերության և մաֆիայի հետ կապերի մեղադրանք ներկայացվեց հազարավոր իտալացիների: Դրանց թվում էին նախկին վարչապետներ **Ջ. Անդրեոտտին, Բ. Կրաքսին, Ա. Ֆորլանին,** ինչպես նաև խորհրդարանի ավելի քան 400 պատգամավորներ:

Ներքաղաքական ձգնաժամի պայմաններում ասպարեզ ելավ հայտնի գործարար, միլիարդատեր **Ս. Բերլուսկոնին:** Նա հռչակեց «*Առաջ, Իտալիա*» կարգախոսը: Նրա գլխավորությամբ ձևավորվեց նույն անունը կրող շարժումը: Շարժումը հաղթանակ տարավ 1994 թ. համազգային ընտրություններում և կազմեց կոալիցիոն կառավարություն: Թեև կոալիցիան ձախողվեց, սակայն որոշ ընդմիջումից հետո Ս. Բերլուսկոնին կրկին ստանձնեց վարչապետի պաշտոնը: Իտալացիները գերադասեցին ներքաղաքական կայունությունը Բերլուսկոնիի գլխավորությամբ:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ իրադարձություններ տեղի ունեցան հետպատերազմյան Ֆրանսիայում: Միջազգային ի՞նչ կառույցների անդամակցեց Ֆրանսիան: Բացատրե՛ք «դիրիժիզմ» հասկացությունը: Ի՞նչ լիազորություններ էր տրվում նախագահին՝ ըստ Հինգերորդ հանրապետության սահմանադրության: Ի՞նչ է գոլիզմը: Ինչպիսին էր Դը Գոլի արտաքին քաղաքականությունը:
2. Ներկայացրե՛ք Գերմանիայի իրավիճակը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո: Զարգացման ի՞նչ ուղիով ընթացան Գերմանիայի արևմտյան և արևելյան հատվածները: Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ հնարավոր դարձավ Գերմանիայի վերամիավորումը:
3. Ի՞նչ խնդիրներ պետք է լուծեր Իտալիան պատերազմից հետո: Տարածքային ի՞նչ կորուստներ ունեցավ Իտալիան, ո՞ւմ օգտին: Արտաքին քաղաքական ի՞նչ կողմնորոշում որդեգրեց Իտալիան պատերազմից հետո: Ինչո՞ւ: Ցույց տվե՛ք Իտալիայի քաղաքական համակարգի առանձնահատկությունները:

Արևելյան և Կենտրոնական Եվրոպայի երկրների խորհրդայնացումը: 1947–1948 թթ. շրջադարձային էին Արևելյան և Կենտրոնական Եվրոպայի համար: Շատ արագ իշխանությունն այստեղ անցավ կոմունիստական կուսակցություններին: Գերմանիայի պարտությունից հետո Եվրոպայում չէր մնացել մի ուժ, որ ի գործ լինե՞ր դիմագրավելու խորհրդային տերությանը: Ընդլայնելով իր ազդեցության սահմանները դեպի արևմուտք՝ կոմունիստական վարչակարգը հնարավորություն ստացավ գերիշխող դիրքերի հավակնելու ողջ Եվրոպայում:

Խորհրդային Միությունն ազատագրել էր քաղաքիվ երկրներ, որոնց տարածքները նրա զորքերի վերահսկողության ներքո էին: Ստալինը մտադիր էր այդտեղ ստեղծելու Խորհրդային Միության ազդեցության տակ գտնվող խամաճիկային երկրների շղթա: Արևմուտքին հաջողվեց պահել միայն Ավստրիան ու Իրանը:

ԽՍՀՄ-ը Արևելյան Եվրոպայի երկրների խորհրդայնացումն իրականացրեց հետևողականորեն: Սկզբում տվյալ երկրի քաղաքական ուժերից ստեղծվում էր ազգային կամ ժողովրդական ձևատի կոալիցիոն կառավարություն, որում կոմունիստները մեծ դեր էին խաղում: Կոմունիստները վերահսկում էին ուժային նախարարությունները, որտեղ էլ ծրագրավորվում էր ապագա դավադրությունը: Երկրորդ փուլում Մոսկվան ուժի սպառնալիքով ստիպում էր ձախ կուսակցություններին միավորվել կոմունիստների հետ: Այդ հեռանկարի հետ չհամաձայնվող քաղաքական գործիչները ենթակա էին հալածանքների և բռնության:

Դրանից հետո մեկուսացվում էին աջ և ձախ քաղաքական ուժերը: Վերջիններիս առաջնորդներին, եթե նրանք չէին հասցնում հեռանալ երկրից, ոչնչացնում էին:

Զորորդ փուլում խորհրդային զորքերի վրա հենվող տեղի կոմունիստներն անցկացնում էին ընտրություններ, որում հաղթում էին, քանզի չկար քաղաքական այլ ուժ: Իսկ վերջին փուլում խորհրդային անվտանգության մարմինների միջոցով գտնում էին կատարվում արդեն կոմունիստների շարքերում:

Այսպիսով՝ արդեն 1949 թ. դրությամբ կոմունիստներն իրենց ձեռքն էին վերցրել իշխանությունը *Ալբանիայում, Բուլղարիայում, Հունգարիայում, Լեհաստանում, Ռումինիայում, Չեխոսլովակիայում, Հարավսլավիայում:* Շուտով նրանց միացավ նաև *ԳժՀ-ն:* Ձևավորվեց սոցիալիստական համակարգը ստալինյան մոդելով:

Սոցիալիզմի համաշխարհային համակարգի ձևավորումը: Եվրոպայի սոցիալիստական երկրները սոցիալիստական համակարգի համեմատաբար ավելի դինամիկ զարգացող հատվածն էին: Սակայն սոցիալիստական համակարգի մեջ էին մտնում նաև Հարավարևելյան Ասիայի մի շարք երկրներ՝ *Մոնղոլիան, Չինաստանի Ժողովրդական Հանրապետությունը (ՉժՀ-ն), Հյուսիսային Կորեան և Վիետնամը:* Աշխարհի ամենախոշոր սոցիալիստական երկիրն այսօր ՉժՀ-ն է:

Ստալինի մահից հետո ծայրահեղորեն սրվեցին հարաբերությունները սոցիալիզմի զարգացման ստալինյան ուղին նախընտրած ՉժՀ-ի և ԽՍՀՄ-ի միջև: Դրանք 1960-ական թթ. վերջերին նույնիսկ հանգեցրին խորհրդա-չինական ռազմական ընդհարումների: Սակայն Ասիայի սոցիալիստական մյուս երկրների հետ ԽՍՀՄ-ը զարգացնում էր սերտ համագործակցային հարաբերություններ:

1959 թ. *Կուբայում* տեղ գտած հեղափոխությունից հետո սոցիալիզմի համա-

կարգի ամերիկյան ներկայացուցիչը դարձավ Կուբան:

Այսպիսով՝ սոցիալիստական մոդելը դուրս եկավ մեկ երկրի սահմաններից և լայն տարածում գտավ Եվրոպայում, Ամերիկայում և Ասիայում: Հիմք դրվեց երկրների մի ընկերակցության, որ պատմություն մտավ *Սոցիալիզմի համաշխարհային համակարգ* անվամբ: 1980-ական թթ. վերջերին սոցիալիստական համակարգում կար *15 երկիր*, որոնք զբաղեցնում էին երկրագնդի տարածքի շուրջ 27 %-ը և ներառում աշխարհի բնակչության շուրջ 33 %-ը: Եվս 20 երկիր (այդ թվում՝ Ալժիրը, Անգոլան, Աֆղանստանը, Իրաքը, Եմենը, Սիրիան և այլն) նախընտրեցին զարգացման սոցիալիստական կողմնորոշումը:

Համակարգի ճգնաժամը. հասարակության բարեփոխման փորձերը:

Ուժային եղանակով Եվրոպայում ներդրված սոցիալիստական համակարգում առկա էին հակասություններ: Դեռ 1948-1949 թթ. ԽՍՀՄ-ի և Հարավսլավիայի ղեկավարության միջև տեղ գտավ լուրջ հակամարտություն: Այն սկսվեց *Ի. Սլավիևի* և *Ի. Բրոզ Տիտոյի* միջև սկզբունքային վիճաբանությունից և ավարտվեց ԽՍՀՄ-ի ու Հարավսլավիայի միջև հարաբերությունների խզումով: Միայն 1955 թ. վերականգնվեցին երկու երկրների միջև հարաբերությունները: Սակայն խզման տարիներին Հարավսլավիան արդեն հասցրել էր ընտրել զարգացման սեփական ուղին: Իսկ արտաքին քաղաքականության մեջ Հարավսլավիան նախընտրեց չմիացած երկրի կարգավիճակը:

Նման զարգացումներ տեղ գտան նաև Ալբանիայում: Ստալինի մահից հետո Ալբանիան հրաժարվեց Խորհրդային Միության օրինակով ստալինյան անձի պաշտամունքը քննադատելուց և ինքնամեկուսացավ: 1954 թ. սկսած՝ Ալբանիայի առաջնորդ *Է. Հոջան* մշակեց «սոցիալիզմի կառուցման առանձնահատուկ ալբանական ուղու»

գաղափարը, որ հետագայում ստացավ *Էնկերիզմ* անունը:

Քաղաքական իրադրությունն արևելաեվրոպական երկրներում 1950-1960-ական թթ. սրված էր: Դա կապված էր մի շարք գործոնների հետ:

Ստալինի մահից հետո Խորհրդային Միությունում սկսվեց բարձրագույն քաղաքական ղեկավարության փոփոխման գործընթացը, որն ավարտվեց 1956 թ. անձի պաշտամունքի դատապարտմամբ: ԽՍՀՄ-ի վերահսկողությունն այդ ընթացքում թուլացավ: Արևելաեվրոպական երկրներում աճում էր բարեփոխումների կողմնակիցների ազդեցությունը: Խորհրդային Միության «ձնհալը» մեծ արձագանք առաջ բերեց այստեղ: Հատկապես բարդ վիճակում հայտնվեցին Լեհաստանը, Հունգարիան, Չեխոսլովակիան և ԳԺՀ-ն: Անցումը սոցիալիզմին այստեղ ուղեկցվել էր սոցիալական կառուցվածքի ցավագին ցնցումներով ու սոցիալական հոգեբանության բռնի փոփոխություններով: Դեռ պատերազմից առաջ այս երկրներում ձևավորվել էին ձեռներեցների մեծաթիվ շերտեր, որոնք էլ տուժեցին ազգայնացման և կոլեկտիվացման շրջանում: Սոցիալական քաղաքականության բնագավառում նոր վարչակարգերի հավասարարական քայլերը դժգոհություն էին առաջացնում հասարակության մեջ:

«Խորուշչովյան ձնհալի» քաղաքական իրավիճակից օգտվելով՝ Հունգարիայի ղեկավարությունը սկսեց նոր տնտեսական մոդելի մշակումն ու ժողովրդավարական բարեփոխումների իրագործումը: 1956 թ. *Հունգարիայի* կառավարությունը հայտարարեց Վարշավյան դաշինքից դուրս գալու իր մտադրության մասին: Ի պատասխան դրա՝ Խորհրդային Միությունը զորք մտցրեց մայրաքաղաք Բուդապեշտ: Արդյունքում Հունգարիան վերադարձավ սոցիալիստական ճամբար:

Նույնպիսի ձևակատազրի արժանացան 1968 թ. *Չեխոսլովակիայում* սկսված բարե-

փոխումները: Նպատակը մեկն էր՝ *կառուցել սոցիալիզմ մարդկային կերպարանքով*: Սակայն խորհրդային Միությունը զգաց, որ սոցիալիստական համակարգի գաղափարախոսական միասնությունը սպառնալիքի տակ է: 1968 թ. *օգոստոսին* Վարշավյան դաշինքի անդամ երկրների բանակները ներխուժեցին Չեխոսլովակիա: Հետագայում կանխվեց նաև դեպքերի նմանատիպ զարգացումը *Լեհաստանում*:

Վերոհիշյալ իրադարձությունների արդյունքում խորհրդային Միությունը խստացրեց Արևելյան Եվրոպայի երկրների նկատմամբ իր վերահսկողությունը: 1968 թ. ընդունվեց *«Բրեժնևի հայեցակարգը»*: Դրա էությունը հետևյալն էր: Սոցիալիստական ընկերակցությունն իբրև մեկ ամբողջություն իրավունք ունի ցանկացած պահի ներխուժելու իր անդամ երկրի տարածք, եթե թշնամական ուժերը սպառնան նրա գաղափարախոսական միասնությանը:

Այսպիսով՝ 1950–1960–ական թթ. Հունգարիայում, Չեխոսլովակիայում, Լեհաստանում և Հարավսլավիայում սոցիալիստական կարգերի արդյունավետ մոդել գտնելու ժամանակաշրջան էր: Բացառությամբ Հարավսլավիայի՝ ԽՍՀՄ-ին հաջողվեց զսպել Արևելյան Եվրոպայի իր գործընկերների ձգտումները: Խորհրդային Միությունը բարեփոխումներ իրագործելու ցանկացած փորձ դիտում էր իբրև սպառնալիք՝ ուղղված ընդդեմ սոցիալիզմի միասնականության: Իրավիճակը փոխվեց 1980–ական թթ. կեսերին:

Արևելյան Եվրոպան խորհրդային վերակառուցման շրջանում: Խորհրդային Միության վերակառուցումն անդրադարձավ Արևելյան Եվրոպայի սոցիալիստական երկրների զարգացման վրա: Մ. Գորբաչովի հռչակած *նոր քաղաքական մրաժոյողության* կարևոր տարրերից էր սոցիալիստական երկրների հետ ԽՍՀՄ-ի հա-

րաբերությունների վերանայումը: «Սոցիալիստական ճամբարի» փոխարեն սկսեց կիրառվել «սոցիալիստական համագործակցություն» անվանումը: 1985 թ. Գորբաչովը առաջադրեց սոցիալիստական միասնացման նոր մոտեցումներ: ԽՍՀՄ-ը պատրաստ էր հրաժարվելու «ավագ եղբոր» դերից: Իսկ սոցիալիստական երկրների միջև հարաբերությունները պետք է հիմնվեին ոչ միայն փոխօգնության, այլև փոխշահավետության վրա:

1986 թ. այդ սկզբունքները հաստատվեցին սոցիալիստական համագործակցության անդամ երկրների կողմից: Սակայն այդ ծրագրի իրագործումը ձախողվեց: Անդամ երկրներից շատերը ձգտում էին կրճատել սեփական ռազմական ծախսերը, ապրանքափոխանակման մեջ անցնել համաշխարհային գներին, սակայն պահպանել խորհրդային էժան հումքի և էներգակիրների մատակարարումները: Սոցիալիստական համագործակցության անդամները միասնական չէին նաև խորհրդային Միության օրինակով իրենց երկրներում բարեփոխումներ անցկացնելու հարցում: Մի շարք երկրներում ԽՍՀՄ-ի նոր կուրսը բացասաբար ընդունվեց, քանզի հարվածում էր սոցիալիստական երկրների քաղաքական–կուսակցական ղեկավարության շահերին: ԳԺՀ-ի առաջնորդ *Է. Հոնեկերը* նույնիսկ նշեց. «Եթե ձեր հարևանն իր տանը փոխում է պատրանները, ապա դա չի նշանակում, որ դուք էլ պարտադիր կերպով ձեր տանը պետք է վերանորոգում սկսեք»:

Իսկ Հունգարիայում, Լեհաստանում և Հարավսլավիայում խորհրդային վերակառուցումը խթանեց բարեփոխումների իրագործումը: Սկզբում դրանք ընթանում էին վերակառուցման և սոցիալիզմի նորացման կարգախոսների ներքո: Սակայն շուտով պարզ դարձավ, որ գոյություն ունեցող հասարակական–քաղաքական և տնտեսական համակարգի բարեփոխումն անհնար է:

Արևելաեվրոպական սոցիալիզմի ձախողումը: Սոցիալիստական համա-կարգի փլուզումն անխուսափելի էր:

1989–1990 թթ. *Լեհաստանում և Հունգարիայում* ընթացած ժողովրդավարական ընտրությունները վերջակետ դրեցին սոցիալիստական կարգերին այս երկրներում: Փոխարենը ձևավորվեցին առաջին ոչ կոմունիստական կառավարությունները:

Մյուս երկրներում սոցիալիստական կարգերի անկումն ընթացավ ավելի դրամատիկ պայմաններում: Դրա յուրահատուկ ազդանշանը դարձավ սոցիալիստական վարչակարգի փլուզումը *Արևելյան Գերմանիայում 1989 թ.*: Թեև ԳԺՀ-ի առաջնորդ Հոնեկերը ամեն ինչ արեց արգելակելու համակարգի փլուզումը, սակայն հարկադրված էր տեղի տալ: Նույն թվականին զանգվածային ցույցերով ու գործադուլներով վերջակետ դրեցին սոցիալիստական վարչակարգերը նաև *Չեխոսլովակիայում, Բուլղարիայում և Ռումինիայում*:

1989 թ. Չեխոսլովակիայում հաստատվեց ազատական–ժողովրդավարական վարչակարգը: Իսկ 1993 թ. Չեխոսլովակիան դադարեց գոյություն ունենալուց: Վերջինիս փոխարեն ի հայտ եկան

երկու նոր պետություններ՝ *Չեխիան և Սլովակիան*: Առանց լուրջ ընդհարումների ընթացքում նաև փոփոխությունները Բուլղարիայում:

Միայն Ռումինիայի մայրաքաղաք Բուխարեստում իրադարձությունները վերաճեցին զինված հակամարտության: Արդյունքում՝ բռնատիրության խորհրդանիշ հանդիսացող Ռումինիայի առաջնորդ *Ն. Չաուշեսկուն* ու նրա կինը մահապատժի ենթարկվեցին:

Սակայն Ռումինիայում տեղ գտածը բացառություն էր: Սոցիալիստական համակարգի մյուս երկրներում սոցիալիստական վարչակարգի փլուզումն ընթացավ անարյուն ճանապարհով, որի պատճառով էլ այդ գործընթացը ստացավ *«թավշյա հեղափոխություններ»* անվանումը:

Արդյունքում 1991 թ. պաշտոնապես *լուծարվեցին* սոցիալիստական համակարգը կրող պրոլետեր *Վարշավյան պայմանագրի կազմակերպությունն ու Տարեսական փոխօգնության խորհուրդը*:

Այսպիսով՝ 1989–1990 թթ. «թավշյա հեղափոխությունների» արդյունքում սոցիալիստական համակարգը Արևելյան Եվրոպայում փլուզվեց:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Շրջադարձային ինչ փոփոխություններ տեղի ունեցան 1947–1948 թթ. Արևելյան ու Կենտրոնական Եվրոպայի երկրներում: 1949 թ. դրությամբ ո՞ր երկրներում կոմունիստներն իրենց ձեռքը վերցրին իշխանությունը: Սոցիալիզմի ինչ մոդել հաստատվեց այդ երկրներում:
2. 1948–1949 թթ. ինչ հակասություններ կային ԽՍՀՄ-ի և Հարավսլավիայի միջև: Ի՞նչ է էնվերիզմը: Որո՞նք էին արևելաեվրոպական երկրներում նոր հասարակարգից դժգոհության պատճառները: Ե՞րբ և ինչո՞ւ ԽՍՀՄ-ը ներխուժեց Հունգարիա: Ի՞նչ ընթացք և ավարտ ունեցավ «Պրահայի գարունը»: Ո՞րն էր 1968 թ. ընդունված բրեժնևյան հայեցակարգի էությունը: 1950–1960-ական թվականներին ո՞ր երկրներում կատարվեցին սոցիալիստական կարգերի արդյունավետ մոդել գտնելու փորձեր:
3. Պարզաբանե՞ք Խորհրդային Միության «վերակառուցման» կուրսի ազդեցությունը սոցիալիստական համագործակցության երկրների վրա:
4. Ներկայացրե՞ք արևելաեվրոպական երկրներում «թավշյա հեղափոխությունների» ընթացքն ու արդյունքները:

§ 6. ՄԻԱՎՈՐՎԱԾ ԱԶԳԵՐԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԵՎՐՈՊԱՅԻ ՄԻԱՍՆԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ

Հետպատերազմյան աշխարհի բնորոշ գծերից մեկը *փարաժաշրջանային միասնացման* (ինտեգրացիա) զարգացումն էր:

XX դ. երկրորդ կեսին ստեղծվեցին բազմաթիվ միջազգային կառույցներ: Երկրորդ աշխարհամարտին հաջորդած ժամանակաշրջանում ի հայտ եկան ՄԱԿ-ը, ՆԱՏՕ-ն, Միջազգային արժույթային հիմնադրամը, Համաշխարհային բանկը: Դրվեցին ներկայիս Եվրոպական միության և Տնտեսական համագործակցության ու զարգացման կազմակերպության հիմքերը: Ինչպես գիտեք, այդ ժամանակ ստեղծվեցին նաև ներկայումս գոյություն չունեցող երկու կազմակերպություններ՝ Տնտեսական փոխօգնության խորհուրդն ու Վարշավյան պայմանագրի կազմակերպությունը: Նախկին ԽՍՀՄ-ը կազմող II հանրապետություններ 1991 թ. *դեկտեմբերին* սկիզբ դրեցին միջազգային համագործակցության նոր սուբյեկտի՝ *ԱՊՀ-ի գոյությանը* (դրա մասին ավելի մանրամասն կխոսվի XII դասարանում):

ՄԱԿ-ի ստեղծումը: Հետպատերազմյան կարգավորման կարևորագույն մասը *Միավորված ազգերի կազմակերպության* (ՄԱԿ) ստեղծումն էր: Այն հնարավոր դարձավ աշխարհամարտի ընթացքում ֆաշիզմի դեմ միավորված պետությունների համատեղ ջանքերի արդյունքում: ՄԱԿ-ը փոխարինեց Առաջին աշխարհամարտից հետո ստեղծված Ազգերի լիգային: «Միավորված ազգեր» անվանումն առաջ քաշեց ԱՄՆ-ի նախագահ Ֆ. Ռուզվելտը: Այն առաջին անգամ օգտագործվեց 1942 թ. ստորագրված *Միավորված ազգերի հռչակագրում*: Ըստ հռչակագրի՝ 26 պետություններ պարտավորվում էին շարունակել համատեղ պայքարն ընդդեմ հիտլերյան խմբավորման երկրների:

ՄԱԿ-ի գլխավոր գրասենյակը Նյու Յորքում

Յալթայի խորհրդաժողովում որոշվեց, որ ՄԱԿ-ի հիմնադիր կոնֆերանսին կարող են մասնակցել միավորված ազգերը՝ 1945 թ. փետրվարի դրությամբ ամրագրված կազմով, և միացած ազգերը: Վերջիններս այն պետություններն էին, որոնք կոնֆերանսի պահին խզել էին դիվանագիտական և տնտեսական հարաբերությունները ֆաշիստական խմբավորման երկրների հետ, սակայն պատերազմ պետք է հայտարարեին ընդհանուր թշնամուն մինչև 1945 թ. մարտի 1-ը:

ՄԱԿ-ի հիմնադիր կազմ մտան հակահիտլերյան միության 51 *անդամ երկրներ*: ՄԱԿ-ի կանոնադրությունն ուժի մեջ մտավ

1945 թ. հոկտեմբերի 24-ին: Այդ օրն ամրագրվել ու նշվում է իբրև ՄԱԿ-ի օր: ՄԱԿ-ի նպատակներն են.

- խաղաղության և միջազգային անվտանգության պահպանում և ապահովում,
- ագրեսիվ գործողությունների ճնշում,
- միջազգային բնույթի վիճելի խնդիրների կարգավորում խաղաղ եղանակով,
- պետությունների միջև բարեկամական հարաբերությունների զարգացում,
- տնտեսական, սոցիալական և հումանիտար բնույթի խնդիրների կարգավորում,
- մարդու իրավունքների և ազատությունների խրախուսում ու տարածում՝ անկախ ռասայից, սեռից, լեզվից ու կրոնից:

ՄԱԿ-ի պաշտոնական լեզուներ ճանաչվեցին անգլերենը, իսպաներենը, չինարենը, ռուսերենը և ֆրանսերենը:

ՄԱԿ-ի կառույցը: ՄԱԿ-ի կառույցում կարևորագույն տեղ է գրավում **Անվտանգության խորհուրդը (ԱԽ):** Այն կրում է միջազգային խաղաղության և անվտանգության պահպանման հիմնական պատասխանատվությունը: ԱԽ-ն իրավասու է որոշում ընդունելու միջազգային պատժամիջոցների կիրառման, խաղաղապահ ուժերի առաքման և ռազմական գործողությունների իրագործման վերաբերյալ:

ԱԽ-ն կազմված էր 15 անդամներից՝ 5 մշտական (ԱՄՆ, ԽՍՀՄ (այժմ՝ Ռուսաստանի Դաշնություն), Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, Չինաստան) և 10 ժամանակավոր: Խորհրդի ոչ մշտական անդամներն ընտրվում են երկու տարի ժամկետով:

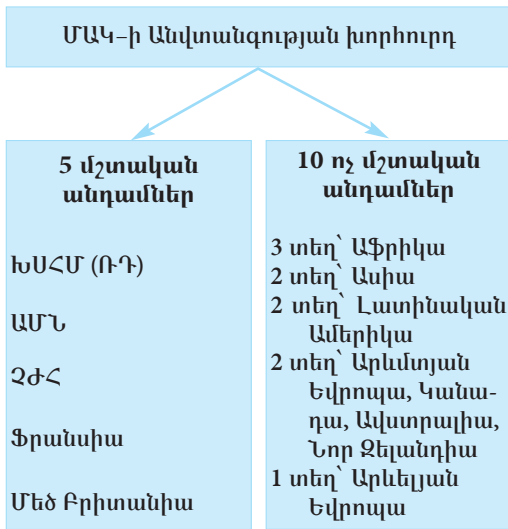
ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի գործունեության կարևոր սկզբունքներից է նրա 5 մշտական անդամների միաձայնությունն ու վետոյի իրավունքը: Ագրեսիան կանխելու, խաղաղությունն ապահովելու և

այլ կարևոր հարցերի առնչվող քվեարկության ժամանակ հնգյակը պետք է լինի միաձայն: Միայն այդ դեպքում որոշումն ընդունված կհամարվի:

ՄԱԿ-ի կառույցում կարևորագույն տեղ է զբաղեցնում **Գլխավոր ասամբլեան:** Այն գլխավոր խորհրդակցական և ներկայացուցչական մարմին է, որտեղ ներկայացված են ՄԱԿ-ի անդամ բոլոր երկրները: ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեան ընտրում է Անվտանգության խորհրդի ոչ մշտական անդամներին, Տնտեսական և սոցիալական խորհրդի անդամներին, ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարին, ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանի անդամներին, համակարգում է համագործակցությունը տնտեսական, սոցիալական, մշակութային և հումանիտար բնագավառներում:

ՄԱԿ-ի կառույցում մեծ է նաև **Քարտուղարության** դերը: Այն ՄԱԿ-ի ամենօրյա աշխատանքներն իրագործող և ողջ աշխարհում գործունեություն ծավալող միջազգային անձնակազմն է: Քարտուղարության բաժանմունքները տեղակայված են ինչպես ՄԱԿ-ի նյույորքյան կենտրոնական հաստատություններում, այնպես էլ այլ երկրներում տեղաբաշխված շտաբ-կայաններում: Քարտուղարությունը ապահովում է ՄԱԿ-ի մարմինների աշխատանքը, իրագործում նյութերի տպագրումն ու տարածումը, արխիվների պահպանումը, հրատարակում է անդամ պետությունների կնքած միջազգային պայմանագրերը: Քարտուղարությունը գլխավորում է ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարը: Նա նշանակվում է Գլխավոր ասամբլեայի կողմից 5 տարի ժամկետով և վերընտրվելու իրավունք ունի: ՄԱԿ-ի ներկայիս գլխավոր քարտուղարը **Պան Գի Մունն է** (Հարավային Կորեա):

ՄԱԿ-ի շրջանակներում կարևորագույն դերակատարում ունի ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանը, որն իր գործունեությունը սկսել է 1946 թ.:

Եվրոպական միասնացումը: Երկրորդ աշխարհամարտից հետո վերստին կյանքի կոչվեց *Եվրոպական դաշնային միության* (Եվրոպայի Միացյալ Նահանգների) կամ *Պան-Եվրոպայի* (համաեվրոպականության) գաղափարը:

Եվրոպական տնտեսական համագործակցության ձևավորման գլխավոր պատճառները արևմտյան և արևելյան խմբավորումների միջև հակամարտությունն ու մրցակցությունն էին: Բացի այդ, արևմտաեվրոպական երկրները ձգտում էին ամրապնդելու իրենց դիրքերը հետպատերազմյան աշխարհի մի շարք տնտեսական կենտրոնների (ԱՄՆ, Ճապոնիա, սոցիալիստական համագործակցություն) առկայության պայմաններում: Միաժամանակ ակնհայտորեն զգացվում էր Արևմտյան Եվրոպայում միջպետական հակասությունները (օրինակ՝ Ֆրանսիայի և Գերմանիայի միջև) կարգավորելու անհրաժեշտությունը:

Արևմտաեվրոպական միասնացման մեջ շահագրգռված էին նաև եվրոպական մոնոպոլիաները: Հետպատերազմյան տասնամյակներում բանկային և արդյունաբերական կապիտալը գնալով վերազգային

ընույթ էր ստանում: Ձևավորվել էր վերազգային կորպորացիաների ցանց, որի համար պետական սահմանները խոչընդոտող արգելք էին դարձել:

1951 թ. ստեղծվեց *Աժիա և պողպատի եվրոպական միավորումը* (ԱՊԵՄ), որի մեջ մտան 6 երկրներ: 1957 թ. ԳԴՀ-ն, Ֆրանսիան, Իտալիան, Բելգիան, Նիդերլանդները և Լյուքսեմբուրգը ստորագրեցին *Եվրոպական տնտեսական համագործակցության* (ԵՏՀ) ստեղծման վերաբերյալ պայմանագիրը: Հետագայում ԵՏՀ-ին միացան Մեծ Բրիտանիան, Դանիան, Իռլանդիան, Հունաստանը, Իսպանիան և Պորտուգալիան:

ԵՏՀ-ի մասնակիցները հիմնեցին նաև *Արունային Էներգիայի եվրոպական համագործակցությունը՝ Եվրապումը*: 1967 թ. սկսած՝ այս երեք կառույցները (ԵՏՀ, ԱՊԵՄ և Եվրատոմ) անցան միասնական ղեկավարության տակ՝ *Եվրոպական համագործակցություն* կամ ընկերակցություն անվամբ (շտաբ-կայանը՝ Բելգիայի մայրաքաղաք Բրյուսել): 1970-ական թթ. վերջերին սկսեցին անցկացվել *Եվրախորհրդարանի* ուղղակի ընտրություններ: Հիմնվեց նաև Եվրոպական դատարանը:

1992 թ. *Հոլանդիայի Մասսարիխա* քաղաքում Եվրոպական ընկերակցության պետությունների ղեկավարները ստորագրեցին միության վերաբերյալ պայմանագիր: Պայմանագիրը հստակեցնում էր եվրոպական միասնացման 3 հենայունները՝ տնտեսական և արժույթային միությունը, ընդհանուր արտաքին քաղաքականությունը, համագործակցությունը արդարադատության և ներքին գործերի համակարգում:

1993 թ. սկսած՝ Եվրոպական համագործակցությունը կոչվեց *Եվրոպական միություն*: Իսկ 1995 թ. ուժի մեջ մտավ Եվրամիության ինը երկրների միջև սահմանային անձնագրային ստուգման փոխադարձ վերացման մասին *Շենգենյան համաձայնագիրը*: Հետագա քայլերի արդյունքում միու-

ՄԱԿ-ի ներկայիս գլխավոր քարտուղար,
Պան Գի Մուն

Շենգենյան թույլատրագիրը և Եվրամիության
միասնական դրամը՝ եվրոն

թյան երկրների կողմից ստեղծվեց միասնական Կենտրոնական բանկ, իսկ մասնակից երկրների տարածքում մտցվեց միասնական դրամական միավոր՝ **եվրոն**: 2002 թ. հունվարի 1-ից սկսած՝ այն շրջանառության մեջ դրվեց իբրև կանխիկ դրամական միավոր:

Եվրոպական միությունը հետպատերազմյան միասնացման գործընթացներից ամենահաջողվածն ու արդյունա-

վետն է: Միությունը բացառիկ միջազգային կառույց է՝ 27 եվրոպական երկրների միավորում, որ ներառում է թե՛ միջազգային կազմակերպության, թե՛ պետության հատկություններ: Այն էական դեր է խաղում միջազգային հարաբերություններում:

Այսպիսով՝ երկրորդ աշխարհամարտից հետո ձևավորված «6-ի Եվրոպան» մեր օրերում վերածվել է «27-ի Եվրոպայի»:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ներկայացրե՛ք ՄԱԿ-ի ստեղծման գործընթացը: Ի՞նչ ընդհանրություն կար ՄԱԿ-ի և Ազգերի լիգայի միջև: Ինչո՞ւ է ՄԱԿ-ի օրը նշվում հոկտեմբերի 24-ին: Որո՞նք են ՄԱԿ-ի նպատակները:
2. Գծապատկերի միջոցով ներկայացրե՛ք ՄԱԿ-ի կառույցը: Ի՞նչ գործառույթներ է իրականացնում այդ կառույցներից յուրաքանչյուրը: Գնահատե՛ք ՄԱԿ-ի գործունեությունը: Վերհիշե՛ք, թե երբ է ՀՀ-ն դարձել ՄԱԿ-ի անդամ:
3. Ներկայացրե՛ք եվրոպական միասնացման գործընթացը: Ի՞նչ հնարավորություններ ընձեռեց եվրոպական համագործակցությունը անդամ երկրներին: Երբ և ի՞նչ համաձայնագրերով է ստեղծվել Եվրոպական միությունը: Ներկայումս քանի՞ անդամ ունի այն:

Գաղութային համակարգի փլուզման պարաձառները: Գաղութային համակարգը ձևավորվել էր նոր ժամանակներում՝ մեծ տերությունների միջև աշխարհի տարածքային-քաղաքական վերաբաժանման արդյունքում: Պատմության նորագույն ժամանակաշրջանի սկզբներին գաղութներն ու կիսագաղութները զբաղեցնում էին երկրագնդի տարածքի մոտ 70%-ը, որտեղ ապրում էր բնակչության երկու երրորդը: Երկրորդ աշխարհամարտից հետո աննախադեպ ընթացք ստացավ ապագա-ղութացման գործընթացը: Մետրոպոլիաների դեմ ուղղված կախյալ ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումը վերելք ապրեց դեռ պատերազմի շրջանում:

Պատերազմի տարիներին բազմաթիվ գաղութներ ոչ միայն դարձել էին պատերազմական գործողությունների թատերաբեմ, այլև ռազմակալվել էին: Կարճ ժամանակահատվածում Ճապոնիան վերահսկում էր նախկինում այլ տերություններին պատկանող գաղութային տարածքները: Սակայն նույնիսկ այդ ժամանակավոր վերահսկողությունը սասանում էր հավատը եվրոպական կամ ամերիկյան գաղութարարների ամենակարողության հանդեպ: Ամրապնդվում էր ազգային ինքնագիտակցությունն ու աճում անկախ զարգացման ձգտումը:

Բացի այդ, աշխարհամարտի արդյունքում եվրոպական գաղութային տերությունները թուլացել էին թե՛ ռազմական, թե՛ տնտեսական տեսանկյունից: Գաղութատեր երկրների թույլ տնտեսական դիրքերը դժվարացնում էին նրանց կողմից գաղութները վերադարձնելու նպատակով խոշոր ռազմական գործողությունների իրագործումը: Գաղութային պատերազմների ու օկուպացիոն բանակ պահելու հետ կապված հնարավոր ծախսերը, ինչպես նաև հասարակական կարծիքը գաղութատեր

երկրներին ստիպեցին ձկունություն հանդես բերել այս հարցում:

Կարևոր էր նաև այն հանգամանքը, որ ՄԱԿ-ի ստեղծման և ազգերի ինքնորոշման իրավունքի ճանաչման արդյունքում գաղութային և կախյալ երկրներն իրենց պայքարը դիտում էին իբրև օրինական իրողություն:

Միաժամանակ, ֆաշիստական և միլիտարիստական վարչակարգերի դեմ պայքարն ու վերջիններիս համընդհանուր պարտությունը իրենց հետ բերեցին ազատության և անկախության գաղափարների տարածում ողջ աշխարհում: Բացի այդ, մարտնչող մետրոպոլիաները իրենց համար դժվարին պատերազմական պայմաններում ձգտում էին ապահովել գաղութային ժողովուրդների աջակցությունը՝ տալով նրանց պատերազմից հետո ապագաղութացման գործընթաց սկսելու վերաբերյալ խոստումներ:

Սակայն խնդիրը միայն բարի ու ազնիվ նպատակներով չէր բացատրվում: XX դարի սկզբներին գաղութատիրությունն իբրև համընդհանուր շահագործման ձև իրեն սպառել էր: Այն ծանր բեռ էր դարձել առաջին հերթին արևմտյան մետրոպոլիաների համար: Արևմտյան քաղաքական շատ գործիչներ համոզվում էին, որ գաղութային ժողովուրդների հետագա ձակատագրի ողջ պատասխանատվությունը պետք է դրվի հենց այդ ժողովուրդների ուսերին:

Այդպես ծնունդ առավ **նոր գաղութացման** գաղափարը: Դրա էությունն այն էր, որ արդյունաբերապես զարգացած երկրների ոչ մեծ խումբը շարունակելու էր շահագործել երկրագնդի բնական և մարդկային ռեսուրսները, սակայն այժմ դա անելու էր նախկին գաղութների ձևական քաղաքական ինքնուրույնության ճանաչման պայմաններում:

Արևմտյան երկրների միջև մրցակցությունը նույնպես արագացնում էր ապագա-ղութացման գործընթացը: Օրինակ՝ հա-

մաշխարհային գերիշխանության ձգտող ԱՄՆ-ի շահերից էր բխում, որ հին գաղութային տերությունները հեռանային իրենց անդրծովյան տիրույթներից: Այդ դեպքում նրանց տեղը կարող էր զբաղեցնել ԱՄՆ-ը՝ իբրև ռազմական և տնտեսական առումով ամենահզոր տերություն:

Ապագաղութացման կարևոր գործոն դարձավ նաև Խորհրդային Միության գլխավորությամբ ասպարեզ եկած համաշխարհային սոցիալիստական համակարգը: Արևմուտք-Արևելք հակամարտության պայմաններում սոցիալիստական պետություններն՝ ի դեմս ազգային-ազատագրական շարժումների տեսնում էին Արևմուտքը թուլացնող իրենց կարևոր դաշնակիցների՝ նրանց ցուցաբերելով բազմաբնույթ աջակցություն: Չինաստանը նույնպես օգնում էր ազգային-ազատագրական պայքար ծավալող ժողովուրդներին ասիական տարածաշրջանում: Այսպիսով՝ կախյալ ժողովուրդները կարող էին հենվել առնվազն Խորհրդային Միության, ԱՄՆ-ի և Չինաստանի աջակցության վրա: Հետևաբար գաղութային կայսրությունների պահպանումն անհնարին դարձավ: Միաժամանակ հենց գաղութային երկրներում ձևավորվում էին մի շարք ներքին նախապայմաններ, որ նպաստում էին անկախության համար պայքարի ակտիվացմանը:

Տարիներ շարունակ գաղութատեր երկրները ձգտում էին առավելագույն շահույթ ստանալու ենթակա տարածքներից: Նրանք գաղութներում կառուցում էին հումքի արդյունահանման և թեթև արդյունաբերական ապրանքների արտադրության ձեռնարկություններ, օգտագործում տեղերում առկա էժան աշխատուժը: Դա իր հետ բերում էր բանկերի, երկաթուղիների ստեղծում, տեղի բանվորական և կառավարող կադրերի նախապատրաստում: Եվ դրանով իսկ տեղերում ձևավորվում էր տնտեսական, սոցիալական և քաղաքական ենթակառուցվածք, որն անհրաժեշտ էր անկախ պետությունների կենսագործունեության համար:

Գաղութային վարչակազմերի գործունեությունն ուղեկցվում էր արևմտյան քաղաքակրթական արժեքների բռնի ներդրմամբ: Իսկ այդ արժեքները նաև հիմնված էին մասնավոր սեփականատիրական հարաբերությունների և ժողովրդավարության վրա: Սակայն կապիտալիստական կարգերը խորթ էին արևելյան հասարակությունների բնաչության մեծ մասի համար: Կոլեկտիվիզմի սկզբունքների ու պետական կարգավորման վրա հիմնված նրանց ավանդական կառույցն ամեն կերպ ընդդիմանում էր այն կոտրելու գաղութատերերի փորձերին: Օտար ծագում ունեցող նորամուծությունները չընդունելու ձգտումը նպաստում էր ժողովուրդների ազգային ինքնագիտակցության աճին և սեփական քաղաքակրթական հենքի վրա նրանց համախմբմանը:

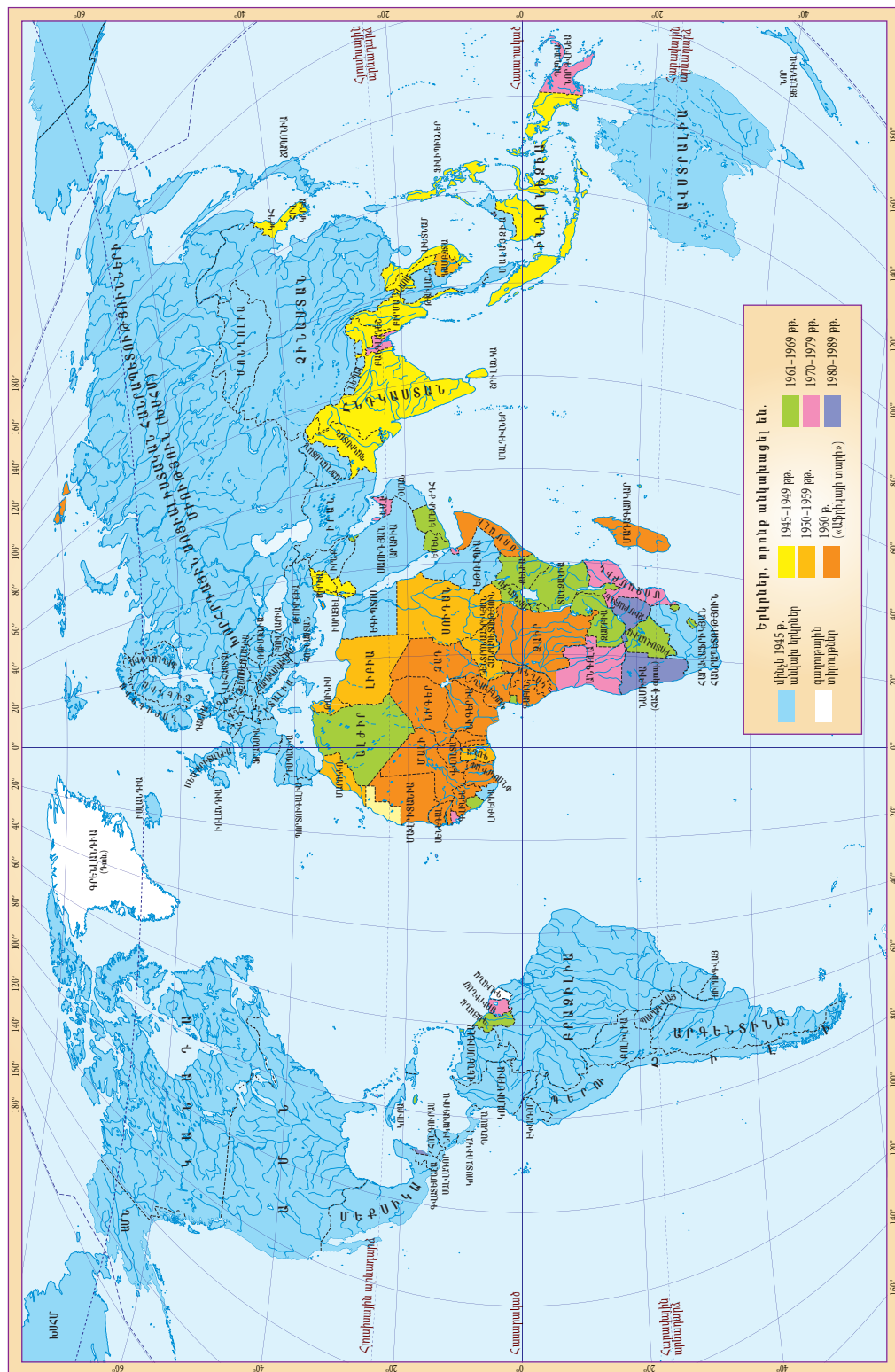
Սրանք էին այն հիմնական պատճառները, որոնք XX դարի սկզբներին հանգեցրին ազգային-ազատագրական շարժման աննախադեպ աճին:

Գաղութային ժողովուրդների անկախացումը:

Գաղութային ժողովուրդների կողմից քաղաքական անկախության ձեռքբերումը տարբեր ձևով էր ընթանում: Նախկին գաղութներից շատերն անկախություն ստացան հարաբերականորեն խաղաղ ճանապարհով: Մյուսների դեպքում անկախությունը ձեռք բերվեց զինված պայքարի արդյունքում:

1944-1954 թթ. աշխարհի քարտեզի վրա հայտնվեցին 15 նորանկախ երկրներ: Դրանք հիմնականում Հարավային և Հարավարևելյան Ասիայի երկրներն էին, ինչպես նաև Հյուսիսային Աֆրիկայի որոշ արաբական պետություններ: Ապագաղութացման գործընթացը հատկապես ակտիվ բնույթ կրեց 1950-ական թվականների երկրորդ կեսին և 1960-ականների սկզբներին: Այդ ժամանակ էր, որ վերջնականապես փլուզվեցին անգլիական, ֆրանսիական և բելգիական գաղութային կայսրությունները:

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԳԱՂՈՒԹԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՓԼՈՒՀՈՒՄԸ 1945-1989 թթ.

Հատկապես մեծ թվով նոր պետություններ ի հայտ եկան Աֆրիկայում: Որոշ չափով ձգձգվեց պորտուգալական գաղութների անկախացումը: Սակայն պորտուգալական գաղութային կայսրությունը ևս դադարեցրեց իր գոյությունը 1970–ական թթ. կեսերին: Գաղութային համակարգը փլուզվեց:

Գաղութային համակարգի փլուզման հետևանքները: Գաղութային համակարգի փլուզումն ունեցավ որոշակի տնտեսական և քաղաքական հետևանքներ:

Տնտեսական հետևանքները: Պետական անկախության շնորհիվ չէր նշանակում տնտեսական անկախության ձեռքբերում: Նորանկախ երկրների կախվածությունն արտաքին առևտրից բերեց նրան, որ իշխանությունը շարունակում էր իր ձեռքում պահել տեղական առևտրական վերնախավը, որը լուրջ շահույթներ էր ստանում ներմուծվող ապրանքների վաճառքից: Նորանկախ պետությունների մեծ մասի բնակչության կենսամակարդակը գրեթե չփոխվեց անկախության ձեռքբերումից հետո: Ավելին՝ նրանցից շատերը կորցրին արտահանման նախկին շուկաները, քանզի գաղութատեր երկրներն էին ապահովում իրենց մուտքը այդ շուկաներ: Արդյունքում նախկին գաղութների մասնաբաժինը միջազգային ապրանքաշրջանառության մեջ նվազեց:

Գաղութային համակարգի փլուզումը լրջորեն անդրադարձավ նաև գաղութային

տերությունների տնտեսության վրա: Նախկին գաղութներից բնակչության ներգաղթի արդյունքում լրջորեն փոխվեց Արևմտյան Եվրոպայի երկրների բնակչության ազգային կազմը: Հիմնականում անօրինական ներգաղթողների ներհոսքն իր հետ բերեց նաև լուրջ տնտեսական խնդիրներ՝ կապված աշխատատեղերի հետ:

Քաղաքական հետևանքները: Աշխարհի քարտեզի վրա հայտնվեցին ավելի քան ութ տասնյակ նորանկախ երկրներ: Ի հայտ եկավ նաև **երրորդ աշխարհը**: Միաժամանակ նախկին կայսերական կենտրոնները փորձեցին ստեղծել հետկայսերական աշխարհն ու նախկին գաղութները միասնացնող կազմակերպություններ: Հաճախ նախկին գաղութները ողջունում էին նման զարգացումները: Բանն այն է, որ կայսրության տարբեր հատվածների միջև ձևավորվել էին առևտրատնտեսական հաստատուն կապեր, ինչը խզելն այնքան էլ նպատակահարմար չէր: Կայսրության ժողովուրդներն ունեին ընդհանուր մշակութային ժառանգություն և աշխարհայացքային ընդհանրություններ, որ նրանց թույլ էր տալիս հասկանալ լիարժեք մեկուսացման բացասական հետևանքները: Կայսերական մետրոպոլիան նույնպես ձգտում էր իր ազդեցության տակ պահելու կայսրության նախկին անդամներին, որոնք իրավական տեսանկյունից անկախ պետություններ էին:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Վերհիշե՛ք, թե երբ է առաջացել գաղութային համակարգը, և ի՞նչ խոշոր գաղութատեր երկրներ կային: Ներկայացրե՛ք գաղութային համակարգի փլուզման հիմնական պատճառները: Բացատրե՛ք նոր գաղութացման գաղափարի էությունը:
2. 1944–1954 թթ. քանի՞ երկիր անկախացավ և ո՞ր տարածաշրջաններում: Ե՞րբ վերջնականապես փլուզվեցին անգլիական, ֆրանսիական, բելգիական, պորտուգալական գաղութային կայսրությունները:
3. Որո՞նք էին գաղութային համակարգի փլուզման տնտեսական և քաղաքական հետևանքները: Ի՞նչո՞ւ է գաղութային կայսրությունների կործանումից հետո հետգաղութային կամ համագործակցության կազմակերպություն ստեղծելու գաղափար առաջանում:

Տնտեսական զարգացման առանձնահատկությունները: Երկրորդ աշխարհամարտից հետո պատերազմի մասնակից պետությունների առջև կանգնեցին տնտեսությունը քայքայված վիճակից դուրս բերելու և խաղաղ ժամանակի պահանջներին համապատասխան վերակառուցելու խնդիրները: Ընդունված է հետպատերազմյան շրջանը՝ մինչև 1970-ական թթ. կեսերը, համարել *արդյունաբերական հասարակության ավարտական փուլ* զարգացած կապիտալիստական երկրներում: Այն բնութագրվում է երկարատև տնտեսական վերելքով, ինչը պայմանավորված էր առաջին հերթին արդյունաբերության զարգացման բարձր տեմպերով:

Բուռն վերելքի համար կային մի շարք *նախադրյալներ*՝ համաշխարհային առևտրի ազատականացում, տարածաշրջանների տնտեսական միասնացման գործընթացներ, գիտատեխնիկական աննախադեպ առաջընթաց, բանվորական ուժի առկայություն և այլն:

Կարևոր նշանակություն ունեցավ նաև դրամի միջազգային փոխարժեքային համակարգի կայունացումը. ամերիկյան դոլարը դարձավ համաշխարհային փոխարժեքային ընդհանուր միավոր: Միջազգային արժույթային հիմնադրամը և Վերակառուցման ու զարգացման միջազգային բանկը վարկեր էին տրամադրում անդամ երկրներին: Արևմտյան Եվրոպայի համար մեծ դեր խաղաց Մարշալի պլանով հատկացված ֆինանսական մեծ օգնությունը:

Հետպատերազմյան տնտեսական հարաբերություններում նոր երևույթ էր վերազգային և բազմազգ *կորպորացիաների* գործունեության ծավալումը: Այս գործընթացը տանում էր դեպի ազգային տնտեսությունների միասնացում և, ի վերջո, հանգեցրեց *համաշխարհայնացման* սր-

դի գործընթացին: Գերիզոր կորպորացիաները ներդրումներ էին կատարում և մասնաձյուղեր բացում տարբեր երկրներում՝ ստեղծելով համաշխարհային արտադրական և առևտրային ցանց:

Արևմուտքի արդյունաբերական երկրների տնտեսության զարգացման գործում մեծ էր նաև Արևմտյան Եվրոպայի տնտեսական միասնացումը: Այդ գործընթացը սկզբնավորվել էր 1951 թ.՝ Աձխի ու պողպատի եվրոպական միավորման ստեղծմամբ: Վերածվելով Եվրոպայի տնտեսական համագործակցության՝ այն դարձավ արևմտաեվրոպական ընդգրկուն տնտեսական միասնական կառույց, որը հայտնի է նաև *ընդհանուր շուկա* անունով:

Սառը պատերազմի վերջին տարիներին տնտեսական տարածաշրջանային միասնացում տեղի ունեցավ Հյուսիսային Ամերիկայում (ԱՄՆ, Կանադա, Մեքսիկա):

Ընդհանրապես, տնտեսական միասնացման գործընթացների հիմքում դրվեց *ազատ առևտրի սկզբունքը*, ապրանքների մի զգալի մասն ազատվում էր ներմուծման մաքսից, իսկ մնացածի վրա սահմանվում էր շատ ցածր մաքս: Համաշխարհային ազատ առևտրի կարգավորման գործում շրջադարձային էր 23 պետությունների կողմից Առևտրի և տարիֆների մասին գլխավոր համաձայնագրի ստորագրումը (1947 թ.): Ազատ առևտուրը հետպատերազմյան շրջանում էականորեն նպաստեց տնտեսության վերականգնմանը և համաշխարհային շուկայի զարգացմանը:

Արևմտաեվրոպական երկրների տնտեսական բուռն վերելքի գործում վճռական դեր խաղացին էժան նավթը, հումքը և աշխատուժը: Դա պայմանավորեց այդ երկրների տնտեսական կյանքի գլխավոր առանձնահատկությունը 1946-1974 թթ.՝ տնտեսությունը զարգանում էր առավելա-

պես *ծախսատար (էքսպենսիվ)* եղանակով: Արտադրության մեջ էին ներգրավվում նորանոր նյութական և մարդկային ռեսուրսներ: Արդյունքում՝ Արևմտյան Եվրոպայում գրեթե վերացավ գործազրկությունը, ծաղկեցին արդյունաբերության մի շարք ձյուղեր (վերամշակող, նավթաքիմիական, ավտոմեքենաշինական, էլեկտրատեխնիկական), գյուղատնտեսությունը լիովին մեքենայացվեց:

Արևմուտքի հետպատերազմյան տնտեսական զարգացման արդյունքում՝ 1) *արմատապես վերափոխվեց կապիտալիստական հասարակությունը* առաջին հերթին գիտատեխնիկական հեղափոխության շնորհիվ, 2) *անհամեմատ աճեց արտադրության միջազգայնացումը*, 3) *խորացան աշխարհանքի միջազգային բաժանումը և մասնագիտացումը*:

Այս երևույթների շնորհիվ առաջատար երկրների տնտեսական և տեխնիկական զարգացման մակարդակները գրեթե հավասարվել են, առաջացել է փոխադարձ սերտ կախվածություն նրանց և աշխարհի այլ երկրների տնտեսությունների միջև:

Ահա թե ինչու հետպատերազմյան առաջին խոշոր *համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամը (1974-1975 թթ.)* մեծ վնաս հասցրեց նաև «տնտեսական հրաշք» իրականացրած երկրներին՝ Արևմտյան Գերմանիա, Իտալիա, Ճապոնիա: Այս և հաջորդ խոշոր ճգնաժամի (1980-1982 թթ.) հաղթահարումը ապահովեց Արևմուտքի առաջատար երկրների անցումը դեպի զարգացման նոր փուլ, որն ընդունված է անվանել *հեղափոխական արդյունաբերական կամ տեղեկատվական հասարակություն* (դրա մասին հանգամանորեն կխոսվի XII դասարանում):

ԱՄՆ-ի տնտեսական հզորացման պարճառները: Հետպատերազմյան շրջանում ԱՄՆ-ը ոչ միայն պահպանեց աշխարհի տնտեսական կենտրոնի կարգավիճակը, այլև ավելի հզորացավ:

Իսկ որո՞նք էին նրա հզորացման պատճառները:

ԱՄՆ-ի տարածքում ռազմական գործողություններ չէին մղվել, ուստի նա պատերազմի մասնակից տերություններից միակն էր, որ տնտեսության վերականգնման խնդիր չունեց: Դեռ ավելին՝ Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին և անմիջապես հետո աճել էր նրա արդյունաբերության ծավալը: Կապիտալիստական աշխարհում ԱՄՆ-ի արդյունաբերության տեսակարար կշիռը 1948 թ. հասավ 56%-ի, իսկ Գերմանիայի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ճապոնիայի բաժինը միասին 31-ից իջավ 20 տոկոսի: Այսինքն՝ *մեծացավ ԱՄՆ-ի և մյուս երկրների զարգացման տարբերությունը*:

Ամրապնդվեց ԱՄՆ-ի քանկային համակարգը, կուտակվեցին ոսկու վիթխարի պաշարներ, իսկ դոլարը դարձավ ամենակայուն դրամական միավորն աշխարհում: Վիթխարի քանակությամբ կապիտալի արտահանումը եվրոպական և այլ երկրներ նույնպես նպաստեց ամերիկյան տնտեսության ներուժի ամրապնդմանը:

Աճեց և հզորացավ ԱՄՆ-ի *ռազմարդյունաբերական համալիրը*, որը տարեկան տասնյակ միլիարդավոր դոլար հատկացումներ էր ստանում պետական բյուջեից:

ԱՄՆ-ին հաջողվեց արագ հաղթահարել պատերազմի ավարտից հետո առաջացած խնդիրները տնտեսական և սոցիալական կյանքում (գրադվածության ապահովում, տնտեսության վերակառուցում խաղաղ շրջանին համապատասխան և այլն): Երկրի տնտեսության կարգավորման գործում մեծ էր պետության դերը, սակայն, ի տարբերություն արևմտաեվրոպական երկրների, այստեղ *տնտեսության մեջ պետական մասնաբաժին չտեղեղծվեց*: Շեշտակի աճեց պետության կողմից սոցիալական ոլորտի կարգավորումը. 1960-ական թթ. վերջին դաշնային բյուջեի 40%-ը հատկացվում էր այս ոլորտին:

ԱՄՆ–ի տնտեսական հզորացման գլխավոր պատճառներից էր *գիտաբեխ-նիկական հեղափոխության նվաճումների արագ ներդրումը* տնտեսության բոլոր ոլորտներում՝ կենցաղային ապրանքների արտադրությունից մինչև գերհզոր ռազմական ու տիեզերքի յուրացմանն ուղղված տեխնիկայի արտադրությունը:

Ավտոմատացված արտադրական հոսքագծերի, էլեկտրոնային հաշվիչ տեխնիկայի, ապա համակարգչային տեխնիկայի ներդրումը ապահովեց երկրի տնտեսական հզորության հսկայական աճը, տնտեսության կառուցվածքային փոփոխությունները և ոչ ծախսատար արտադրության զարգացումը:

ԱՄՆ–ի գիտական կենտրոններն ու համալսարաններն իրենց տրամադրության տակ ունեին առաջնակարգ մասնագետներ, գերժամանակակից սարքավորումներ և ֆինանսական մեծ միջոցներ: Դրանք հնարավորություն ստեղծեցին ապահովելու գիտական ու տեխնոլոգիական առաջընթացի շարունակականությունը:

Արդյունքում փոխվեց ամերիկյան հասարակությունը: Մարդկանց կենցաղը դարձավ բարեկեցիկ, փոխվեց նրանց աշխարհայացքը, իսկ *միջին խավը կազմեց երկրի բնակչության կեսից ավելին*: Ապահովվեց բարձր կենսամակարդակ, մարդիկ ստացան աշխատելու և ստեղծագործելու լայն հնարավորություններ: Արդյունաբերական հասարակության դարաշրջանը ԱՄՆ–ում ավարտվեց 1960–ական թթ. վերջերին:

Գերմանական և իտալական «ընտրական հրաշքները»: Երկրորդ աշխարհամարտից Գերմանիան դուրս եկավ քայքայված տնտեսությամբ և հաղթողների կողմից ռազմակալված վիճակով: Արևմտյան Գերմանիան կարճ ժամանակահատվածում կարողացավ վերա-

կանգնել ավերված տնտեսությունը՝ շնորհիվ ամերիկյան ֆինանսական աջակցության: Մարշալի պլանով երկիրը ստացավ 3,6 մլրդ դոլար: Բացի այդ, Արևմտյան Գերմանիան մոտ տասը տարի ռազմական ոլորտի ծախսեր չարեց, քանի որ իրավունք չունեին՝ որպես պարտված երկիր: Տնտեսությունը վերականգնվեց առաջավոր սարքավորումների և տեխնոլոգիաների ներդրմամբ, ստեղծվեցին նոր, արդիական ձյուղեր:

Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետության քաղաքականության հիմքում դրվեց *«սոցիալական շուկայական տնտեսության» մոդելը*: Այդ տնտեսաձևը կառուցվեց «աշխատանքն առանց կապիտալի, կապիտալն առանց աշխատանքի գոյություն ունենալ չեն կարող» դրույթի վրա: Ազատականացվեցին տնտեսական հարաբերությունները, լայնորեն տարածվեցին ձեռներեցությունն ու ազատ մրցակցությունը: Մինչև 1970 թ. *արդյունաբերության աճի տեմպերով* (տարեկան 8 %) **ԳԴՀ–ն առաջին տեղում էր Եվրոպայում**:

Պետությունը մեծ ուշադրություն էր դարձնում սոցիալական խնդիրների լուծմանը: Ներդրվեց պետական կենսաթոշակային ապահովագրություն, իրականացվեց բնակարանային շինարարություն, ստեղծվեց անվճար կրթական համակարգ: Կարգավորվեցին ձեռնարկատերերի և բանվորների հարաբերությունները, վերացավ գործազրկությունը, դադարեցին գործադուլները: Աճեց արհմիությունների դերը: Բարձրացան աշխատավարձերը, բանվորները կարողանում էին գնել ձեռնարկությունների բաժնետոմսեր: Միջին խավը կազմեց բնակչության կեսից ավելին:

1970–ական թթ. ԳԴՀ–ն Արևմտյան Եվրոպայի տնտեսապես ամենազարգացած երկիրն էր: Նրա արդյունաբերության արտադրանքի ծավալը գերազանցում էր Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Նիդերլանդների

արտադրանքի ծավալը՝ միասին վերցրած: *Երկրի թռիչքաձև զարգացումն անվանեցին «գերմանական հրաշք»:* ԳԴՀ-ն Արևմտյան աշխարհի երրորդ զարգացած երկիրն էր ԱՄՆ-ից և Ճապոնիայից հետո:

Ծանր էր *Իսթալիայի* դրությունը աշխարհամարտի ավարտից հետո, սակայն այս երկիրը նույնպես կարողացավ թռիչքաձև զարգանալ: *Մարշալի պլանով* Իտալիան երեք տարվա ընթացքում ստացավ 1,5 մլրդ դոլարի օգնություն: 1951 թ. դրությամբ արդյունաբերությունը վերականգնվել էր, իսկ հաջորդ երկու տասնամյակներում տարեկան աճը կազմեց 6 % (երկրորդը Եվրոպայում):

Գիտատեխնիկական հեղափոխության նվաճումներն արագորեն ներդրվեցին արտադրության մեջ, ավարտվեց տնտեսության արդիականացումը: Վերելք ապրեցին մեքենաշինությունը, քիմիական, տեքստիլ արդյունաբերությունը և հատկապես ավտոմեքենաշինությունը: Զարգացան նոր ձյուղեր՝ նավթաքիմիան, էլեկտրոնիկան և այլն: Մեծ եկամուտներ էր ապահովում գրոսաշրջությունը:

Մեծ դեր խաղաց նաև պետության վարած տնտեսական ու սոցիալական քաղաքականությունը: Աճեց պետական մասնաբաժինը տնտեսության մեջ, պետության միջոցներով իրականացվեցին տնտեսության կառուցվածքային փոփոխությունները:

«Տնտեսական հրաշքի» արդյունքում երբեմնի ագրարային-արդյունաբերական *Իսթալիան դարձավ հարուստ և ժամանակակից արդյունաբերական երկիր:* Այդ հրաշքի շնորհիվ մեղմացան հասարակության ներքին հակասությունները:

Բարօրության պետությունը.
«Շվեդական սոցիալիզմը»: Հետպատերազմյան շրջանում արդյունաբերական երկրների տնտեսական և սոցիալական կյանքի կարևոր առանձնահատկու-

թյուններից էր պետության կարգավորիչ դերի ամրապնդումը:

Արևմտյան Եվրոպայում տիրապետող դարձավ խառը տնտեսությունը: Պետական սեփականությունն ու պետական կարգավորումը, մասնավոր սեփականությունը, ձեռներեցությունն ու շուկայական հարաբերությունները միահյուսվեցին մեկ տնտեսական օրգանիզմի մեջ: Նրանց միջև հարաբերակցությունը երբեմն փոփոխվում էր, իսկ դրա ձևերն ու բնույթը կապված էին յուրաքանչյուր երկրի ազգային առանձնահատկությունների հետ:

Դեռևս 1930-ական թթ. *Ջ. Քեյնսի* մշակած տնտեսաձևը հետպատերազմյան շրջանում կիրառվեց Արևմուտքի բոլոր զարգացած երկրներում: Այդ քաղաքական կուրսը ստացավ *նորթեյնսականություն* անունը: Դրա էությունը հետևյալն է. *պետական կարգավորման միջոցով աճում է բնակչության գնողունակությունը, որն էլ իր հերթին խթանում է տնտեսական աճը:*

Պետության կողմից իրականացվող սոցիալական ծախսերի ավելացումը և աշխատավարձերի բարձրացումը հանգեցրին նրան, որ մարդիկ դարձան զանգվածային արտադրության ապրանքների սպառողներ: Մարդկանց կենսակերպի անբաժան ուղեկիցը դարձան ավտոմեքենան, սեփական բնակարանը, սառնարանը, հեռուստացույցը, հեռախոսակապը, սպասարկման և ծառայությունների անսպառ ոլորտը: Մարդկանց բարեկեցության չափանիշ դարձավ սեփական ավտոմեքենան. 1980-ական թթ. սկզբին Եվրոպայում կար 100 մլն ավտոսեփականատեր:

Խառը տնտեսությամբ և պետական ակտիվ սոցիալական քաղաքականությամբ համադրված մոդելը ստացավ *բարօրության պետություն* անվանումը: Արևմուտքի քարոզչամեքենան բոլոր միջոցներով տարփողում էր դրա առավելությունները սոցիալիստական մոդելի նկատմամբ: *Բարօրության պետությունն իր*

բնույթով ժողովրդավարական էր, արյուս-հայրում էր բնակչության բոլոր խավերի և դասերի շահերը: Այն իր քաղաքականությամբ մեղմացնում էր հասարակության ներքին հակասությունները, կրճատում սոցիալական բևեռացման աստիճանը: Իսկ խորհրդային պետությունը միայն տեսականորեն էր արտահայտում բնակչության շահերը: Գործնականում այն վերածվել էր կուսակցական-պետական վերնախավի ու վարչարարական ապարատի շահադիտական նպատակների իրացման միջոցի:

Այսպիսով՝ 1970-ական թթ. սկզբներին Արևմուտքի երկրներում ավարտին մոտեցավ արդյունաբերական հասարակության դարաշրջանը: Զարգացած երկրներին բնորոշ էր բարձր կենսամակարդակը: Միջին խավը կազմում էր բնակչության 2/3-ը, ինչը սոցիալական կայունության ամուր երաշխիք է:

Մարդկանց ապրելակերպը, մտածողությունը փոխվեցին: Նրանց պահանջ-մունքների մեջ այժմ գերակշռում էին ոչ թե հանապազօրյա հաց վաստակելու խնդիրները, այլ հեռանկարային ծախսերը, զանազան ծառայություններից օգտվելը, կրթության, առողջության և հանգստի կարիքները բարձր մակարդակով հոգալը: Ահա թե ինչու «բարօրության պետության» բնութագրիչներ դարձան նաև կրթական, առողջապահական և սոցիալական օգնության՝ հիմնականում պետության ջանքերով ստեղծված համակարգերը: Պետական բյուջեում աճեց սոցիալական ծախսերի մասնաբաժինը:

Սկանդինավյան երկրներում (Շվեդիա, Նորվեգիա, Դանիա), ուր երկար ժամանակ իշխանության ղեկին մնացին սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունները, «բարօրության պետությունը» ձեռք բերեց որոշակի յուրատիպություն:

Արդեն գիտենք, որ 1930-ական թթ.՝ Մեծ ճգնաժամի հաղթահարման շրջա-

նում, այս երկրներում գործադրվեց սոցիալական-բարենորոգչական տնտեսաձևը: Այն ճանապարհի հարթեց բարօրության պետության ստեղծման համար: Այսպես կոչված «սոցիալականացված» տնտեսությունն ավարտուն տեսք ստացավ և մեծ հաջողություններ ունեցավ հատկապես հետպատերազմյան շրջանում: **Շվեդիայում** սոցիալ-դեմոկրատները իշխանության ղեկին էին 1932–1982 թթ., և պատահական չէ, որ հենց Շվեդիան ավելի ակնառու նվաճումներ ունեցավ հասարակության զարգացման և կատարելագործման ուղղությամբ:

Շվեդիայում պետությունը վերահսկում է արտաքին առևտուրը և կապիտալի արտահանումը, նվազել են արտադրության վարկավորման տոկոսադրույքները: Պետական բյուջեից լայնորեն ֆինանսավորվում են կապիտալ շինարարությունը (այդ թվում՝ բնակարանաշինությունը) և գյուղատնտեսական արտադրությունը: Կիրառվում է **սոսաջադիմական հարկման համակարգ**, որը հնարավորություն է տալիս ազգային եկամուտը վերաբաշխելու բնակչության քիչ ապահով շերտերի օգտին:

Ստեղծվել է սոցիալական ապահովության կայուն համակարգ: Սոցիալական արտոնությունները տարածվում են բնակչության բոլոր խավերի, այդ թվում՝ Շվեդիայում օրինական ձևով բնակվող օտարերկրացիների վրա:

Այսպիսով՝ *դնարեության զարգացման արդյունքները պետությունը նպատակաուղղում է ամբողջ հասարակության բարեկեցության բարձր մակարդակի ապահովմանը:* Ահա թե ինչու սկանդինավյան երկրներում ձևավորված հասարակությունն անվանում են **«Շվեդական սոցիալիզմ»:**

ՏՓԽ-ն և սոցիալիստական երկրների փնտրեսությունը: Երկրորդ աշխարհամարտից հետո, ինչպես գիտենք, հասա-

րակության սոցիալիստական մոդելը դուրս եկավ մեկ երկրի շրջանակներից և տարածվեց Արևելյան Եվրոպայում, Ասիայում ու Ամերիկայում: Այդ երկրների մեծ մասը զարգացավ սոցիալիզմի խորհրդային մոդելով, իսկ մյուս մասն ընթացավ զարգացման յուրահատուկ ուղիով:

Սոցիալիզմի ճամբարի ձևավորման գործում կարևոր դեր խաղաց *Տնտեսական փոխօգնության խորհուրդը* (ՏՓԽ): Դրա ստեղծման մասին 1949 թ. հունվարի 6-ին հայտարարեցին ԽՍՀՄ-ը, Բուլղարիան, Լեհաստանը, Հունգարիան, Ռումինիան և Չեխոսլովակիան: Հետագայում այդ կառույցին միացան Արևելյան Գերմանիան, Մոնղոլիան, Կուբան և Վիետնամը: Կենտրոնակայանը Մոսկվայում էր, իսկ ԽՍՀՄ-ը գերիշխող ու թելադրող դիրքում էր ՏՓԽ-ում: Այս կազմակերպության շրջանակներում սոցիալիստական երկրներն իրականացնում էին տնտեսական ու գիտատեխնիկական համագործակցություն:

ՏՓԽ-ի գլխավոր նպատակն էր միասնացման շնորհիվ արագորեն վերականգնել անդամ երկրների տնտեսությունը և կառուցել սոցիալիստական տնտեսություն: Խորհրդային տարածքին համահունչ ծրագրվեց իրականացնել արդյունաբերականացում և գյուղատնտեսության կոլեկտիվացում, հաստատել պետական սեփականության գերիշխանություն, նվազագույնի հասցնել կամ վերացնել շուկայական տնտեսաձևը:

Արևելյան Եվրոպայի սոցիալիստական երկրներն ուժեղ տնտեսական կախման մեջ ընկան ԽՍՀՄ-ից, որը տնօրինում էր հսկայական հումքային ռեսուրսների: *Համագործակցությունը խարսխվեց պլանային-վարչարարական, այլ ոչ թե շուկայական մեխանիզմի վրա:* Այս ամենը բացասաբար անդրադարձավ արևելաեվրոպական երկրների վրա: Նախապատվությունը տրվեց ոչ թե տնտեսական գործոններին, այլ ԽՍՀՄ-ի հան-

Տնտեսական փոխօգնության խորհրդի նախկին գրասենյակը Մոսկվայում (այժմ՝ քաղաքապետարան)

դեպ քաղաքական հանդուրժողականությանը, ղեկավարության մակարդակով անձնական կապերին և այլն:

ՏՓԽ-ի շրջանակներում և՛ Ստալինի, և՛ խորհրդային հաջորդ ղեկավարների օրոք ձնշվում էր ցանկացած ինքնուրույնություն կամ նախաձեռնություն: Սոցիալիզմի կառուցման տարբեր ուղիների մասին դրույթը համագործակցության տարածքում մոռացվեց, և մնաց իրագործելու միայն խորհրդային տարբերակը:

Ձևավորման փուլում ՏՓԽ-ի գլխավոր խնդիրն էր կարգավորել անդամ երկրների միջև արտաքին առևտուրը, իսկ 1954 թ. որոշվեց համաձայնեցնել նաև նրանց տնտեսությունների զարգացման պլանները: Մինչ այդ ԽՍՀՄ-ը բարեկամական քայլ կատարեց՝ հրաժարվելով Հունգարիայից, Ռումինիայից, Բուլղարիայից և Արևելյան Գերմանիայից ստացվող ռազմատուգանքներից:

ՏՓԽ-ի երկրների միջև 1960-ական թթ. իրականացվեց արտադրության միջազգային մասնագիտացում ու կոոպերացում և աշխատանքի միջազգային բաժանում: Ստեղծվեցին միջպետական տնտեսական-ֆինանսական կառույցներ (բանկ, չափանշման ինստիտուտ և այլն), իսկ 1971 թ. գործի դրվեց ՏՓԽ երկրների զարգացման համալիր ծրագիրը՝ միասնացման հենքի վրա:

Միասնացման գործընթացը տվեց շոշափելի արդյունքներ: Արևելամիլրոպական երկրների արդյունաբերական արտադրության տարեկան աճը 1970-ական թթ. առաջին կեսին կազմում էր 6-8 %: Ուշագրավ է, որ ՏՓԽ անդամ երկրները տարեկան աճի ցուցանիշով 1950-1970-ական թթ. աշխարհի լավագույն 15 երկրների շարքում էին:

Նշված ժամանակաշրջանում սոցիալիստական ձամբարի երկրների մեծ մասը լուրջ առաջընթաց ապրեց տնտեսության զարգացման ուղղությամբ, որի շնորհիվ բարձրացավ բնակչության կենսամակարդակը: Նախկին ՏՓԽ անդամ երկրների արտադրական, տրանսպորտային և էներգետիկ հզորությունների 65 %-ը ստեղծվել է 1946-1970-ական թթ. ԽՍՀՄ-ի օգնությամբ կամ բացառապես նրա կողմից: Դա տնտեսական այն հենքն է, որի վրա այսօր գործում է այդ երկրների տնտեսությունը:

Չինաստանը, Մոնղոլիան, Հյուսիսային Կորեան, Ալբանիան, Վիետնամը և Կու-

բան, ավելի հետևողական կիրառելով ստալինյան մոդելը սոցիալիզմի կառուցման ժամանակ, վերացրին շուկայական տնտեսությունը և մասնավոր սեփականատիրական հարաբերությունները: Այլ ուղիով ընթացավ Հարավսլավիան, որտեղ ձևավորված հասարակությունը կոչվեց «*ինքնակառավարվող սոցիալիզմ*»: Մասնավորապես՝ ձեռնարկությունների շրջանակներում աշխատանքային կոլեկտիվներին տրվեց ազատություն, նրանց գործունեության հիմքում դրվեց *սնտիսմ*՝ ելակետ ունենալով պետական պլանը: Գյուղատնտեսության մեջ կոլեկտիվացումը կատարվեց միայն կամավոր սկզբունքով: Լայն տարածում գտան ապրանքադրամական հարաբերությունները, բայց պահպանվեց համայնավարների ղեկավարման մենաշնորհը ամբողջ տնտեսության նկատմամբ:

Դրա հետ մեկտեղ սոցիալիստական ձամբարի երկրների տնտեսությունը 1970-ական թթ. կեսերից սկսեց լճացում ապրել, ապա ընկավ ձգնաժամի մեջ:

Բոլոր սոցիալիստական երկրներում կառուցված հասարակական մոդելը կաշկանդում էր տնտեսության զարգացումը, հնարավորություն չէր տալիս համարժեք արձագանքելու համաշխարհային տնտեսական զարգացման նոր միտումներին և երևույթներին: Դա հատկապես ցայտուն երևաց՝ կապված գիտատեխնիկական հեղափոխության հետ: Սոցիալիզմի ձամբարի երկրները գնալով ավելի հետ էին մնում առաջավոր կապիտալիստական երկրներից:

Ճիշտ է, այդ տարիներին փորձեր արվեցին բարեփոխելու սոցիալիզմի մոդելը, սակայն դրանք դրական ընթացք չապահովեցին: Վերափոխումների անհաջողության գլխավոր պատճառը կուսակցական-պետական վերնախավի և վարչական ապարատի ուժեղ դիմադրությունն էր այդ բարեփոխումներին: Այս վիճակից

կարողացավ դուրս գալ միայն Չինաստանը, որը որդեգրեց հասարակության արդիականացման նոր ծրագիր՝ օգտագործելով շուկայական տնտեսության որոշ բաղադրիչներ (այս մասին՝ §11-ում):

Այսպիսով՝ ավելի քան 40 տարվա գոյությունից հետո ՏՓԽ-ն և սոցիալիզմի համաշխարհային համակարգը դադարեցին գոյություն ունենալուց:

Այնուհանդերձ, նրանց պարմությունը նորագույն պարմության անբաժան մասն է, որի արժևորումը կարևոր է համաշխարհային քաղաքակրթության հետագա առաջընթացի համար: Իսկ մրցակցությունը հասարակական զարգացման տարրեր մոդելների միջև շարունակվում է, և դա ապահովում է քաղաքակրթության առաջընթացը:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Որո՞նք էին Արևմուտքի տնտեսական զարգացման առանձնահատկությունները 1946–1974 թվականներին: Ե՞րբ և ի՞նչ նպատակով ձևավորվեց Եվրոպական տնտեսական համագործակցությունը:
2. Որո՞նք էին ԱՄՆ-ի տնտեսական հզորացման պատճառները հետպատերազմյան տարիներին: Ի՞նչ փոփոխություններ կրեց ամերիկյան հասարակությունը: ԱՄՆ-ում ե՞րբ ավարտին մոտեցավ արդյունաբերական հասարակության դարաշրջանը:
3. Պարզաբանե՞ք Արևմտյան Գերմանիայի և Իտալիայի «տնտեսական հրաշքների» պատճառները և արդյունքները:
4. Ներկայացրե՞ք «բարօրության պետության» բնորոշ կողմերը: Ի՞նչ փոփոխություններ տեղի ունեցան մարդկանց կենցաղում և մտածողության մեջ: Ինչո՞ւ են սկանդինավյան երկրներում ձևավորված հասարակությունն անվանում «Շվեդական սոցիալիզմ»: Վերհանե՞ք դրա բնութագրիչ կողմերը:
5. Ինչո՞ւ Արևելյան Եվրոպայի մեծ մասն ընկավ ԽՍՀՄ տնտեսական ազդեցության ոլորտը: Ե՞րբ է ստեղծվել ՏՓԽ-ն, և ո՞րն էր դրա ստեղծման հիմնական նպատակը: Պարզաբանե՞ք արևելաեվրոպական և ՏՓԽ անդամ մյուս սոցիալիստական երկրների տնտեսական զարգացման արդյունքները: Ինչո՞ւ սոցիալիզմի խորհրդային մոդելի բարեփոխման փորձերը, բացի Չինաստանից, մյուս երկրներում անհաջողության մատնվեցին:

Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտից հետո Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների արդիականացման գործընթացը մտավ նոր փուլ: Արդիականացման ոլորտում ներգրավվեցին նորանկախ բազմաթիվ պետություններ, այդ թվում՝ արաբական աշխարհի երկրները: Դեպքերի զարգացման վրա մեծապես ազդում էր տարածաշրջանում երկու համակարգերի ու երկու գերտերությունների մրցակցությունը:

Արաբական աշխարհը: Եգիպտոսը և Իրաքը Առաջին աշխարհամարտից հետո ձևականորեն ստացել էին անկախություն, Սիրիան և Լիբանանը տրվել էին Ֆրանսիային, իսկ Անդրիորդանանը՝ Անգլիային:

Երկրորդ աշխարհամարտից հետո Անգլիան և Ֆրանսիան հրաժարվեցին իրենց մանդատներից: Ապագաղութացման արդյունքում անկախություն նվաճեցին *Սիրիան, Ալժիրը, Թունիսը, Մարոկկոն, Լիբիան, Սուդանը, Օմանը, Բահրեյնը* և այլ երկրներ: Անկախացման գործընթացի ավարտից հետո այսօր գոյություն ունեն 21 արաբական երկրներ:

Նրանց զարգացման առանձնահատկությունները պայմանավորված են մի շարք գործոններով: Դրանք են մուսուլմանական ավանդականության ամուր դիրքերը, արդիականացման գործընթացը և արդյունաբերական հասարակության ազդեցությունը, նավթի հարուստ պաշարները և այլն:

Հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում արաբական աշխարհի որոշ երկրներ սկսեցին զարգանալ *արևմտյան ժողովրդավարական հասարակության ուղիով* (Լիբանան, Եգիպտոս): Մի մասը նախընտրեց *սոցիալիզմի ուղին* (Սիրիա, Լիբիա, Ալժիր, Եմենի ժողովրդադեմոկրատական Հանրապետություն): Մնացած երկրներում հաստատվեց *միապետական իշխանու-*

թյուն՝ Հորդանան, Մարոկկո, Սաուդյան Արաբիա, Արաբական Միացյալ Էմիրություններ և այլն: Չնայած զարգացման առանձնահատկություններին՝ արաբական երկրների հասարակությունների հիմքում ընկած են ավանդական արժեքները, ազգային և կրոնական ընդհանրությունները:

Արաբական աշխարհում, և, մասնավորապես, Մերձավոր Արևելքում աշխարհաքաղաքական դրությունը շատ բանով պայմանավորված է *պաղեստինյան հիմնախնդրով:*

ՄԱԿ-ի 1947 թ. որոշմամբ՝ Պաղեստինում պետք է ստեղծվեին հրեական և արաբական պետություններ: Երուսաղեմը և Բեթղեհեմը հայտարարվեցին միջազգային գոտի: Հաջորդ տարի առաջացավ Իսրայել հրեական պետությունը:

Արաբները մերժեցին ՄԱԿ-ի որոշումը, և 1948 թ. սկսվեց արաբա-իսրայելական առաջին պատերազմը: Մինչև 1991 թ. տեղի ունեցան հինգ նման պատերազմներ: Պաղեստինի հարցը արդի աշխարհի չլուծված հիմնախնդիրներից է:

Իսրայելը խորհրդարանական հանրապետություն է նախագահի գլխավորությամբ, մեծ դերակատարություն ունի նաև վարչապետը: Սակայն մինչ օրս Իսրայելը չունի սահմանադրություն: Երկրի տնտեսությունը իր զարգացման մակարդակով մոտեցել է Արևմուտքի երկրներին: Իսրայելի առաջընթացը մեծ չափով կախված է արաբա-իսրայելական հակամարտության խաղաղ կարգավորումից:

Թուրքիան հեղապրերազմյան շրջանում: Հետպատերազմյան առաջին տարիներին երկիրը սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակում էր: Ներքին կյանքին բնորոշ էին սոցիալական պայքարը և քաղա-

քական ճգնաժամերը: Թուրքիայում առաջացան մոտ 30 կուսակցություններ: Դրանց մեջ առաջատարը **Ժողովրդավարական** կուսակցությունն էր, որն էլ 1950 թ. եկավ իշխանության: Նախագահ ընտրվեց Ժողովրդական կուսակցության ղեկավար **Ջելալ Բայարը**:

Նոր կառավարությունը նահանջեց **Էրսարիզմի** քաղաքականությունից, մեծ տեղ տրվեց ազատ ձեռնարկատիրությանը, գյուղատնտեսության մեջ ավելացավ կապիտալիստական տնտեսաձևի մասնաբաժինը:

ԱՄՆ-ի աջակցությունը, Մարշալի պլանի մեջ ընդգրկվելը, ամերիկյան ներդրումները պայմանավորեցին Թուրքիայի կողմնորոշումը դեպի Արևմուտք: Երկիրը 1952 թ. մտավ ՆԱՏՕ-ի կազմ՝ դառնալով նրա հենակետը ԽՍՀՄ-ի հարավային սահմանների մոտ:

Թուրքիայի քաղաքական կյանքում ավանդաբար մեծ դեր է խաղում բարձրագույն զինվորականությունը: Հետպատերազմյան շրջանում տեղի են ունեցել նրանց կազմակերպած մի քանի պետական հեղաշրջումներ: 1960 թ. զինվորական հեղաշրջման արդյունքում իշխանությունն անցավ **Ազգային միասնության կոմիտեի (ԱՄԿ)** ձեռքը: Վարչապետ **Մենդերեք** ենթարկվեց մահապատժի, իսկ նախագահ **Բայարը**՝ ցմահ բանտարկության: Զինվորականները հայտարարեցին, որ իրենք հավատարիմ են մնալու Աթաթյուրքի պատգամներին:

Մեկ տարի անց ԱՄԿ-ն իշխանությունը փոխանցեց սահմանադիր ժողովին, ընդունվեց նոր սահմանադրություն: Նախագահ ընտրվեց հեղաշրջման ղեկավար **գեներալ Գյուրսեղը**: Կրկին հռչակվեցին ժողովրդավարական ազատություններ: Ստեղծվեցին տարբեր ուղղվածության նոր քաղաքական կուսակցություններ: Գաղտնի կամ կիսագաղտնի սկսեցին գործել իսլամական ծայրահեղական կազմակերպություններ:

Սակայն նոր իշխանությունները չկարո-

ղացան երկիրը դուրս բերել ճգնաժամից, և 1971 թ. կրկին զինվորականների պահանջով տեղի ունեցավ իշխանափոխություն: Երկրի որոշ նահանգներում մտցվեց արտակարգ դրություն: 1974 թ. Թուրքիան գրավեց Կիպրոսի տարածքի 40 տոկոսը և մինչև օրս նրա գործը մնում է այնտեղ:

Ներքաղաքական դրությունը կրկին սրվեց 1970-ական թթ. վերջին: Բարձրագույն զինվորականությունը գլխավոր շտաբի պետ **գեներալ Էվրենի** գլխավորությամբ ստեղծեց **Ազգային անվտանգության խորհուրդ**: 1980 թ. հերթական զինվորական հեղաշրջման արդյունքում այդ խորհուրդը երեք տարով իշխանությունը վերցրեց իր ձեռքը: Գլխավոր նպատակ հռչակվեց ժողովրդավարության հաստատման համար ամուր հիմքերի ստեղծումը: Կրկին թույլատրվեց կուսակցությունների գործունեությունը, սակայն վերապահումով. ստեղծվող կուսակցությունները չպետք է լինեին հին կուսակցությունների ժառանգորդները, իսկ նախկին կուսակցական առաջնորդները չէին կարող գլխավորել նոր կուսակցությունները:

1983 թ. ընտրություններում հաղթեց **Թուրգուր Օզալի** գլխավորած «Մայր հայրենիք» կուսակցությունը: Թ. Օզալը դարձավ վարչապետ և սկսեց իրականացնել շուկայական տնտեսության զարգացման քաղաքականություն: Օտարերկրյա կապիտալի ներդրման համար ստեղծվեցին հարկային արտոնություններ:

Կատարված քայլերն ապահովեցին Թուրքիայի տնտեսական առաջընթացը: Սակայն երկրում այդպես էլ ժողովրդավարությունը ամուր հիմքերի վրա չդրվեց: Ներքաղաքական վիճակի ապակայունացման մեջ 1980-ական թվականներից ի վեր մշտական գործոն է դարձել **քրդական** հիմնախնդիրը: Երկրի հարավարևելյան շրջաններում տարիներ շարունակ ռազմական բախումներ են տեղի ունենում թուրքական բանակի և **Քրդական**

բանվորական կուսակցության (ՔԲԿ) մարտիկների միջև:

Արդի փուլում Թուրքիայի ներքաղաքական կյանքում նույնպես առկա են բազմաթիվ հիմնախնդիրներ, չնայած որ ակնառու է տնտեսության վերելքը: Երկիրը փորձում է Եվրամիության մաս կազմել և դառնալ տարածաշրջանային տերություն: Պանթուրքիզմը կրկին մտել է Թուրքիայի պետական քաղաքականության ոլորտ: Թուրքիան ձգտում է կարգավորելու հարաբերությունները բոլոր հարևանների, այդ թվում՝ Հայաստանի Հանրապետության հետ:

Իրան. աշխարհիկ միապետությունից դեպի թեոկրատիա: 1940–ական թթ. երկրորդ կեսին Իրանի տնտեսությունը խոր ճգնաժամի մեջ էր: Երկրի ներքաղաքական կյանքին բնորոշ էր միապետական իշխանության սահմանափակման և Մեջլիսի դերի ուժեղացման համար մղվող պայքարը:

Երկրում, ԽՍՀՄ օժանդակությամբ, ակտիվացան նաև ինքնավարության ձգտող ազգային փոքրամասնությունները: Ստեղծվեցին քրդական և ադրբեջանական ինքնավարություններ, սակայն 1947 թ. սկզբին դրանք վերացվեցին կառավարական գործերի կողմից:

Քաղաքական նշանավոր գործիչ **Մուհամմադ Մուսադեղի** գլխավորությամբ 1950 թ. ստեղծվեց **Ազգային ճակատ**: Այն պայքարում էր նավթի արդյունաբերությունն ազգայնացնելու, շահական վարչակարգի լիազորությունները սահմանափակելու և երկրի լիակատար ինքնիշխանության համար: Մուսադեղի ջանքերով Մեջլիսը հաստատեց նավթային արդյունաբերության ազգայնացման մասին օրենքը: Դա առաջին հերթին ուղղված էր երկրի նավթային ոլորտը տնօրինող Մեծ Բրիտանիայի և ԱՄՆ–ի դեմ: 1951 թ. Մուսադեղը դարձավ վարչապետ: Նրա հեղինակությունն այնքան աճեց, որ

Ռեզա շահը 1953 թ. ցրեց կառավարությունը: Հեղաշրջումից հետո սերտացան Իրանի հարաբերությունները Արևմուտքի երկրների, հատկապես ԱՄՆ–ի հետ:

Երկրում 1962 թվականից սկսվեց բարեփոխումների մի շրջան, որի նպատակն էր արդիականացնել Իրանը: Սա, այսպես կոչված, **«սպիրակ հեղափոխության»** շրջանն էր: Կանոնակարգվեց հողային սեփականության հարցը գյուղում. 4,3 մլն գյուղացիներ հողաբաժին ստացան: Միաժամանակ իրականացվեց ազգայնացման ու սեփականաշնորհման քաղաքականություն: Արդիական պահանջներին համապատասխան բարեփոխվեց ու զարգացավ կրթական համակարգը, հատկապես բարձրագույն կրթությունը (1974 թ. երկրում կար 150 բուհ):

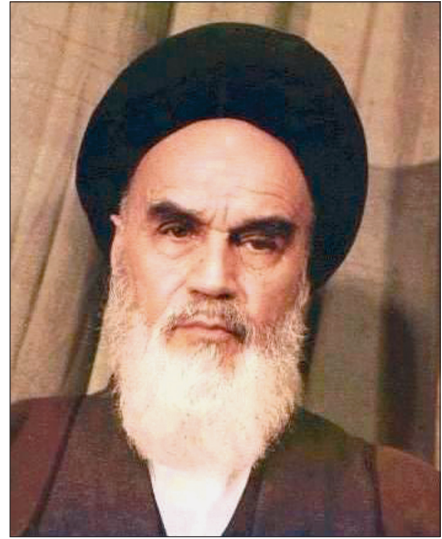
Ճիշտ է, արդիականացման ուղղությամբ երկիրը զգալի ձեռքբերումներ արձանագրեց, սակայն 1970–ական թթ. վերջին առաջացել էր լարված ներքաղաքական իրավիճակ: Շահից դժգոհ էին իրանական հասարակության գրեթե բոլոր ուժերը՝ իսլամական հոգևորականությունը, աջ ու ձախ քաղաքական ուժերը: Ժողովրդի դժգոհությունը վերաճեց հզոր ընդդիմադիր շարժման, որը գլխավորեց **շիա** հոգևորականությունը: Կրոնական առաջնորդները պահանջում էին վերադառնալ ավանդական իսլամական արժեքներին, քանի որ, նրանց կարծիքով, արևմտյան արժեքներին դավանելն էր երկիրը հասցրել ծանր վիճակի:

Իրանում **1978 թ. սկսվեց հեղափոխություն**, որի արդյունքում միապետությունը տապալվեց, իսկ շահը փախավ երկրից: **1979 թ. ապրիլի 1–ին** հռչակվեց **Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը**, ընդունվեց սահմանադրություն: Սակայն Իրանում հաստատվեց **թեոկրատիա**: Պետական իշխանությունից վեր գոյություն ունի 12 հոգևոր առաջնորդներից (**այաթոլլահներ**) կազմված **վերահսկիչ խորհուրդ**: Այն

գլխավորող առաջնորդը՝ **ռահբարը**, բացառիկ իրավունք ունի պաշտոնագուրկ անելու երկրի նախագահին: Իսկ խորհուրդը կարող է չեղյալ համարել Մեջլիսի ընդունած ցանկացած օրենք, որը հակասում է շարիաթի կանոններին: Իրանի առաջին ռահբար դարձավ հեղափոխության ճանաչված ղեկավար այաթոլլահ **խոմեյնի**:

Նոր իշխանությունները փակեցին երկրում գործող օտարերկրյա բոլոր ձեռնարկությունները, վերացրին ամերիկյան ռազմակայանները: Լարվածություն առաջացավ նաև ԽՍՀՄ-ի հետ հարաբերություններում: 1980 թ. Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը պատերազմ սկսեց Իրաքի դեմ: Ութ տարի տևած պատերազմում կողմերն այդպես էլ չհասան իրենց նպատակին:

Իրանը մեր օրերում էլ շարունակում է ընթանալ իր ավանդական արժեքների ուղիով: Շիա հոգևորականները հատկապես անհանդուրժողաբար են տրամադրված արևմտյան հասարակության ու նրա արժեքների հանդեպ:

*Իրանի առաջին ռահբար
այաթոլլահ խոմեյնի*

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ փոփոխություններ տեղի ունեցան հետպատերազմյան ժամանակաշրջանի արաբական աշխարհում: Արաբական երկրների պետական կառավարման ինչ ձևեր կարող եք նշել: Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ է այդքան երկար շարունակվում արաբա-իսրայելական հակամարտությունը Պաղեստինում: Ինչպիսի՞ երկիր է Իսրայելը:
2. Պարզաբանե՞ք հետպատերազմյան Թուրքիայի զարգացման առանձնահատկությունները: Ինչո՞ւ նա անցավ Արևմուտքի կողմը: Ի՞նչ դեր է խաղում բարձրագույն զինվորականությունը Թուրքիայի ներքաղաքական կյանքում: Ներկայացրե՞ք Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության գլխավոր նպատակները արդի փուլում: Ի՞նչ ազդեցություն են ունենում քրդական և հայկական հարցերը թուրքական պետության վրա:
3. Ի՞նչն էր բնորոշ Իրանի ներքաղաքական կյանքին հետպատերազմյան առաջին տարիներին: Ինչո՞ւ շահը ցրեց Մոսադեղի կառավարությունը: Ներկայացրե՞ք «սպիտակ հեղափոխության» նշանակությունը: Որո՞նք էին 1978–1979 թթ. իրանական հեղափոխության գլխավոր պատճառները և շարժիչ ուժերը: Նշե՞ք դրա հիմնական արդյունքները:

[illegible]

§ II. ԶԻՆԱՍՏԱՆ, ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ, ՃԱՊՈՆԻԱ. ԱՐԴԻԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ՏԱՐԱՁԵՎԵՐԸ

Չինական սոցիալիզմը: Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտից հետո Չինաստանի առջև ծառացել էր նույն՝ երկրի քաղաքական միավորման խնդիրը, ինչ Առաջին աշխարհամարտից հետո: Նոր ուժով բորբոքվեց քաղաքական գերիշխանության համար պայքարը կոմունիստների և գոմինդանականների միջև: 1946–1949 թթ. ընթացած քաղաքացիական արյունալի պատերազմում կոմունիստները հաղթեցին: 1949 թ. *հոկտեմբերի 1-ին* Պեկինում Մաո Յզեդունը հռչակեց *Չինական Ժողովրդական Հանրապետության* ստեղծման մասին: Գոմինդանականները *Չան Կայշիի* գլխավորությամբ հաստատվեցին *Թայվան* կղզում: ԱՄՆ–ի աջակցությամբ Չան Կայշին չինական երկրորդ պետությունը տարավ կապիտալիստական զարգացման ուղիով: Նա հավակնում էր լինել չին ժողովրդի միակ օրինական ներկայացուցիչը միջազգային ասպարեզում:

ԶԺՀ–ն դարձավ սոցիալիստական պետություն: ԽՍՀՄ–ի բազմակողմանի օգնությամբ ազգայնացվեց երկրի ամբողջ մասնավոր կապիտալը: Հողը բաժանվեց գյուղացիներին, ապա կատարվեց գյուղացիական տնտեսությունների կոլեկտիվացում: 1956 թ. գյուղացիների 95 %–ն արդեն միավորված էր կոլեկտիվ տնտեսություններում: Սկսվեց երկրի արդյունաբերականացման գործընթացը:

Երկրում հասարակվեց սոցիալիզմի խորհրդային մոդելը՝ նույն բովանդակությամբ և հիմնախնդիրներով: Ձևավորվեց կոմկուսի մենատիրությունը, արմատավորվեց *Մաոյի անձի պաշտամունքը*: Վերջինիս չէր բավարարում երկրում նոր հասարակարգի կառուցման դանդաղ ընթացքը: Եվ 1958 թ. նա ազդարարեց նոր

ծրագրի իրագործման մասին, որով նախատեսվում էր *«մեծ թռիչքի»* օգնությամբ կարճ ժամկետում կառուցել կոմունիզմ: Այս ուտոպիական ծրագիրը ոչ միայն ձախողվեց, այլ նաև ծանր դրության մեջ դրեց երկրի տնտեսությունը, առաջացավ լարված սոցիալական վիճակ, աճեց ժողովրդի դժգոհությունը:

Մաոն նոր ելք «գտավ» իրավիճակը շտկելու համար. 1966 թ. *սկսվեց «մշակութային հեղափոխությունը»*: Այն երկու փուլով շարունակվեց տասը տարի, սակայն էական ոչինչ չտվեց: Ընդհակառակը, հալածանքների ու պատժի ենթարկվեցին կուսակցական ու պետական առաջադեմ այն գործիչները, ովքեր դեմ էին այդ ծրագրին:

ԶԺՀ–ի նոր ղեկավար դարձավ Մաոյի կողմից հալածված *Դեն Սյաոպինը*: Պետությունը ձգնաժամից հանելու և արդիականացնելու նպատակով նա սկսեց իրագործել նոր քաղաքական կուրս, որն ստացավ *«Չորս արդիականացում»* անունը: Գիտատեխնիկական հեղափոխության նվաճումների հիման վրա պետք է արդիականացվեին *արդյունաբերությունը, գյուղատնտեսությունը, գիտությունը և ռազմական ոլորտը*: Ի դեպ՝ դեռ 1964 թ. Չինաստանը դարձել էր աշխարհի չորրորդ միջուկային զենք ունեցող տերությունը:

Չինաստանի տնտեսությունը արագ ոտքի կանգնեց և սկսեց բարձր տեմպերով զարգանալ: Սոցիալիզմի պլանային տնտեսության մեջ հետևողականորեն ներմուծվում էր շուկայական բաղադրիչը: Թույլատրվեց մասնավոր կապիտալի գործունեությունը, *ազատ փոխառական գույքներում* բուռն կերպով զարգացավ ներքին ու արտաքին առևտուրը: Ձեռնարկություններն իրավունք ստացան ինքնուրույն

դուրս գալու արտաքին շուկա: Գործունեության լայն ասպարեզ բացվեց նաև մանր սեփականատերերի համար: 1980–ական թթ. վերջին Չինաստանը կարողացավ հաղթահարել ամբողջատիրական սոցիալիզմի տնտեսական կապանքները:

Արդիականացման սեփական՝ «*չինական մոդելի*» շնորհիվ բնակչության թվով աշխարհի ամենամեծ երկիրը լուծեց իր պարենային խնդիրը: Ավելին՝ Չինաստանը դարձավ արդյունաբերական ու գյուղատնտեսական ապրանքներ արտահանող, ժամանակակից տեխնոլոգիաներ արտադրող պետություն:

ԶԺՀ–ում ստեղծվել է յուրահատուկ իրավիճակ: Մի կողմից՝ կոմկուսի քաղաքական մենատիրությունն է, մյուս կողմից՝ պլանային ու շուկայական բաղադրիչներով տնտեսությունը: Այնուհանդերձ՝ պատմական փորձը վկայում է, որ չինական հասարակության համախմբման և ամրության հիմքը հազարամյակների ընթացքում ձևավորված ազգային արժեհամակարգն է:

Այսօր զարգացման մի շարք ցուցանիշներով Չինաստանը աշխարհում առաջին տեղում է: Մոտ ապագայում նա կարող է դառնալ տնտեսապես ամենահզոր երկիրը:

Հնդկաստանի արդիականացումը:

Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտից հետո նոր թափով շարունակվեց հնդիկների ազատագրական պայքարը: Առաջնահերթ նպատակն էր անկախության նվաճումը և երկրի միասնականության պահպանումը, որի ջատագովն էր Հնդկական ազգային կոնգրեսը՝ **Ներուի** գլխավորությամբ: Մինչդեռ Մուսուլմանական լիգան պահանջում էր երկիրը բաժանել երկու մասի: 1947 թ. անգլիական նախկին գաղութն ստացավ ինքնիշխանություն, սակայն երկիրը կրոնական հատկանիշի հիման վրա բաժանվեց երկու մասի՝ **Հնդկաստան** և **Պակիստան** դոմինիոնների:

Ինդիրա Գանդի

1950 թ. ընտրված սահմանադրությամբ Հնդկաստանը հռչակվեց խորհրդարանական հանրապետություն: Առաջին վարչապետ ընտրվեց ազատագրական պայքարի ճանաչված առաջնորդ, Հնդկական ազգային կոնգրես կուսակցության ղեկավար Ներուն: Նա երկար տարիներ ղեկավարեց երկիրը՝ իրականացնելով աշխարհիկ հասարակության ստեղծման և կրոնական հանդուրժողականության հաստատման քաղաքական կուրս: Նրա ջանքերի շնորհիվ Հնդկաստանը դարձավ **Զմիավորված երկրների շարժման** հիմնադիրներից մեկը:

Ներուն երկրի տնտեսական հետամնացությունը և ծայրահեղ աղքատությունը հաղթահարելու նպատակով սկսեց երկրի արդիականացման գործընթացը: Դրա իրագործմանը ծառայեց տնտեսության խառը մոդելը՝ իր պետական և մասնավոր հատվածներով: Նույն քաղաքական գիծը շարունակեց Ներուի դուստրը՝ **Ինդիրա Գանդին:**

Մեծ նշանակություն ունեցավ հողային հարցի լուծումը. հողագուրք գյուղացիները ստացան հողակտորներ: Պետության օգնությամբ հնդկական գյուղը ոտքի կանգնեց և կարողացավ ապահովել ավելի քան մեկ միլիարդ բնակչության պարենային նվազագույն կարիքները:

Տնտեսության զարգացման հնգամյա պլանների կիրառմամբ պետությունը ստեղծեց ժամանակակից մետաղաձուլական, քիմիական, ատոմային և էլեկտրոնային արդյունաբերություն, գերժամանակակից տեխնոլոգիաներ և այլն: Ամեն կերպ խրախուսվում է մասնավոր հատվածի զարգացումը, որն այժմ կազմում է տնտեսության մոտ 80 տոկոսը: Մեծ չափերով ներդրվում է օտարերկրյա կապիտալը: 1998 թ. Հնդկաստանը ստեղծեց սեփական միջուկային զենքը:

Արդիականացման ուղղությամբ ունեցած հաջողությունների հիմնական գրավականը հինդուիստական արժեքների և եվրոպական ժողովրդավարական սկզբունքների արդյունավետ միահյուսումն է: Ակնհայտ ձեռքբերումների կողքին հնդկական հասարակությունում դեռևս առկա են մի շարք հիմնախնդիրներ՝ աղքատություն և անգրագիտություն, կաստայական կարգով պայմանավորված սոցիալական շերտավորում, միջէթնիկական և կրոնական հակասություններ: Չնայած դրան՝ Հնդկաստանին բնորոշ է բազմակարծությունը, գաղափարական հանդուրժողականությունը և բոնության մերժումը:

Ճապոնիայի թռիչքաձև զարգացումը: Անվերապահ անձնատվության ստորագրումից հետո ԱՄՆ-ի զորքերը

ռազմակալեցին Ճապոնիան: Ամերիկյան ռազմակալական վարչակարգը գործեց մինչև 1952 թ.:

ԱՄՆ-ի տնտեսական ու քաղաքական աջակցությամբ էլ երկրում իրականացվեցին արմատական վերափոխումներ: Պոտսդամի խորհրդածողովի որոշման համաձայն՝ *Ճապոնիան սպառազմականացվեց ու դարձավ ժողովրդավարական երկիր:*

1947 թ. մինչ օրս գործող սահմանադրությամբ պահպանվել է միապետությունը: Կայսեր իշխանությունը, սակայն, ձևական է. նա համարվում է «ազգի միասնության խորհրդանիշը»: Բարձրագույն իշխանությունը պատկանում է երկպալատ խորհրդարանին, որն ընտրում է կառավարություն: Երկրի հիմնական օրենքի համաձայն՝ կանայք իրավունքներով հավասարվեցին տղամարդկանց: Մտցվեց 8-ժամյա աշխատանքային օր:

Վերացվեց անցյալի մնացուկ ավատատիրական հողային սեփականությունը, ին-

չը ուղի հարթեց գյուղատնտեսության արագ զարգացման համար:

Կարճ ժամանակահատվածում վերականգնվեց երկրի տնտեսությունը: Դրանից հետո նոր թափով շարունակվեց երկրի արդիականացման գործընթացը: Ճապոնիայի տնտեսությունը 1950–1980–ական թթ. աննախադեպ տեմպերով զարգացավ:

Տնտեսության թռիչքաձև վերելքի շնորհիվ Ճապոնիան վերածվեց արդյունաբերական հզոր տերության, դարձավ կապիտալիզմի երրորդ տնտեսական կենտրոնը ԱՄՆ-ից և Եվրամիությունից հետո: Աշխատանքի արտադրողականության մակարդակով նա առաջ անցավ Արևմտյան Եվրոպայի երկրներից ու ընդհուպ մոտեցավ ԱՄՆ-ի ցուցանիշին (1950–ական թթ. այդ ցուցանիշով հետ էր ԱՄՆ-ից վեց անգամ): Ճապոնիան աշխարհում առաջին տեղը գրավեց նավաշինության, տեսաձայնային տեխնիկայի, երկրորդ տեղը՝ էլեկտրոնիկայի, ավտոմեքենաշինության արտադրության գծով և այլն:

Ճապոնիայի մայրաքաղաք Տոկիոն մեր օրերում

Ճապոնիան աստիճանաբար անցում կատարեց *տեղեկարարական հասարակության*, ուր հիմնարար արժեք են գիտելիքները և տեղեկույթը: Դեռ 1970–ական թթ. պատենտներ ու լիցենզիա գնելու փոխարեն ճապոնական պետությունը առաջնայնությունը տվեց գիտական ու տեխնիկական հետազոտությունների ֆինանսավորմանը: Այդ ուղղությամբ ձեռք բերվեցին խոշոր նվաճումներ, որոնք հիմնվեցին երկրի կրթական բարձր մակարդակի վրա:

Տնտեսական «հրաշքը» հնարավոր դարձավ պետության վարած նպատակամետ ու հետևողական քաղաքականության շնորհիվ: Դրան նպաստեցին ամերիկյան և մյուս օտարերկրյա կապիտալի ու տեխնոլոգիաների ներհոսքը, ինչպես նաև ռազմական ոլորտի չնչին ծախսերը. Ճապոնիան մեծ բանակ պահելու իրավունք չուներ:

Սակայն *«հրաշքի» ամենագլխավոր պայմանը հասարակության ավանդական ամուր հիմքերն են*, այնպիսի արժեքներ, ինչպիսիք են աշխատանքային կարգապահությունը և բարձր էթիկան, սերը և հարգանքը կրթության ու գիտելիքի հանդեպ:

Արտադրության և աշխատանքային հարաբերությունների կազմակերպման ճապոնական փորձը ընդօրինակելի է արդյունաբերական երկրների համար: Զարգացման *ճապոնական մոդելը* որպես ուղենիշ ծառայեց Հարավարևելյան Ասիայի մի շարք երկրների (Հարավային Կորեա, Սինգապուր, Թայվան, Թաիլանդ) համար, որոնք նույնպես XX դ. վերջերին թռիչքաձև վերելք ապրեցին՝ վերածվելով արդյունաբերական գերզարգացած հասարակությունների:

Այսպիսով՝ ժամանակակից Արևելյան ու Հարավային Ասիայի, մասնավորապես Ճապոնիայի, Չինաստանի, Հարավային Կորեայի, Սինգապուրի, Թայվանի և Հնդկաստանի զարգացման փորձը ապացուցում է, որ հասարակության արդիականացումը ամենևին չի նշանակում պատճենել եվրոպական արդյունաբերական երկրների անցած ուղին: Արդի քաղաքակրթությունը զարգանում է համաշխարհային պատմական առաջընթացի ընդհանուր միտումների և ազգային–պատմական առանձնահատկությունների համադրման արդյունքում: Այս փորձն ուսանելի է նաև հետխորհրդային հանրապետությունների, այդ թվում նաև Հայաստանի Հանրապետության համար:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Երկրորդ աշխարհամարտից հետո Չինաստանում ո՞ւմ միջև ընթացավ քաղաքացիական պատերազմը: Ե՞րբ հռչակվեց ՉԺՀ–ն: Ինչո՞ւ Մաոյի «մեծ թռիչքի» քաղաքականությունը և «մշակութային հեղափոխությունը» ձախողվեցին: Ներկայացրե՞ք արդիականացման չինական մոդելը և դրա արդյունքները: Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ Չինաստանին հաջողվեց ոչ միայն պահպանել սոցիալիստական հասարակարգը, այլ նաև արմատական զարգացում ապրել:
2. Ինչո՞վ էր պայմանավորված Հնդկաստանի ազատագրական պայքարի հաջողությունը: Ներկայացրե՞ք Ներուի դերը նորանկախ Հնդկաստանի կայացման գործում: Պարզաբանե՞ք արդիականացման հնդկական մոդելի էությունը: Թվարկե՞ք Հնդկաստանի զարգացման գլխավոր արդյունքները:
3. Հետպատերազմյան առաջին տարիներին ինչպիսի՞ փոփոխություններ կատարվեցին Ճապոնիայի քաղաքական ու տնտեսական կյանքում: Որո՞նք էին «ճապոնական հրաշքի» նախադրյալները: Ներկայացրե՞ք Ճապոնիայի արդի նվաճումները: Ո՞ր երկրներն ընդօրինակեցին զարգացման ճապոնական մոդելը:

Ազդեցիկ (լատ.՝ *hupadalyum*) — Միջազգային իրավունքի տեսակետից՝ մի պետության կողմից ուժի անօրինական գործադրումը մեկ այլ պետության տարածքային ամբողջականության կամ անկախության դեմ:

Ազատականացում (լիբերալացում, լատ. *ազատ բառից*) — Այստեղ՝ ազատ մրցակցության և շուկայական տնտեսության սահմանափակումների վերացում, պետական վերահսկողության թուլացում արտադրության, առևտրի և սպառման ոլորտներում, ապրանքների գների, աշխատավարձի, տարադրամի արժեքի, տոկոսադրույքի չափերի նկատմամբ և այլն:

Ազատ քննարկական գործի — Որևէ պետության մեջ առանձնացված տարածք, որտեղ այդ պետության և օտարերկրյա ձեռնարկատերերին ու ներդրողներին թույլատրվում է ազատորեն ծավալել տնտեսական (արտադրություն, առևտուր, գույքի ձեռքբերում և այլն) գործունեություն: Դրա համար ստեղծվում են բարենպաստ պայմաններ՝ օրենսդրական, հարկային, վարձակալման և այլն: Օրինակ՝ Չինաստանում Շանհայը և այլ քաղաքներ դարձել են **ա. ք. գործի**:

Ազգայնականություն (նացիոնալիզմ, լատ. *ազգ, ժողովուրդ բառից*) — Գաղափարաբախոսություն և քաղաքական շարժում: Ազգայնականների համար ազգի բարգավաճումը և բարեկեցությունը գերակայում են մյուս հասարակական խնդիրների նկատմամբ: Փոքր ազգերի համար այն ազգային անվտանգության ապահովման կարևոր միջոց է ընդդեմ մեծ ազգերի ճնշումների: Ազգայնականության հակադիր դրսևորումն է ազգայնամոլությունը, որը սեփական ազգից բացի չի հանդուրժում այլ ազգերի:

Ազգայնացում — Տնտեսության որոշ ճյուղերի, մասնավոր ձեռնարկությունների, հողի և այլ մասնավոր սեփականության վերածում պետական սեփականության: Դա կարող է կատարվել առանց փոխհատուցման, ինչպես նաև լրիվ կամ մասնակի փոխհատուցման ճանապարհով:

Ազգերի բրիտանական համագործակցություն — Մեծ Բրիտանիայից և նրա նախկին տիրույթներից՝ բրիտանական գաղութային կայսրության փլուզման արդյունքում կազմված միջպետական միավորում: Սկսել է ձևավորվել 1947 թվականից: Դրա մեջ են մտել նաև նախկին դոմինիոնները: Ընդգրկում է 50-ից ավելի պետություն:

Ամբողջարհիություն (տոտալիտարիզմ, լատ. *ամբողջ, լիակատար բառից*) — Բռնապետական իշխանության ձև. բնորոշ կողմերն են՝ սահմանադրական իրավունքների և ազատությունների փաստացի վերացումը, հասարակության լիակատար ենթարկումը իշխանության շահերին և համատարած վերահսկողության հաստատումը բոլորի և ամեն ինչի նկատմամբ, քաղաքական ընդդիմության և այլախոհների հանդեպ բռնությունների և ճնշումների լայնածավալ կիրառումը:

Այլախոհ (դիսիդենտ, լատ.՝ *չհամաձայնվող*) — Այստեղ՝ մարդ, որը համաձայն չէ և պայքարում է իր երկրում տիրապետող գաղափարախոսության դեմ: XX դ. 60-80-ական թվականներին այդպես էին անվանում սոցիալիստական երկրների այն քաղաքացիներին, ովքեր բացեիքաց քննադատում էին պետական գաղափարախոսությունը և պայքարում ժողովրդավարական ու ազգային իրավունքների հաստատման համար:

Անհատի պաշտամունք — Մեկ մարդու դերի բարձրացումը, փառաբանումը,

կենդանության օրոք նրան պատմական զարգացման ընթացքի վրա չափազանցված ազդեցություն վերագրելը: Երևույթը բնորոշ է ամբողջատիրական երկրներին:

Անձնապոլություն (կապիտուլյացիա, լատ. *պայմանավորվել* բառից) — Զինված ուժերի ռազմական դիմադրության դադարեցում: Անվերապահ **ս.** կնքվում է պատերազմում լիակատար պարտություն կրած հակառակորդի հետ այն պայմաններով, որ թելադրում է հաղթող կողմը: Պատերազմում պարտված կողմի ռազմական տեխնիկան, ունեցվածքը, ամրությունները, հենակայանները անցնում են հակառակորդի ձեռքը, իսկ զինվորական անձնակազմը հանձնվում է որպես ռազմագերի: Օրինակ՝ Գերմանիայի և Ճապոնիայի **ս.ս.** 1945 թ.:

Աշխարհաքաղաքացիություն (կոսմոպոլիտիզմ, հուն. *աշխարհ* և *քաղաքացի* բառերից) — Գաղափարաքաղաքական հոսանք, որ քարոզում է անտարբեր վերաբերմունք հայրենիքի և իր ժողովրդի հանդեպ, հրաժարում ազգային ավանդույթներից, մշակույթից, ազգային պետությունից կամ ազգային իրավունքների համար պայքարից՝ հանուն ինչ-որ «համաշխարհային պետության» ստեղծման և «համաշխարհային քաղաքացիության» հաստատման:

Արդիականացում (մոդեռնիզացիա, ֆրանս. *արդի, ժամանակակից* բառից) — Ժամանակի տնտեսության և գիտության զարգացման ամենաբարձր մակարդակին համապատասխան հասարակական կյանքի բոլոր բնագավառների կատարելագործում, զարգացման նոր աստիճանի ապահովում:

Արդյունաբերական հասարակության երկրորդ շրջափուլ — Ընդգրկում է XIX դարի երկրորդ կեսից մինչև 1918 թվականը՝ Առաջին աշխարհամարտի ավարտը: Այս փուլում տեղի են ունեցել՝ գիտության և տեխնիկայի նվաճումների

հիման վրա արտադրության վերագինում, բաժնետիրական ընկերությունների և մոնոպոլիաների (մենատիրություններ) առաջացում, համաշխարհային շուկայի և գաղութային համակարգի ձևավորում, զարգացած երկրներում ժողովրդավարության խորացում, զանգվածային կրթության համակարգի արմատավորում և այլն:

Արդյունաբերական հեղաշրջում — Արտադրության մեքենայացման գործընթաց, որն սկսվել է XVIII դարի 60–ական թվականներից: Մանուֆակտուրային փոխարինելու եկավ մեքենագործարանային արտադրությունը: Գիտության և տեխնիկայի նվաճումներն սկսեցին լայնորեն ներդրվել արտադրության մեջ՝ կյանքի կոչելով նոր նյութեր, սարքավորումներ, էներգիայի աղբյուրներ:

Արհեստագործական (արհեստակցական) միություններ — Հասարակական կազմակերպություններ, որոնք բանվորներն ստեղծում էին իրենց իրավունքները պաշտպանելու համար: Առաջին միություններն ստեղծվել են Անգլիայում XVIII դարի վերջին: XIX դարի երկրորդ կեսից արհմիութենական շարժումը մեծ թափ ստացավ: Ի հայտ եկան արհմիություններ, որոնց անդամների թիվը հասնում էր միլիոնների. նման հզոր արհմիություններ կային ԱՄՆ–ում, Ֆրանսիայում, Գերմանիայում, մյուս զարգացած երկրներում:

Բռնազավթում (անեքսիա, լատ.՝ *միացում*) — Ագրեսիայի տարատեսակ. մի պետության կողմից մյուս պետության ամբողջ տարածքի (կամ դրա մի մասի) բռնի միավորում կամ զավթում: Բռնազավթում է կոչվում նաև որևէ ժողովրդի բռնի պահելը օտար պետության սահմաններում:

Բռնապետություն (դիկտատուրա, լատ.՝ *անսահմանափակ իշխանություն*) — Քաղաքական համակարգ, որին բնորոշ են

կառավարման ոչ ժողովրդավարական (բռնի, ուժային) մեթոդները: Դրա մի տարատեսակն է *պրոլետարիատի դիկտատուրան*. ըստ մարքսիստական ուսմունքի՝ բանվոր դասակարգի քաղաքական իշխանությունը, որը հաստատվում է սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակի արդյունքում:

Գաղափարախոսություն — Գաղափարների և հայացքների համակարգ. արտահայտում է իրականության հանդեպ հասարակության տարբեր խավերի կամ ուժերի վերաբերմունքը, նրանց արմատական շահերը, մտայնությունը և պահանջները:

Գաղութ — Այստեղ՝ պատմության նոր և նորագույն շրջանում որևէ օտար պետության իշխանության ներքո գտնվող երկիր կամ տարածք, որը զրկված էր քաղաքական ու տնտեսական ինքնությունից: Այն կառավարվում էր գաղութատեր պետության (մետրոպոլիս, հուն. *մայր և քաղաք* բառերից) կողմից պարտադրված հատուկ վարչաձևի միջոցով:

Գերիշխանություն (հեգեմոնիա, հուն.՝ *առաջնորդություն, ղեկավարություն*) — Որևէ պետության, քաղաքական ուժի կամ միության ղեկավար, գերիշխող դերը մյուսների նկատմամբ:

Գիտարեխնիկական հեղափոխություն (ԳՏՀ) — Գիտության և տեխնիկայի լայնածավալ արմատական առաջընթացը, որի արդյունքում գիտությունը, արտադրությունը և հասարակության մնացած ոլորտները որակական մեծ թռիչք են ապրում:

Դեկրետ (լատ.՝ *որոշում, կարգադրություն*) — Այստեղ՝ Խորհրդային Ռուսաստանի օրենսդիր և գործադիր իշխանության բարձրագույն մարմինների ընդունած օրենքների անվանումը (դեկրետ հաշտության մասին և այլն):

Դիմադրության շարժում — Երկրորդ

աշխարհամարտի տարիներին ծավալված ազգային-ազատագրական, հակաֆաշիստական շարժում: Ծագել է ֆաշիստների կողմից բռնազավթված եվրոպական երկրների տարածքում, այն ընդգրկել է բնակչության բոլոր խավերը, քաղաքական տարբեր հայացքներ ունեցող մարդկանց:

Դոկտրինա (լատ.՝ *ուսմունք, սկզբունք*) — Այստեղ՝ քաղաքական կամ տեսական ղեկավար սկզբունք, հայեցակարգ (օրինակ՝ Թրոմանի դոկտրինա, ռազմական դոկտրինա):

Դոմինիոն (անգլ.՝ *տիրույթ*) — Այդպես էին կոչվում Ազգերի բրիտանական համագործակցության անդամ երկրները մինչև 1947 թվականը: Դոմինիոններ են եղել նախկին Բրիտանական կայսրության ինքնակառավարվող որոշ տարածքներ և նախկին գաղութներ: Օրինակ՝ Կանադան (1867 թ.), Ավստրալական Միությունը (1901 թ.), Իռլանդիան (1921 թ.) և այլն: Դրանցում պետության ղեկավար է համարվել Անգլիայի թագավորը, իսկ անմիջական կառավարումն իրականացրել է թագավորի նշանակված գեներալ-նահանգապետը:

Զանգվածային լրատվության միջոցներ (ԶԼՄ) — Ազգաբնակչությանը ամենատարբեր բնույթի տեղեկատվության հաղորդման միջոցների համակարգ: Տեղեկատվության հաղորդումն իրականացվում է տպագրական, էլեկտրոնային, տեխնիկական, պատկերային (մամուլ, հեռուստատեսություն, ռադիո, համացանց, կինո) և այլ միջոցներով:

Թեոկրատական պետություն (հուն. *աստված և իշխանություն* բառերից) — Պետություն, որտեղ քաղաքական իշխանությունը գտնվում է հոգևորականության և նրա առաջնորդի ձեռքում:

Ինդուստրացում, արդյունաբերականացում — Արդյունաբերության մեջ և

տնտեսության մյուս ճյուղերում խոշոր մեքենայական արտադրության ներդրման գործընթացը: Դրա արդյունքում ծանր արդյունաբերությունը դառնում է գերակշռող մյուս ճյուղերի համեմատ: Այս քաղաքական կուրսն իրականացվել է ԽՍՀՄ-ում 1920-ական թթ. երկրորդ կեսից, իսկ սոցիալիստական և զարգացող մի շարք երկրներում՝ երկրորդ աշխարհամարտից հետո:

Ինքնիշխանություն (սուվերենություն) — Պետության անկախ, ինքնուրույն լինելը արտաքին և ներքին գործերում: Ազգային **ի.** նշանակում է սոցիալ-քաղաքական կարգի ազատ ընտրության իրավունք, տնտեսական անկախություն, տարածքային ամբողջականության ապահովում և այլն:

Խաղաղության կողմնակիցների միջազգային շարժում — Այլ խոսքով՝ պացիֆիստական շարժում (լատ. *խաղաղություն* բառից): Նրա մասնակիցները համոզված են, որ խաղաղությունն այլընտրանք չունի, բոլոր հակամարտությունները կարելի է լուծել խաղաղ բանակցությունների ճանապարհով:

Կոալիցիոն կառավարություն (լատ. *միասնալ* բառից) — Տարբեր կուսակցությունների միջև կայացած համաձայնության արդյունքում նրանց ներկայացուցիչներից կազմված միացյալ կառավարություն:

Կոլեկտիվացում — Այստեղ՝ ԽՍՀՄ-ում և սոցիալիստական մյուս երկրներում իրականացված գյուղատնտեսության բռնի կամ կամավոր մեթոդներով վերափոխումը, տնտեսության վարման կոլեկտիվ ձևի հաստատումը. մասնավոր գյուղացիական տնտեսությունները լիովին կամ գրեթե ամբողջությամբ վերացվում են, գերիշխում են կոլեկտիվ տնտեսություններ:

Կոմունիստական ինտերնացիոնալ (Կոմինտերն) — Տարբեր երկրների կո-

մունիստական կուսակցությունների միջազգային կազմակերպություն. գործել է 1919–1943 թթ.: Գործունեության գլխավոր նպատակն էր իրականացնել համաշխարհային սոցիալիստական հեղափոխություն:

Կոոպերացիա (լատ.՝ *համագործակցություն*) — ա) Արտադրության և աշխատանքի կազմակերպման ձև, որը հիմնվում է խմբային սեփականության վրա: բ) Կամավոր հիմունքներով ստեղծված ընկերություն, որն օգնում է իր անդամներին արտադրություն, իրացում, սպառում իրականացնելու, վարկ ձեռք բերելու և այլ հարցերում:

Հակահիպոթեզայն միություն — Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին Գերմանիայի ու նրա դաշնակիցների դեմ պայքարող պետությունների և ժողովուրդների միություն: Պատերազմի ավարտին դրա կազմում կար 50-ից ավելի պետություն: Կոալիցիայի միջուկը «Մեծ եռյակն» էր՝ ԽՍՀՄ-ը, ԱՄՆ-ը, Մեծ Բրիտանիան:

Հակակոմիտերենյան պակիր — Գերմանիայի և Ճապոնիայի միջև 1936 թ. նոյեմբերի 25-ին Բեռլինում կնքված պայմանագիր (պակտ): Պաշտոնապես պայմանագրի նպատակ էր հռչակվել Կոմինտերնի դեմ համատեղ պայքարը: Հետագայում պակտին միացան Իտալիան, Հունգարիան, Իսպանիան և այլ պետություններ: Արդյունքում՝ վերջնականապես ձևավորվեց ֆաշիստական և ռազմամոլ երկրների ագրեսիվ խմբավորումը, որը ձգտում էր հասնել համաշխարհային գերիշխանության:

Համաշխարհայնացում (գլոբալացում, անգլ. և ֆր. *համընդհանուր* բառից) — Արդի աշխարհի ամբողջական, համակարգված միասնականացման գործընթաց: Դա պայմանավորված է համընդհանուր հիմնախնդիրների (բնապահպանական, ժողովրդագրական, տնտե-

սական, մշակութային և այլն) համատեղ լուծման անհրաժեշտությամբ:

Հեղափոխություն (լատ.՝ *revolucio, hēlax-zi-zi-zi*) — Հասարակության քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքի և մշակութային կյանքի արմատական, որակական փոփոխություն: Որպես կանոն՝ հեղափոխություններն ուղեկցվում են փոփոխություններ իրականացնողների կողմից գործադրվող բռնությամբ և բնակչության զանգվածային ելույթներով:

Հռենոսի ապառազմականացված գոտի — Վերսալյան պայմանագրով որոշված գոտի Գերմանիայի տարածքում: Հռենոս գետից արևմուտք ընկած տարածքը 15 տարով ռազմակալեցին Անտանտի տերությունների զորքերը, իսկ գետի արևելյան ափին ընկած տարածքը՝ 50 կմ լայնությամբ, հայտարարվեց ապառազմականացված գոտի: Այսինքն՝ Գերմանիան իրավունք չունեց այդտեղ կառուցելու ամրություններ, պահելու զորքեր, անցկացնելու զինավարժություններ և այլն:

Ձեռնարկադիրություն — Գործունեության տեսակ, որի դեպքում անհատը (ձեռնարկատերը) միջոցներ, կապիտալ է ներդնում որևէ գործի մեջ (արտադրություն, առևտուր և այլն) շահույթ ստանալու նպատակով:

Մանդատ (լատ.՝ *mandatum*) — Այստեղ՝ կառավարման ձև, գաղութային կախվածության տարատեսակ. առաջացել է Առաջին աշխարհամարտից հետո: Ազգերի լիզան մանդատ էր տալիս արևմտյան որևէ զարգացած երկրի՝ Գերմանիայի և Օսմանյան կայսրության նախկին գաղութները կամ ենթակա երկրները կառավարելու համար:

Միասնացում (ինտեգրում, լատ.՝ *integratio*) — Տնտեսական կյանքի միջազգայնացման, միասնացման նոր, բարձրագույն ձև. առաջացել է Երկրորդ

աշխարհամարտից հետո: Ազգային տնտեսությունների միախուսման և համաձայնեցված միջպետական տնտեսական քաղաքականության իրականացման գործընթաց է: Միասնացման օրինակ է նաև համագործակցության այլ ձևերի հաստատումը (ՆԱՏՕ, ԱԴՀ, Եվրամիություն և այլն):

Մշակութային հեղափոխություն — Այս հասկացությունը ներմուծվել է Վ. Լենինի կողմից՝ Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո Ռուսաստանի մշակույթի զարգացման նոր փուլը նշելու համար: Այն սոցիալիստական վերափոխումների լենինյան ծրագրի բաղկացուցիչ մասերից էր: Դրա նպատակն էր՝ ժողովրդական լուսավորության նոր համակարգի ստեղծումը, սոցիալիստական մտավորականության ձևավորումը, մարքսիստական գաղափարախոսության հաստատումը, սոցիալիստական մշակույթի ստեղծումը, կենցաղի վերափոխումը: Իրականում այն ծառայեց ղեկավարող բոլշևիկյան կուսակցության շահերին, մշակույթը քաղաքականացվեց, սակայն սովեց նաև դրական արդյունքներ:

Մոնոպոլիա (մենատիրություն) — Ձեռներեցների միավորում, որն իր ձեռքն է առնում արտադրության այս կամ այն բնագավառը: Իրենք են որոշում արտադրության պայմանները և ապրանքի շուկայական գները: Մոնոպոլիաների ի հայտ գալով խախտվեց ազատ մրցակցությունը՝ ազատական տնտեսության կարևորագույն սկզբունքներից մեկը: Շատ պետություններ, աշխատելով պաշտպանել մանր և միջին արտադրողների շահերը, կիրառում են հակամենատիրական օրենքներ:

Նեպ (նոր տնտեսական քաղաքականության ռուս. հապավումը) — 1921 թ-ից Խորհրդային Ռուսաստանում և մյուս խորհրդային հանրապետություններում կիրառված քաղաքականություն: Այն փո-

խարինեց «Ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությանը: Մտցվեց պարենային հարկ, վերականգնվեցին ապրանքադրամական հարաբերությունները և շուկան, թույլատրվեց սեփականության տարբեր ձևերի՝ պետական, կոոպերատիվ, մասնավոր, գոյությունը, օտարերկրյա կապիտալի մուտքը տնտեսության մեջ և այլն:

Շուկայական տնտեսություն — Տնտեսություն, որը զարգանում է ապրանքների ու ծառայությունների հանդեպ պահանջարկի և առաջարկի օրենքի, ազատ մրցակցության և ազատ առևտրի սկզբունքների հիման վրա:

Չմիավորված երկրների շարժում — Երկրների միավորում, որի մասնակիցները իրենց արտաքին քաղաքականության գլխավոր սկզբունքներ են հռչակել՝ ռազմաքաղաքական միավորումներին միանալուց հրաժարումը, հավասարության և արդարության վրա հիմնված նոր աշխարհակարգի ստեղծումը: Շարժումը ձևավորվել է 1961 թ., այժմ միավորում է ավելի քան 100 պետություն:

Պարենմասնաբերում — Գյուղատնտեսական արտադրանքի մթերման համակարգ խորհրդային պետությունում 1919–1921 թթ., «Ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության տարրերից մեկը: Գյուղացիները պարտավոր էին հացի և այլ մթերքների ավելցուկը (անձնական և տնտեսական կարիքների համար սահմանված չափաբաժնից ավել մասը) հաստատված կայուն գներով հանձնել պետությանը:

Ռազմակալում (օկուպացիա, լատ.՝ *quar-jonum*) — Պատերազմում պարտված երկրի տարածքի ժամանակավոր գրավումը հաղթող երկրի զինված ուժերի կողմից:

Ռազմական կոմունիզմ — Խորհրդային Ռուսաստանում քաղաքացիական պատերազմի տարիներին բոլշևիկների կողմից իրականացված սոցիալ-տնտեսա-

կան և քաղաքական կուրս: Դրա հիմքում դրված էին այսպիսի միջոցառումներ՝ արդյունաբերական ձեռնարկությունների ազգայնացում, պարենմասնատրում, արտադրության և ապրանքների բաշխման առավելագույն կենտրոնացում պետության ձեռքում, մասնավոր առևտրի և ապրանքադրամական հարաբերությունների արգելում և այլն:

Ռազմատրուզանք (կոնտրիբուցիա, լատ. *հալաքել* բառից) — Պատերազմում պարտված երկրի կողմից կատարվող դրամական վճարում հաղթող երկրին: Ժամանակակից միջազգային իրավունքով արգելված է ո. գանձելը:

Սեփականաշնորհում, մասնավորեցում — Պետական կամ մունիցիպալ (տեղական ինքնակառավարման մարմինների) սեփականության (հողամասեր, արդյունաբերական ձեռնարկություններ, բանկեր, տրանսպորտի, կապի, զանգվածային լրատվության միջոցներ, շենքեր, բնակարաններ և այլն) վերածվելը մասնավոր սեփականության՝ անհատույց կամ վճարի դիմաց:

Սպարտուս քվո — Միջազգային իրավունքում ընդունված տերմին, որն օգտագործվում է որոշակի պահի գոյություն ունեցող կամ ունեցած փաստական կամ իրավական դրությունը նշելու համար: Վերականգնել **ս. ք.**՝ նշանակում է վերադառնալ մինչև փոփոխությունները գոյություն ունեցած իրավիճակին:

Սրվերային տնտեսություն — Տնտեսական գործունեության այն ոլորտը, որի մասնակիցները գործում են ընդհատակյա կարգով ու հաշվառված չեն պաշտոնական վիճակագրության կողմից և խուսափում են հարկեր վճարելուց:

Վերակառուցում (ռուս.՝ *պերեստրոյկա*) — ԽՍՀՄ-ում 1985–1991 թթ. իրականացված բարեփոխումների ընդհանրացված անվանումը: Վերակառուցման քաղաքականության հիմնական ուղղու-

թյուններն էին խորհրդային հասարակության կյանքի համակողմանի ժողովրդավարացումը (այդ թվում՝ հրապարակայնության ընդլայնումը), տնտեսության արմատական վերափոխումը, արտաքին քաղաքական ոլորտում՝ միջազգային անվտանգության համապարփակ համակարգի ստեղծումը:

Վերափոխում (ռեֆորմ, լատ. *վերափոխել* բառից) — Հասարակական կյանքի փոփոխություն, վերադասավորություն: Որպես կանոն՝ ռեֆորմներն ունեն քիչ թե շատ առաջադիմական, բարելավող բնույթ:

Տարօրինակ պատերազմ — Այս տերմինով բնութագրվում է Երկրորդ աշխարհամարտի Արևմտյան ճակատում 1939 թ. սեպտեմբերի 3–ից 1940 թ. մայիսի 10–ը տիրող իրավիճակը: Ֆրանսիան և Մեծ Բրիտանիան, պատերազմ հայտարարելով Գերմանիային, ակտիվ ռազմական գործողություններ չմղեցին նրա դեմ, թեև ունեին թվական գերակշռություն:

Ցեղասպանություն (գենոցիդ) — Պետականորեն կազմակերպված, մի ազգի կողմից մեկ այլ ազգի, ընկերային կամ կրոնական խմբի լրիվ (կամ մասնակի) ֆիզիկական ոչնչացումը: Համաձայն Միավորված ազգերի կազմակերպության 1948 թ. դեկտեմբերի 9–ի բանաձևի՝ ցեղասպանությունը մարդկության դեմ ուղղված ծանրագույն հանցա-

գործություն է: 1914–1916 թթ. երիտթուրքական կառավարության կազմակերպած հայոց զանգվածային կոտորածները գնահատվել են որպես XX դարի առաջին ցեղասպանություն (Մեծ եղեռն):

Քաղաքակրթություն — ա) Հասարակության նյութական և հոգևոր մշակույթի զարգացման մակարդակ, աստիճան: բ) Մարդկության պատմության այն շրջանը, որը հաջորդել է նախնադարին և շարունակվում է մինչև օրս: գ) Հասարակության քաղաքական–սոցիալական կառուցվածքի, տնտեսության, մշակույթի, մարդկանց փոխհարաբերությունների, վարքագծի, կենցաղի յուրահատուկ դրսևորումների ամբողջությունը, որը բնութագրական է որոշակի պատմական ժամանակաշրջանին և որոշակի երկրին կամ տարածաշրջանին:

Քաղաքացիական պատերազմ — Երկրի ներսում տարբեր քաղաքական ուժերի, սոցիալական խմբերի միջև զինված պայքարը քաղաքական իշխանության հասնելու համար:

Քաղաքական վարկանիշ (ռեյտինգ) — Քաղաքական առաջնորդների և կուսակցությունների հեղինակության ու հանրահայտության, ինչպես նաև որոշակի քաղաքական իրավիճակում նրանց գործունեության գնահատման անհատական թվային ցուցանիշ:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

<i>XVII-XIX դ. առաջին կես</i>	Արդյունաբերական հասարակության առաջին շրջափուլը
<i>1640-1660 թթ.</i>	Բուրժուական հեղափոխությունն Անգլիայում
<i>1648 թ.</i>	Երեսնամյա պատերազմի ավարտը, Վեստֆալյան հաշտության կնքումը. ուժերի հավասարակշռության միջազգային համակարգի ստեղծումը
<i>XVII դ. երկրորդ կես</i>	Բնական իրավունքի տեսության ստեղծումը Ջոն Լոկի կողմից
<i>XVIII դ.</i>	Լուսավորության դարը Եվրոպայում և Ամերիկայում
<i>1751-1776 թթ.</i>	Աշխարհում առաջին հանրագիտարանի ստեղծումը
<i>1775-1783 թթ.</i>	Անկախության պատերազմը և ԱՄՆ-ի առաջացումը
<i>1776 թ. հուլիսի 4</i>	Անկախության հռչակագրի ընդունումը Ֆիլադելֆիայում
<i>1784 թ.</i>	Շոգեմեքենայի ստեղծումը Ջեյմս Ուատտի կողմից
<i>1789 թ. հուլիսի 14</i>	Բաստիլի գրավումը: Ֆրանսիական մեծ հեղափոխության սկիզբը
<i>1789 թ. օգոստոսի 26</i>	«Մարդու և քաղաքացու իրավունքների հռչակագրի» ընդունումը
<i>1792-1804 թթ.</i>	Առաջին հանրապետությունը Ֆրանսիայում
<i>1793-1794 թթ.</i>	Յակոբինյան դիկտատուրան
<i>1799 թ. նոյեմբերի 9</i>	Կոնսուլության հաստատումը Ֆրանսիայում
<i>1804-1814 թթ.</i>	Նապոլեոն I: Առաջին կայսրությունը Ֆրանսիայում
<i>1806 թ.</i>	Հռենոսյան միության ստեղծումը, Գերմանական ազգի սրբազան հռոմեական կայսրության վերացումը
<i>1807 թ.</i>	Տիլզիտի պայմանագրի կնքումը Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի միջև
<i>1810-1820-ական թթ.</i>	Անկախության պատերազմները Լատինական Ամերիկայում
<i>1812 թ.</i>	Նապոլեոն I-ի արշավանքը Ռուսաստան
<i>1814-1815 թթ.</i>	Վիեննայի վեհաժողովը, Սրբազան դաշինքի ստեղծումը
<i>1821-1830 թթ.</i>	Հույն ժողովրդի ազատագրական պատերազմը և Հունաստանի անկախացումը
<i>1825 թ. դեկտեմբերի 14</i>	Դեկաբրիստների ապստամբությունը Սանկտ Պետերբուրգում
<i>1839-1860-ական թթ.</i>	Թանգիմաթի դարաշրջանը Օսմանյան տերությունում
<i>1843 թ.</i>	Խաղաղապաշտների կողմից Լոնդոնում Խաղաղության առաջին համաժողովի գումարումը
<i>XIX դ. երկրորդ կես — XX դ. սկիզբ</i>	Արդյունաբերական հասարակության երկրորդ շրջափուլը
<i>1852-1870 թթ.</i>	Երկրորդ կայսրությունը Ֆրանսիայում
<i>1853 - 1856 թթ.</i>	Արևելյան կամ Ղրիմի պատերազմը

1859–1861 թթ.	Ռումինական պետության առաջացումը
1861 թ.	Ճորտատիրության վերացումը Ռուսաստանում
1863 թ.	Միջազգային կարմիր խաչի ընկերության ստեղծումը
1866 թ.	Հյուսիսգերմանական միության ստեղծումը, Ավստրո-պրուսական պատերազմը
1867 թ.	Ավստրիայի վերածվելը Ավստրո-Հունգարիա տերության
1868 թ.	Կայսերական իշխանության վերականգնումը Ճապոնիայում
1870–1871 թթ.	Ֆրանս-պրուսական պատերազմը
1870 թ. սեպտեմբեր	Երրորդ հանրապետության հռչակումը Ֆրանսիայում
1871 թ. հունվար	Գերմանական տերության հռչակումը
1871 թ. մարտ-մայիս	Փարիզի կոմունան՝ նոր տիպի պետություն
1875 թ.	Երրորդ հանրապետության Սահմանադրության ընդունումը Ֆրանսիայում
1876–1909 թթ.	Աբդուլ Համիդ II-ը օսմանյան սուլթան: «Զուլյումի տարիները» Օսմանյան տերությունում
1877–1878 թթ.	Ռուս-թուրքական պատերազմը: Բուլղարական պետության առաջացումը: Հայկական հարցի միջազգայնացումը
1879–1882 թթ.	Եռյակ դաշինքի ստեղծումը
1889 և 1907 թթ.	Հաագայի համաժողովները, հակամարտությունների կարգավորման միջազգային սկզբունքների ընդունումը
1894 թ.	Միջազգային օլիմպիական կոմիտեի ստեղծումը
1899 թ.	ԱՄՆ-ի կողմից Չինաստանում «Բաց դռների և հավասար հնարավորությունների» քաղաքականության հռչակումը
1899–1902 թթ.	Անգլո-բուրական պատերազմը
1904 թ.	«Սրտագին համաձայնության» (Անտանտ) կնքումը Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի միջև
1904–1905 թթ.	Ռուս-ձապոնական պատերազմը
1905–1907 թթ.	Ռուսաստանյան առաջին հեղափոխությունը
1905–1911 թթ.	Հեղափոխությունն Իրանում
1905 թ.	Աշխարհում առաջինը Ֆրանսիայում եկեղեցին անջատվեց պետությունից, իսկ դպրոցը՝ եկեղեցուց
1907 թ.	Ռուսաստանի միանալն Անտանտին
1908 թ.	Երիտթուրքական հեղաշրջումը
1911–1912 թթ.	Հեղափոխությունը Չինաստանում: Յին արքայատոհմի անկումը
1912 թ. հոկտեմբեր	Օսմանյան կայսրության դեմ Բալկանյան առաջին պատերազմի սկիզբը
1914 թ. օգոստոսի 1	Առաջին աշխարհամարտի սկիզբը
1914 թ.	Ճակատամարտ Մառն և Էն գետերի շրջանում
1914 թ. դեկտեմբերի 22 — 1915 թ. հունվարի 18	Օսմանյան զորքի ջախջախիչ պարտությունը ռուսներից Սարիղամիշում

1914–1916 թթ.	Մեծ եղեռն
1916 թ.	Վերդենի ճակատամարտը
1917 թ. փետրվարի 27	Փետրվարյան հեղափոխության հաղթանակը Ռուսաստանում, միապետության տապալումը
1917 թ. ապրիլ	ԱՄՆ–ի՝ պատերազմի մեջ մտնելը
1917 թ. նոյեմբերի 7 (հոկտեմբերի 25)	Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակը Ռուսաստանում
1918 թ. մարտի 3	Բրեստ–Լիտովսկի հաշտության պայմանագրի կնքումը
1918 թ. հոկտեմբերի 30	Մուդրոսի զինադադարի կնքումը, Օսմանյան կայսրության պարտությունն Առաջին աշխարհամարտում
1918 թ. նոյեմբերի 3	Հանրապետության հռչակումը Գերմանիայում
1918 թ. նոյեմբերի 11	Գերմանիայի անձնատվությունը: Առաջին աշխարհամարտի ավարտը
1919 թ. հունվարի 18	Փարիզի Խաղաղության վեհաժողովի բացումը
1919 թ. հունիսի 28	Վերսալի պայմանագրի ստորագրումը
1919–1946 թթ.	Ազգերի լիգայի գործունեությունը
1920 թ.	Քաղաքացիական անհնազանդության առաջին ալիքը Հնդկաստանում
1920 թ. օգոստոսի 10	Սևրի պայմանագրի ստորագրումը
1921 թ. փետրվար	Խորհրդային Ռուսաստանի և Իրանի միջև պայմանագրի կնքումը
1921 թ. մարտի 16	Ռուս–թուրքական պայմանագրի կնքումը Մոսկվայում
1921–1928 թթ.	Նէպ–ի շրջանը խորհրդային հանրապետություններում (ԽՍՀՄ–ում)
1921 թ. նոյեմբեր — 1922 թ. փետրվար	Վաշինգտոնի վեհաժողովը
1922–1943 թթ.	Մուսոլինիի ֆաշիստական վարչակարգը Իտալիայում
1922 թ. դեկտեմբերի 30	ԽՍՀՄ–ի ստեղծումը
1923 թ.	Գերմանական ճգնաժամը
1923 թ.	Հանրապետության հռչակումը Թուրքիայում
1923–1929 թթ.	Բարգավաճման ժամանակաշրջանը ԱՄՆ–ում
1924 թ.	Դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումը ԽՍՀՄ–ի և Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Չինաստանի միջև
1924 թ.	Չ. Դաունսի ծրագրի ընդունումը
1924 թ.	Լեյբորիստների առաջին կառավարությունը Անգլիայում Ռ. Մակդոնալդի վարչապետությամբ
1925 թ.	Փահլավիների արքայատոհմի հաստատումը Իրանում
1925–1927 թթ.	Ժողովրդավարական հեղափոխությունը Չինաստանում, երկրի միավորումը

1927 թ.	Ճապոնիայի վարչապետ Տանակայի ծավալապաշտական ծրագրի մշակումը
1929–1933 թթ.	Համաշխարհային տնտեսական Մեծ ճգնաժամը
1933 թ. հունվար — 1945 թ. մայիս	Ֆաշիստական վարչակարգը Գերմանիայում
1933 թ.	Ֆ. Ռուզվելտի «նոր կուրսի» կենսագործման սկիզբը ԱՄՆ-ում
1933 թ.	Գերմանիայի և Ճապոնիայի դուրս գալը Ազգերի լիգայի կազմից
1934 թ.	ԽՍՀՄ-ի անդամագրվելը Ազգերի լիգային
1936 թ.	Ժողովրդական ձևատի կառավարության ստեղծումը Ֆրանսիայում
1936–1939 թթ.	Քաղաքացիական պատերազմը Իսպանիայում
1936–1940 թթ.	Բեռլին–Հռոմ–Տոկիո ֆաշիստական ռազմական խմբավորման ձևավորումը
1937 թ.	Իտալիայի դուրս գալը Ազգերի լիգայի կազմից
1938 թ. մարտ	Ավստրիայի բռնակցումը Գերմանիային
1938 թ. սեպտեմբերի 29–30	Մյունխենի «գործարքը»
1939 թ. օգոստոսի 23	Չհարձակման համաձայնագրի ստորագրումը ԽՍՀՄ-ի և Գերմանիայի միջև
1939 թ. սեպտեմբերի 1	Երկրորդ աշխարհամարտի սկիզբը
1939 թ. սեպտեմբերի 1 — 1941 թ. հունիսի 21	Երկրորդ աշխարհամարտի առաջին փուլը
1940 թ. հունիսի 22	Ֆրանսիայի պարտությունը և դուրս գալը պատերազմից
1941 թ. հունիսի 22 — 1945 թ. մայիսի 9	Խորհրդային Միության ժողովուրդների Հայրենական մեծ պատերազմը
1941 թ. հունիսի 22 — 1942 թ. նոյեմբեր	Երկրորդ աշխարհամարտի երկրորդ փուլը
1942 թ. հունվարի 1	Հակահիտլերյան միության ձևավորումը
1942 թ. նոյեմբեր — 1943 թ. վերջ	Երկրորդ աշխարհամարտի երրորդ փուլը
1942 թ. նոյեմբերի 19 — 1943 թ. փետրվարի 2	Ստալինգրադի հաղթական ճակատամարտը. արմատական բեկման սկիզբը աշխարհամարտի ընթացքում
1943 թ. հուլիսի 5–ից օգոստոսի 23	Կուրսկի ճակատամարտը, արմատական բեկման ավարտը աշխարհամարտի ընթացքում
1943 թ. նոյեմբերի 28–ից դեկտեմբերի 1	ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի և ԽՍՀՄ-ի ղեկավարների՝ «Մեծ եռյակի» հանդիպումը Թեհրանում
1944 թ. հունվար — 1945 թ. մայիսի 8	Երկրորդ աշխարհամարտի չորրորդ փուլը
1944 թ. հունիսի 6	Երկրորդ ճակատի բացումը Եվրոպայում
1945 թ. փետրվարի 4–11	ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի և ԽՍՀՄ-ի ղեկավարների հանդիպումը Յալթայում

1945 թ. մայիսի 9	Ֆաշիստական Գերմանիայի լիակատար պարտությունը. Մեծ հաղթանակի օրը
1945 թ. մայիսի 9 — սեպտեմբերի 2	Երկրորդ աշխարհամարտի հինգերորդ փուլը
1945 թ. հուլիսի 17 — օգոստոսի 2	Հաղթող երկրների Պոտսդամի համաժողովը
1945 թ. օգոստոսի 6 և 9	ԱՄՆ-ի կողմից ձապոնական Հիրոսիմա և Նագասակի քաղաքների ատոմային ռմբահարումը
1945 թ. սեպտեմբերի 2	Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտը
1945 թ. հոկտեմբերի 24	Միավորված ազգերի կազմակերպության (ՄԱԿ) պաշտոնական գործունեության սկիզբը
1945 թ. նոյեմբերի 20 — 1946 թ. հոկտեմբերի 1	Նյուրնբերգյան դատավարությունը
1946 թ. մարտի 5	Չերչիլի ձառը ԱՄՆ-ի Ֆուլտոն քաղաքում՝ սառը պատերազմի սկիզբը
1947 թ. հունիս	Եվրոպական երկրներին տնտեսական օգնություն հատկացնելու՝ Մարշալի պլանի ընդունումը
1947-1964 թթ.	Զ. Ներուն՝ Հնդկաստանի վարչապետ
1948 թ.	Իսրայել պետության կազմավորումը
1949 թ. հունվարի 6	Տնտեսական փոխօգնության խորհրդի (ՏՓԽ) ստեղծումը
1949 թ. ապրիլի 4	Հյուսիսատլանտյան դաշինքի՝ ՆԱՏՕ-ի ստեղծումը
1949 թ. սեպտեմբեր	ԳԴՀ-ի կազմավորումը
1949 թ. հոկտեմբերի 1	Չինական Ժողովրդական Հանրապետության հռչակումը
1949 թ. հոկտեմբեր	ԳԺՀ-ի կազմավորումը
1950 թ.	Հնդկաստանի լիակատար անկախության հռչակումը
1950-1953 թթ.	Կորեական պատերազմը
1951 թ.	Աժիի և պողպատի եվրոպական միավորման ստեղծումը
1951-1953 թթ.	Մ. Մոսադեղը՝ Իրանի վարչապետ
1952 թ.	Թուրքիայի անդամագրվելը ՆԱՏՕ-ին
1955 թ. մայիսի 14	Վարշավայի պայմանագրի ստորագրումը. սոցիալիստական երկրների ռազմաքաղաքական խմբավորման ստեղծումը
1957 թ.	Եվրոպական տնտեսական համագործակցության ստեղծումը
1958-1969 թթ.	Շառլ դը Գոլը՝ Ֆրանսիայի նախագահ
1958 թ.	Մեծ թռիչքի քաղաքականության սկիզբը Չինաստանում
1960 թ.	Զինվորական հեղաշրջումը Թուրքիայում գեներալ Գյուրսելի գլխավորությամբ
1960 թ.	Աֆրիկայի տարին. 17 երկրների անկախանալը Աֆրիկայում
1961 թ. ապրիլի 12	Յուրի Գագարինի շուրջերկրյա թռիչքը. առաջին մարդը Տիեզերքում

1961 թ.	Չմիացած երկրների շարժում կազմակերպության հիմնադրումը
1961 թ.	Բեռլինի պատի՝ սառը պատերազմի խորհրդանիշի կառուցումը
1962 թ.	Կարիբյան ձգնաժամը
1966–1976 թթ.	«Մշակութային հեղափոխությունը» Չինաստանում
1968 թ.	«Պրահայի գարունը»
1975 թ. օգոստոսի 1	Հելսինկիում 33 եվրոպական պետությունների, ԱՄՆ–ի և Կանադայի ղեկավարների հրավիրած Եվրոպայում անվտանգության ու համագործակցության խորհրդաժողովի (ԵԱՀԽ) կողմից «Եզրափակիչ ակտ»–ի ստորագրումը
1979 թ. ապրիլի 1	Իրանի Իսլամական Հանրապետության հռչակումը
1979–1990 թթ.	Մ. Թետչերը՝ Մեծ Բրիտանիայի առաջին կին վարչապետ
1985 թ.	Վերակառուցման քաղաքականության սկիզբը ԽՍՀՄ–ում
1988 թ. փետրվարի 20	Ղարաբաղի (Արցախ) հիմնախնդրի լուծման նորագույն փուլի սկիզբը
1989–1990 թթ.	«Թավշյա հեղափոխությունները» Արևելյան Եվրոպայի սոցիալիստական երկրներում
1990 թ.	Գերմանիայի վերամիավորումը
1990–1998 թթ.	Հ. Քոլը՝ միավորված Գերմանիայի առաջին վարչապետ
1991 թ. օգոստոսի 19–21	Պաշտպանության ուժերի խոտվությունը Մոսկվայում
1991 թ.	Սոցիալիզմի համաշխարհային համակարգի փլուզումը
1991 թ. դեկտեմբեր	ԱՊՀ–ի ստեղծումը
1992 թ.	Մասստրիխտյան պայմանագիրը՝ Եվրոպական Միության ստեղծումը
2005 թ.	Ա. Մերկելը՝ Գերմանիայի առաջին կին վարչապետ
2007 թ.	Լեյբորիստ Գ. Բլաունի կառավարության ձևավորումը Մեծ Բրիտանիայում
2007 թ.	Ն. Սարկոզին՝ Ֆրանսիայի նախագահ
2008 թ.	Բ. Օբաման՝ ԱՄՆ–ի նախագահ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	3
--------------	---

ԲԱԺԻՆ 1. ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐ

ԳԼՈՒԽ Ա. ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ: ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՍԸ	6
---	---

§ 1. Միջազգային հարաբերությունները XVII դարից մինչև նապոլեոնյան դարաշրջանի ավարտը	6
§ 2. Միջազգային հարաբերությունները 1814–1860–ական թվականներին	11
§ 3. Միջազգային հարաբերությունները XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին	15
§ 4. Նվաճողական պատերազմները XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին	20
§ 5. Առաջին աշխարհամարտի պատճառները և սկիզբը	23
§ 6. Ռուսաստանը և քաղաքակրթական պառակտումը 1917 թվականին	27
§ 7. Առաջին աշխարհամարտի ավարտը և հանրազոմարները	31

ԳԼՈՒԽ Բ. ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՄՇԱԿՈՒԹՅԱԸ ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ	35
---	----

§ 1. Կրթությունը և գիտությունը	35
§ 2. Գեղարվեստական մշակույթը	39

ԲԱԺԻՆ 2. ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ա. ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐ ՃԳՆԱԺԱՍԸ. ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՍԸ	46
---	----

§ 1. Առաջին աշխարհամարտի արդյունքների ամփոփումը	46
§ 2. Եվրոպակենտրոն աշխարհին ու հոգևոր ձգնաժամը	51
§ 3. Ամբողջատիրական վարչակարգերը	55
§ 4. Արևմտյան ժողովրդավարության երկրները	60
§ 5. Զարգացած երկրների տնտեսությունը միջպատերազմյան շրջանում	64
§ 6. Սոցիալիզմի խորհրդային տնտեսական մոդելը	68
§ 7. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրները XX դարի առաջին կեսին	73
§ 8. Ճապոնիան, Չինաստանը, Հնդկաստանը և արդիականացումը	77
§ 9. Միջազգային հարաբերությունները Երկրորդ աշխարհամարտի նախօրյակին	81
§ 10–11. Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը	86

ԳԼՈՒԽ Բ. ԱՇԽԱՐՀԸ ՍԱՌԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԺԱՍՆԱԿԱՇՐՃԱՆՈՒՄ	96
---	----

§ 1. Սառը պատերազմը	96
§ 2. Հետպատերազմյան աշխարհակարգը	102
§ 3. Արևմտյան աշխարհի երկրները. ԱՄՆ և Մեծ Բրիտանիա	107
§ 4. Արևմտյան աշխարհի երկրները. Ֆրանսիա, Գերմանիա և Իտալիա	111
§ 5. Սոցիալիստական ձամբարը	115
§ 6. Միավորված ազգերի կազմակերպությունը:	
Եվրոպայի միասնացման գործընթացը	119
§ 7. Գաղութային համակարգի փլուզումը	123
§ 8–9. Տնտեսության զարգացման ուղիները	127
§ 10. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրները	135
§ 11. Չինաստան, Հնդկաստան, Ճապոնիա. արդիականացման տարաձևերը	140
Հասկացությունների և եզրերի (տերմինների) բառարան	145
Ժամանակագրություն	152

ՈՌԻԲԵՆ ՍԱՖՐԱՍՏՅԱՆ, ՎԱԼԵՐԻ ՂԵԶՅԱՆ,
ՎԱՀՐԱՄ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, ԱՐԱՄ ՆԱԶԱՐՅԱՆ

ՀԱՍԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

11

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵՎ ԲՆԱԳԻՏԱՄԱԹԵՄԱՏԻԿԱԿԱՆ ՀՈՍԹԵՐ

Հրատարակչության տնօրեն՝
Գեղարվեստական խմբագիր՝
Խմբագիր՝
Սրբագրիչներ՝

Համակարգչային ձևավորումը՝
Շապիկի համակարգչային մշակումը՝
Քարտեզագիր՝

ԷՄԻՆ ՄԿՐՏՉՅԱՆ
ԱՐԱ ԲԱՂՎԱՍԱՐՅԱՆ
ՆՎԱՐԴ ՓԱՐՍԱԴԱՆՅԱՆ
ՍԵՐԺ ՄԵԼՔՈՒՄՅԱՆ
ԼԻԱՆԱ ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ
ԼԱԼԱ ՀՈՎՍԵԹՅԱՆԻ
ԱՐԵՎԻԿ ԶԱՎՈՐՅԱՆԻ
ԳՐԻԳՈՐ ԲԵԳԼԱՐՅԱՆ

ISBN 978-99941-1-787-1

Տպագրությունը՝ օֆսեթ՝ 70x100 1/16: Թուղթը՝ օֆսեթ:
Ծավալը՝ 10 տպ. մամուլ, 13 պայմ. մամուլ: Տառատեսակը՝ «Մաշտոց»:
Պատվեր՝ 4/3-10: Տպաքանակը՝ 37000 օրինակ:

«ԶԱՆԳԱԿ-97» ՀՐԱՏԱՐԱՎՉՈՒԹՅՈՒՆ

0051, Երևան, Կոմիտասի պող. 49/2, հեռ.՝ (+37410) 23 25 28
Ֆաքս՝ (+37410) 23 25 95, էլ. փոստ՝ info@zangak.am
էլ. կայք՝ www.zangak.am, www.book.am

Հեղինակային բոլոր իրավունքները պաշտպանված են:

Շապիկին օգտագործված նկարները

Շանհայի համայնապատկեր © iStockphoto.com/Robert Churchill, Հ. Ավագովսկի, նկարիչ՝ Ալեքսեյ Տիրանով, Զ. Ֆրոյդ, նկարիչ՝ Ֆերդինանդ Շմուցեր, Վ. Լենին, լուս.՝ «Սոյուզֆոտո»-ի, Ն. Բոնապարտ, նկարիչ՝ Ժակ Լուի Դավիդ, աշխարհի դրոշները © iStockphoto.com/Karen Massier, էյֆելյան աշտարակ © iStockphoto.com/rusm

Գրքում օգտագործված նկարները

Էջ 5 (տիտղոսաթերթ)՝ Մարդու և քաղաքացու իրավունքների հռչակագիր © Jean Jacques Le Barbiers, էջ 17՝ © Ad. Braun & Cie Dornach, էջ 36՝ նկարիչ՝ Ֆրանս Հելս, էջ 37՝ նկարիչ Վիսկոնտ Ալբան, էջ 42՝ լուս.՝ Լ. Ալեքսանյան, էջ 43՝ Է. Զոլա, լուս.՝ Ադել Նադար, 2. Դիքենս, լուս.՝ Զերեմի Գառնի, Բայրոն, լուս.՝ Թագաշիմոն, Է. Պո. լուս.՝ Օսկար Հոլինգ, Ալ. Դյումա, լուս.՝ Էտտին Քարյաթ, էջ 45՝ (տիտղոսաթերթ)՝ Սպիտակ տուն, Վաշինգտոն, լուս.՝ ©iStockphoto.com/Oscar Gutierrez, էջ 57՝ լուս.՝ Եվա Բրաուն, էջ 100՝ Ռ. Ուարդ, էջ 104՝ Համալսարան © UN/DPI, էջ 108՝ լուս.՝ Սեսիլ Ստուդգոն, էջ 109՝ լուս.՝ NASA/Bill Ingalls, էջ 113՝ NASA/GSFC/MITI/ERSDAC/JAROS, էջ 119՝ ՄԱԿ-ի գրասենյակը Նյու Յորքում, լուս.՝ ©iStockphoto.com/ Dave Long, էջ 122՝ Ռ. Ուարդ, էջ 141՝ նկարիչ՝ Սպարտաշի Գոշ, էջ 143՝ Տոկիոյի համայնապատկեր ©iStockphoto.com/ ooyoo